5132

ИВО ГОЛДЩАЙН

ИСТОРИЯ НА ХЪРВАТИЯ

ИЗДАТЕЛСТВО •ПИГМАЛИОН•

„Povijest Hrvata“ (История на хърватите), скулптура от Иван Местрович, 1932, пред Университета в Загреб

ИВО ГОЛДШАЙН

История на Хърватия

Превод от английски
Веселина Запрянова

ИЗДАТЕЛСТВО •ПИГМАЛИОН•
2003 г.

Книгата е включена в програмата на Централноевропейския университет за подпомагане превода и издаването на академични трудове в областта на хуманитарните науки, която се финансира от Центъра за развитие на книгоиздаването към Институт „Отворено общество“ — Будапеща, и Център за изкуства „Сорос“ — София.

First published in the United Kingdom by
C. Hurst & Co. (Publishers) Ltd.,
38 King Street, London WC2E 8JZ

© Ivo Goldstein, 1999

5132
Ис

Иво Голдщайн
ИСТОРИЯ НА ХЪРВАТИЯ

© 2003, Издателство „Пигмалион“, Пловдив
© Превод: *Веселина Запрянова*
© Снимка на корицата: *Атанас Парпулов*

Оформление: *Веселина Запрянова*
Редактор: *Емилия Маринова*

Издателство „Пигмалион“
4003 Пловдив, бул. „Цар Борис III Обединител“ 37, палата 5
тел./факс: 032/65 29 03

ISBN 954–8336–79–0

943

1-000046466

ПРЕДГОВОР

Към 15 век зараждащите се хуманистични кръгове в хърватските градове по източното адриатическо крайбрежие започват да проявяват интерес към историята на Хърватия. Първото изследване и обзор от този вид, *Шест книги за историята на Хърватия и Далмация*, написани от Иван Лучич и публикувани през 1667 г. в Амстердам, представят доминиращата тогава научна историография. Оттогава датира проучването и писането на хърватската история, особено плодотворно след средата на 19 век, но въпреки изобилието от писмени документи, книгите, обхващащи цялостното историческо развитие с детайлно представяне на основните му периоди, са сравнително малко.

До началото на 20 век инициативата за написване на хърватската история често е поемана от унгарски, италиански и австрийски автори, тъй като по това време големи области от Хърватия представляват част от техните територии. След създаването на Югославия през 1918 г. интересът към темата сред нехърватите постепенно затихва и сравнително малък брой публикации за комплицираното хърватско минало са публикувани в чужбина. Това отчасти се дължи на факта, че Югославия се счита за единна и интересът към историята ѝ се фокусира върху Сърбия. По тази причина настоящата книга, целяща да запълни празнината в историографията на Хърватия, обхваща събитията от античността до настоящето.

Аз я написах в бурния период на борбата за оцеляване и формиране на независима и демократична хърватска държава. Разбира се, всичко писано по това време трябва да отразява събитията, но книгата съдържа много повече от решаването на хърватския национален въпрос, независимо от неговата важност. Тя по-скоро съсре-

доточава вниманието върху това как един малък европейски народ прави опити в продължение на половин хилядолетие да заздрави връзките си с Централна и Западна Европа; как се стреми да достигне стандарта на живот на своите западни и северни съседи; колко завладяващо е архитектурното и културното му наследство. Аз се опитах да проследя тенденциите на развитие на тези основни явления.

Трябва да благодаря на покойния си приятел Иван Дурич (1947-97), сръбски историк и политик, който ме убеди да напиша първата редакция на тази книга. Благодаря също и на д-р Миряна Дрос, мой преподавател в Университета в Загреб, която ме осведомяваше за новите тенденции в историографията и чиято методология винаги съм се стремял да следвам. Не на последно място искам да благодаря на моя баща Славко, който ми помогна да подготвя за чуждия читател някои глави на книгата, особено тези, отнасящи се до периода на Втората световна война, от която има преки и болезнени изживявания.

Загреб, юни 1999 г. *Иво Голдщайн*

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 5
Списък на картите 11
1. Въведение 13
Увод в историята 13
Топография 14
Климат 15
Водни източници 16
Растителен и животински свят 18
Особености на региона 19
Морето 20
2. Хърватските земи през античността 22
Хърватската територия в зората на историята: илири, келти и гърци 22
Основополагане на цивилизацията: римляните 24
Упадък на империята: нашествия на варварите 25
3. Първите векове на хърватската история и основаването на хърватската държава 26
Славяни и хървати се установяват на Балканите 26
7 и 8 век: бездействие 28
9 век: приемане на християнството и интензивно развитие 28
11 век: развитие на Хърватия в ранното средновековие 32
4. 12-16 век: Унгария и Хърватия се обединяват под управлението на един крал 35
Кралете Арпад на хърватския трон: възникване на феодализма 35

13 и 14 век: Хърватия отново процъфтява 38
Независимостта на Дубровник: насърчение за всеобщ прогрес 43
Начало на кризата: период на граждански войни, Хърватия между Венеция и османците 44
Другата страна на политическата разруха: процъфтяване на културата 47
5. 16-18 век: Хърватия между Венецианската република и Османската и Австрийската империя 49
Началото на военни конфликти и поврат във войните срещу Османската империя 54
Реформация и Контрареформация 56
Заличаване на хърватското самосъзнание: заговорът на Зрински и Франкапан 58
Разширяване на хърватската територия: към съвременна нация 61
Първи опити за модернизация, бунтове и мястото на Хърватия в монархията 64
6. 1790-1918 г.: развитие на средната класа 71
Към съвременна нация: Възраждане 76
Революцията от 1848-49 г. 85
1849-67 г.: начало на модернизация и бързо обединяване на хърватската нация 89
1867-90 г.: несполучлив опит за решаване на националния проблем и бързо икономическо развитие 101
Хървати и сърби: сътрудничество и конфликти 113
Имигранти и емигранти 116
Ново икономическо развитие, нови политически и национални събития 118
7. 1918-1941 г.: Хърватия в Югославия 129
1918-29 г.: демокрация или диктатура? Равноправна общност или Велика Сърбия? 129
Бързо икономическо развитие 138
Нови политически репресии и убийството на Степан Радич 139
1929-41 г.: унитарна Югославия и открита диктатура 143

8. 1941-45 г.: трагедията на Втората световна война 153
Капитулацията на Югославия; установяване на независима хърватска държава 153
Установяване на власт и геноцид 157
Освободителната война 162
Етническа и гражданска война 166
Решаващата 1943 година 170
9. 1944-48 г.: социалистическата революция — от възвишени идеали към реваншизъм и тоталитаризъм 175
Блайбург и „разправа с враговете на народа“ 178
Процесът на Алоиз Степинац 180
Последиците от войната 181
Републикански граници 183
Революция и насилие 183
1948 г.: резолюцията на Информбюро 187
10. 1948-66 г.: начало на демократизация и търсене на собствен път на развитие на Югославия 191
11. 1966-80 г.: децентрализация и репресия 198
Между екстензивното развитие на градовете и разрухата на селата 200
Появата на езика 202
Към изхода през 1971 г. 203
70-те години: апатия между репресиите на интелектуалците и относителния икономически прогрес 209
Новата конституция: към идеята за конфедерация 211
Смъртта на Тито и нейните последици 213
12. 1980-89 г.: задълбочаване на общата криза 216
13. Югославия и Хърватия пред прага на война 226
Митът за същността на геноцида 227
1987 г.: засилване на кризата. Слободан Милошевич идва на власт 230
Към многопартийна система 233
Към разпадането на Югославия 236
Анте Маркович: срещу течението 237

Към първите свободни избори 239
Сърбите в Хърватия 241
Пред прага на война 247
Ролята на ЮНА: от освободителна към престъпна армия 252
По пътя към независимост 256
Международно признание 267
14. Войната в Босна и Херцеговина: ролята на хърватите и Хърватия 270
Война между хървати и мюсюлмани 275
Хърватия през 1992-95 г.: към военна победа 280
1995 г.: година на решимост 284
Операция „Буря“ 285
Войната наближава края си 287
15. Хърватия през 90-те години: между Балканите и Европа 289
Библиография 296

СПИСЪК НА КАРТИТЕ

Хърватските земи през античността 23
Хърватия в ранното средновековие 27
Република Дубровник 41
Настъпление на османците 50
Хърватия през 1785 г. 72
Австро-Унгарската империя, 1878-1918 г. 111
Югославско-италиански териториален спор, 1914-1941 г. 136
Кралство на сърби, хървати и словенци —
Кралство Югославия, 1918-1941 г. 145
Независима държава Хърватия, 1941-1945 г. 154
Югославия, 1945-1991 г. 184
Административно деление, 1955-1962 г. 192
Процент сърби в общините, 1991 г. 242
Военни действия в Източна Славония и района на
Дубровник 261
Военни действия в Западна Славония, Централна
Хърватия и Далмация 263

1

ВЪВЕДЕНИЕ

Увод в историята

През 4 век преди Христа Римската империя е разделена на Източна и Западна. На Балканите границата между двете се простира от черногорския бряг по река Дрина до мястото на сливане на Сава и Дунав и продължава на север. Тази граница остава повече или по-малко непроменена в европейската карта почти 1500 години. На южнославянската територия европейският Запад свършва и започва Изтокът. Промените на границите, икономическите контакти и културното влияние може би не са били от голямо значение за Европа като цяло, но са оказали решаващо въздействие върху съдбата на малките славянски племена, населявали областта между днешна Италия, Австрия и Гърция. Съществували са и все още съществуват етнически сходства между народите от двете страни на това разделение, но тяхната култура и история са принципно различни. Местното развитие често се съсредоточава върху хърватите и Хърватия, традиционно свързани с днешните унгарски, италиански и германски региони, както и със Западна Европа. Хърватия е и средиземноморска държава, чието крайбрежие силно е повлияно от ритъма на средиземноморските събития.

В историческите източници векове наред различни територии са били наричани „Хърватия". В ранното средновековие с името се обозначава областта в хинтерланда (областта зад крайбрежните земи) на централните далматински градове Сплит, Трогир и Задар,

въпреки че славянското племе хървати населява много по-широк регион, включващ Панония и вероятно днешна Черна гора. По-късно територията, наречена Хърватия, се разширява и обхваща области на север и на запад, но след османските нашествия през 16 и 17 век тя е ограничена до тясна ивица между Словения на запад, необятната Османска империя на изток, река Драва и унгарската граница на север и Адриатическо море на юг. След оттеглянето на османските сили от Европа, Хърватия възвръща предишната си територия.

Хърватската история се развива под въздействие на различни външни фактори — гръцката колонизация през 4 век преди Христа, арабските и османските нашествия, влиянието на италианци, нормани, унгарци, австрийци, германци и французи. Това влияние варира в различните провинции, бележейки значими регионални различия. Дълго време Хърватия, като част от триединното кралство на Хърватия, Далмация и Славония, означава само северозападната част на днешната държава, а Далмация и Славония са отделни провинции с различни привилегии. Днес Хърватия включва Истрия, която векове наред е под управление на различни хабсбургски и италиански владетели, и територията на Дубровник, която дълго е била независима република. Хърватите, които населяват Босна и Херцеговина и сръбските провинции Войводина и Косово, също принадлежат към хърватския етнос, но тяхната история и условията, при които живеят, се различават съществено от условията в Хърватия.

Политическият регионализъм също е резултат от различните климатични и икономически условия, от разположението на пътищата и историческото влияние.

Топография

На пръв поглед топографията на Хърватия изглежда сравнително проста, състояща се от три елемента: крайбрежие, планински гръбнак и перипанонска област, всеки със своите специфични особености. Топографията на Хърватия е пряко свързана с процесите на нейната история. В северозападната част се простират разкло-

нениятa на Алпите, а в югоизточната се издигат Динарските планини. Те се съединяват и образуват естествена защита между крайбрежния район и Панонската равнина, заобиколена от реките Сава, Драва и Дунав. Голямата височина на северозападните планини и карстовият произход на планината Динара подсилват тяхната роля като граница. Населението във вътрешността, особено обитателите на Панонската равнина винаги са били привличани от мекия и благоприятен средиземноморски климат, а основният път от Панония към Средиземно море следва пасажа между Алпите и Динара. Гостоприемната долина на река Уна, пасищата на Южна Лика и северното Далматинско плато улесняват връзките на Севера с Юга. Планинските проходи са много по-ниски от 1000 м. Към тях се подхожда от областите Баня, Кордум, Горски Котар, Лика и областта зад крайбрежието, които традиционно са рядко населени и сравнително бедни. Хърватското крайбрежие се простира ветрилообразно от словенската граница на север от Истрия, през крайморските земи с център Риека на север, Далмация — с център Сплит, Дубровник на югоизток и Которския залив на границата с Черна гора. Значението на крайбрежието се засилва от множеството острови, тридесет от които са с площ повече от 10 кв. км, а четиридесет и пет са населени в края на двадесети век. Северна Хърватия — областта между Сава, Драва и Дунав, е част от по-голям район, Панонската равнина, чиято северна част лежи в Унгария, а източната — в сръбската провинция Войводина. Хърватският североизток се нарича Славония. Тя е планинска в центъра и равнинна в по-голямата си част, с най-голям град Осиек. В северозападната част на Хърватия е столицата Загреб. В радиус от 100 км около Загреб няколко по-малки градове формират най-важната индустриална зона на страната. Този регион, граничещ със Словения и Унгария, е традиционно най-гъсто населен, поддържащ добри връзки със Словения, Австрия и Италия.

Климат

Климатът на Хърватия е силно повлиян от разположението й на Адриатическо море, с планинска верига, простираща се по Адриатическото крайбрежие и Панонската равнина в континенталната

част. Въпреки че Хърватия е достигана както от полярни, така и от тропически въздушни течения, тя строго се разделя на средиземноморски и континентален климатичен район. Първият се ограничава до ниския тесен пояс покрай Адриатическо море и островите, докато вторият е на цялата континентална площ. Средиземноморският климат се характеризира с меки дъждовни зими и сухи, слънчеви и горещи лета. Зимите са къси — обикновено не продължават повече от четири месеца. В най-студените месеци средната температура не пада под 5°C. В северната част — между Риека и Задар, средиземноморският пояс е много тесен, поради климатичната преграда на хребета Велебит. Нерядко студените континентални въздушни течения достигат морето, проникващи през планинските проходи. Това причинява неприятния вятър *бора* и води до значително понижаване на температурата. Понякога в северната част на крайбрежието пада сняг, който рядко се задържа.

Низините в Северна Хърватия и платото Карст, затворените долини на Динарската планинска верига имат умерен континентален климат, с изявена зима и средни температури под нулата. Летата са горещи, но сравнително по-хладни в областите в близост до планината Динара. Във високите планини климатът е алпийски, характерен със свежи лета и много студени зими със силни снеговалежи, задържащи се дълго време. Планинските проходи, така важни за комуникациите, обикновено стават неизползваеми при такива екстремни зимни условия.

Водни източници

Реките на Хърватия текат към Черно море и Адриатическо море, като водоразделът минава покрай Динарската планинска верига. На север той е само на 18 км от адриатическия бряг, но на юг разстоянието се увеличава. Черноморският речен басейн, особено в низините на Северна Хърватия, е добре развит. Реките на места са заблатени или със сухи корита, със завои с непостоянно течение. Хърватите и племената, населяващи територията на Хърватия преди тях, обикновено са изграждали селищата и градовете си покрай реките, играещи значителна роля в ежедневието и бита им. По тях се

развива риболов, пътищата традиционно се строят покрай бреговете, а дори и при липса на пътища пътуването по речните долини е сравнително по-лесно. Въпреки това водата невинаги е благодат, тъй като много от речните долини са заблатени. Около 8% от територията на Хърватия е блатиста. Обработката и подобряването на земята през 19 век спомага за ликвидирането на маларийния комар, увеличава се селскостопанската земя, а това улеснява значително живота в тези райони.

За Динарските планини са характерни много по-обилни валежи в сравнение с низините, но дори и така недостигът на вода оказва съществено влияние върху живота в този регион векове наред. Въпреки наличието на реки, много от тях са с подземни карстови извори с къси повърхностни течения, които изчезват в пукнатините в краищата на карстовите долини или в самите тях. Тъй като карстовите пукнатини не са в състояние да поемат големи количества вода, при високите нива на валежи карстовите долини често биват наводнявани. Това е една от причините векове наред селищата да се разполагат по слънчевите склонове на долините, вместо в самите тях. Другата причина е фактът, че застрояването на градове и села в долините би намалило наличието на така ценната плодородна земя. Повечето от езерата в Хърватия са в карстов район. Тяхната повърхностна площ е малка, като нивото на водата варира през годината, но те никога не пресъхват, а това е от особено значение за периодите, когато възможностите за воден транспорт са ограничени. В низините на Северна Хърватия езерата обикновено преминават в пълноводни речни корита с много лъкатушения, а през вековете заприличват все повече на изкуствени езерца край големите реки. През 20 век много от тях са пресушени и превърнати във възстановителни центрове. Така през годините обитателите на крайбрежието и на карстовите области често страдат от недостиг на вода, а тези, живеещи в северните региони, трудно се справят с нейното изобилие. Докато пътниците към Далмация трябва да избягват планините и да търсят най-ниските планински проходи, то в Панония трябва да познават най-добрите речни бродове. Всичко това има определящо значение при прокарването на пътища и изграждането на селища.

Растителен и животински свят

Подобно на останалата част от Европа, Хърватия дълго време е била гъсто залесена. В края на 11 век френски кръстоносец описва Далмация като земя „на планини, гори и пасища, простиращи се надлъж и нашир, така че има много малко обработваема земя". От средните векове до 20 век горите систематично са изсичани и прочиствани, а някои от тях напълно изчезват. На други места, както е на Велебит, човешката дейност заедно с естествения процес на почвена ерозия е отнесла плодородния планински почвен слой и е причина за днешния оголен и каменист ландшафт. През последните години киселинните дъждове сипят опасни химикали от отдалечени индустриални центрове, превръщайки се в сериозна заплаха за вековните девствени гори.

Много характерен растителен вид, култивиран от човека, е маслиновото дърво. Средиземноморският климат благоприятства неговото разпространение и на места по хърватското крайбрежие и островите се среща в продължение на повече от 2000 години. В същия регион още от времето на гръцката колонизация, вероятно от 4 век преди Христа, се отглежда и грозде. Няколко века по-късно римляните го пренасят в Панония.

Там почвата е изключително плодородна и осигурява добиви над средните, особено при зърнените култури. Планинските и крайбрежните региони, от друга страна, не са подходящи за култивиране на зърнени култури, но мекият климат благоприятства отглеждането на всички видове плодове и зеленчуци. Възможността за добиване на две реколти годишно е фактор, който спомага за преодоляване на глада и недостига от храни в трудни времена. В някои райони картофите и тютюнът остават най-важните култури в продължение на векове — така откриването на Америка от Колумб има огромен ефект върху поминъка в тези бедни райони. Новите технологии и съвременната селскостопанска техника спомагат за разработването на големи плантации от цитрусови плодове по крайбрежието.

Животинският свят в Хърватия се променя във времето главно в резултат на човешката дейност. През 19 век с изчезването на гори и блата, разширяването на селищната система и обработваемата земя някои диви животни напускат естествените си обиталища,

но повечето се запазват като видове. В края на 20 век в дебрите на хърватските гори все още се срещат мечки, глигани и елени; вълци нападат през зимата отдалечени и изолирани селища и кошари; планинските чукари все още приютяват диви антилопи и орли.

В продължение на векове животновъдството е основен поминък, особено във високопланинските райони. В планините, по крайбрежието и на островите хората отглеждат овце и кози и използват като товарни животни коне и магарета, докато в северните низини преобладаващо се отглеждат коне и крави. Почти до края на 20 век овчарите продължават да прекарват летата заедно със стадата си високо в планините на Босна и Херцеговина и слизат през зимата в низините на Северна Хърватия. Те вероятно мигрират по този начин в продължение на векове, дори и хилядолетия.

Особености на региона

Голяма част от централния регион и цялото крайбрежие са карстови, което съществено влияе върху бита и поминъка на хората. Независимо от важността на географското положение и трафика в региона, той сам по себе си предлага ограничени възможности за подобряване на живота. Дълго време къщите са строени от камък, а дървото се използва в строителството в по-северните райони.

Манталитетът е отражение на регионалните особености. Въпреки че правенето на обобщени психологически паралели винаги крие риск, неоспорим факт е, че хората, населяващи крайбрежието и островите, са типични представители на средиземноморския тип поведение — те са открити по природа и проявяват склонност към живеене на улицата и площада, извън домовете си.

В планините суровият климат и дългото живеене в погранични райони е довело до преобладаващи патриархални порядки и в Северна Хърватия битът и манталитетът са подобни на тези в Централна Европа.

Съществуват и други различия сред хърватските региони, които, изглеждайки тривиални на пръв поглед, разкриват по-дълбоки исторически предпоставки. Кухнята, освен с традиционните хър-

ватски ястия, е пример за голямо разнообразие от регионални влияния: средиземноморско-италианска по крайбрежието, централноевропейска в северните области и типична унгарска в североизточните части (Славония). Към всичко това трябва да се прибави, особено през втората половина на 20 век, влиянието на ориенталско-турската кухня. Това разделение в Хърватия се среща и в музиката, танците и народните носии.

Съществуват големи различия и в начина, по-който хората застрояват селищата си, тъй като във времето се е налагало съобразяване с различни обстоятелства. Селата в низините се простират покрай пътищата, обикновено те са много дълги и имат няколко хиляди обитатели. В планинските райони са пръснати, жилищата се строят край реките, по слънчевите склонове на карстовите долини, оскъдни на обработваема земя. По крайбрежието земеделието е било от първостепенно значение векове наред и много селища са застроени край обработваема земя, понякога само на няколко километра от брега, но с времето развитието на крайморската икономика, особено на туризма през последните десетилетия, привлича хората по-близо до морето. Все пак големи градове и по-малки селища са просъществували край морето хилядолетия и в някои случаи тяхната функция като укрепления, пристанища и търговски центрове се е запазила и до днес.

Дълго време релефът определя миграцията, хората напускат планинските райони и се установяват по крайбрежието или в плодородните равнини на север. Тази тенденция съществува и днес.

Морето

Морето заема специално място в историята на Хърватия. В праисторически времена то е пътят, който донася първите семена на европейското и средиземноморското влияние. То довежда много имигранти от различни места и отвежда още повече хървати по техния път към други страни.

Стоките също идват по море, а с тях и много различни влияния. В тежки години морето с храната, която осигурява, носи спасение на местното население.

Безброй поколения се прехранват като рибари, търсачи на гъби и перли или като търговци. Разбойничеството и пиратството често са били важен източник на приходи за бедните общности на източното адриатическо крайбрежие, които са приемали тези действия за напълно нормални. Морският туризъм започва да се развива в Хърватия от края на 19 век, в началото бавно, а по-интензивно след 60-те години. Той е значителен източник на приходи, като се има предвид общият потенциал на страната и числеността на населението по крайбрежието.

2

ХЪРВАТСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ АНТИЧНОСТТА

Хърватската територия в зората на историята: илири, келти и гърци

Корените на повечето европейски народи се откриват в ранното средновековие или в последните векове на античността, така е и при хърватите. Въпреки това тяхната история в ранното средновековие и в по-късните периоди дължи много на културата, цивилизацията, етническата, икономическата и политическата ситуация, с които се сблъскват в региона, в който се заселват.

Населението, обитаващо територията на бъдеща Хърватия, е хетерогенно, възникнало от честите миграции, войни и асимилации. Илирите са най-древното население на Балканите, като успяват поне в известна степен и на някои места да запазят своята идентичност до началото на Средновековието. Първоначално само едно все още неидентифицирано племе, разположено по северните граници на антична Гърция, се е наричало „илири", но по-късно името се разпростира и включва голям брой етнически, лингвистично и културно свързани индоевропейски племена в Западните и Централни Балкани. Някои от племената, които населяват днешна Хърватия (които, изглежда, нямат голяма близост с илирите), трябва да са обособени като: хистри, които дават своето име на полуостров Истрия, и делмати, чието дълго противопоставяне на римските легиони превръща името им в епоним за новата римска провинция Далмация. През 4 век преди Христа келтите идват на Балканите от северозапад, про-

меняйки до известна степен етническата структура в своя полза. Те донасят със себе си грънчарското колело, неизвестно дотогава на илирите. Почти по същото време колонизатори от гръцките градове навлизат от югоизток и основават първите колонии на континен-

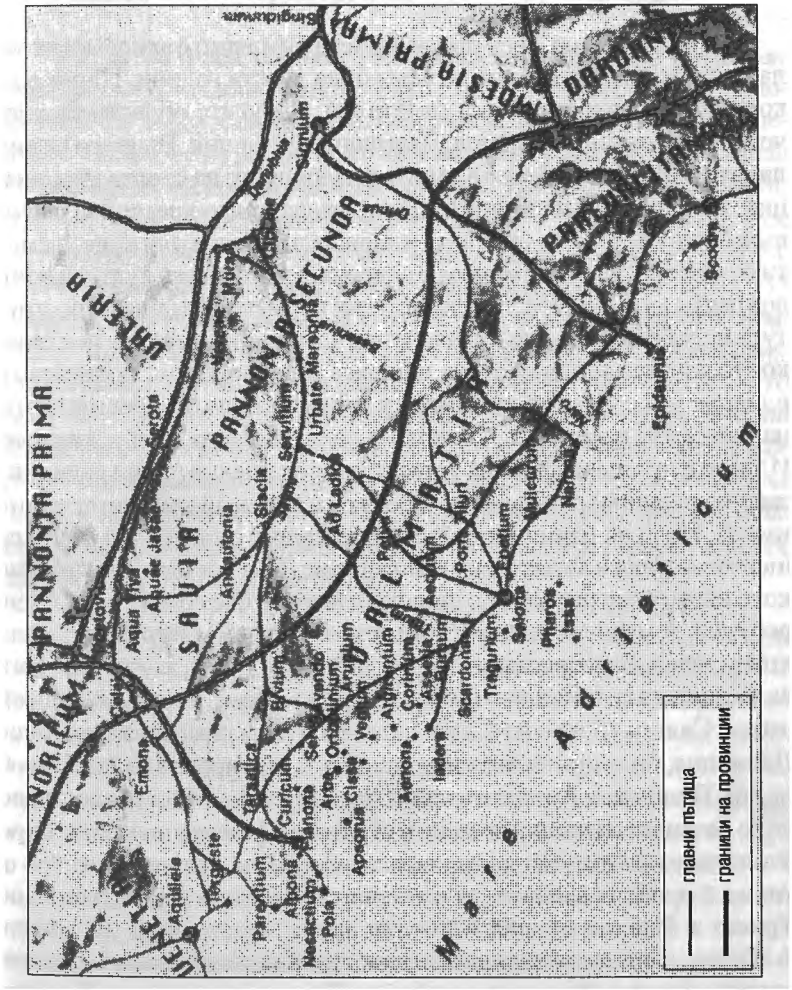

Хърватските земи през античността

та и островите на Източна Адриатика, оказвайки икономическо, културно и обществено влияние върху целия регион.

Основополагане на цивилизацията: римляните

В началото на 2 век преди Христа римляните започват да завладяват региона и това им отнема цели двеста години. Първа е покорена Истрия и става част от Италия, а другите области са включени в провинциите Илирия, Далмация и Панония. Въпреки че римляните донасят със себе си много от плодовете на своята цивилизация, съпротивата на илирите продължава дълго време във всички възможни сфери. Самобитната илирийска култура или поне елементи от нея оцеляват в симбиоза с внесената класическа култура почти до края на античността. По-съществени промени в етническата структура се забелязват само в градовете и административните центрове, които изисквали присъствие на класа от чиновници, но римското влияние не се чувствало толкова в съкрушителното превъзходство на римското население, колкото в налагането на латинския език. Илирите продължавали да живеят според древните си традиции и закони, ревниво защитавайки вярата си и запазвайки старите местни имена. По този начин илирийският елемент определено играе съществена роля в хърватския етногенезис. Във времето преди римското нашествие регионът е широко известен със своите естествени ресурси, земеделие и животновъдство. Дървен материал, зърнени храни, месо, благородни метали и други продукти, които още тогава не достигали в Италия, били изнасяни за Рим. Започнала урбанизация. Салона (близо до Сплит), столицата на римската провинция Далмация, била притегателният център за обширните балкански области, Панония и Адриатическото крайбрежие. Много нови градове се развиват на икономически и стратегически важни места. Строителството на пътища допринася за всеобщия възход, като три от тях са с особена важност за империята. Единият води от днешния Триест в Италия покрай източния адриатически бряг до днешна Албания, след което завива на изток към Константинопол. Другият свързва днешна Италия през южната Панонска равнина с Източните Балкани и Мала Азия. Третият свързва панонските граници с

Адриатика. Съществуват данни от 4 век за поклонници, използващи тези пътища от Бурдигала (Бордо) до Йерусалим.

Упадък на империята: нашествия на варварите

В края на 4 век основите на Римската империя и римският начин на живот са силно разклатени и с подронен авторитет в Панония и всички хърватски области. Географското разположение на региона е такова, че на всеки, който желае да пътува от изток на запад към Европа, се налага да премине поне през периферните области. Вандали, хуни, гепиди, лангобарди, херули — всички идват и се оттеглят, оставяйки забележими следи. В края на 5 век остготите основават своя държава в Италия, Панония и Далмация. През 535 г. Византия лесно побеждава остготите в Далмация, въпреки че войната продължава в Италия през следващите 20 години. Византийските власти се опитват да променят и коригират ситуацията, която е повече от безнадеждна: много бегълци от незащитените северни региони нахлуват в области на юг, особено по Адриатическото крайбрежие, а икономиката непрекъснато се влошава, поради всеобщия упадък в края на античността. Последната римска провинция, римската администрация и придобивките на римската цивилизация се изправят пред неизбежния си край.

3

ПЪРВИТЕ ВЕКОВЕ НА ХЪРВАТСКАТА ИСТОРИЯ И ОСНОВАВАНЕТО НА ХЪРВАТСКАТА ДЪРЖАВА

Славяни и хървати се установяват на Балканите

През втората половина на 6 век славяните и монголските племена авари окончателно се установяват в Панонската равнина. Миграциите на славяните не са разрушителни и светкавични нашествия на войнствени групи, както е при германските племена. Те са постепенни и продължават дълго време, вероятно поради това, че повечето от славяните са земеделци и животновъди. Те настъпват неумолимо на юг, завладяват градовете на Панония, разбиват укрепленията на Византийската империя по река Дунав и заселват целите Балкани. Към 600 г. те вече са се установили в планината Динара и изглежда, че достигат Адриатика в някои точки в началото на 7 век. Хърватите навлизат в бившите римски провинции Панония и Далмация приблизително по същото време. За изясняване на всички обстоятелства и последици от тяхното появяване е необходимо да се върнем назад в по-далечното минало.

Историята на хърватите започва няколко века преди да се установят в сегашната си родина. Много малко факти са известни за това. В първите векове след Христа, изглежда, са били малки номадски и полуномадски общности. Те преминават през черноморските степи, от Кавказ към Карпатите, в кулминацията на бурните и

Хърватия в ранното средновековие

размирни събития около тях по време на великото преселение на народите. Те са славяни, но най-ранните народни предания подсказват наличие на контакти с неславяни в районите около Кавказ, вероятно с ирански племена. Независимо от това, по времето, когато хърватите се установяват в Далмация и Панония, тези неславянски

влияния върху тяхната култура вече са заличени и по-нататък не са открити никакви следи от тях.

Живеейки продължително време в симбиоза със славяните, хърватите са били напълно асимилирани в славянската среда; ако са съществували расови или културни различия между тях, то те ще останат неизвестни за нас. Все пак те запазват своето име и го предават на съседните славяни, дори понякога им го налагат, а не обратното.

7 и 8 век: бездействие

Много малко данни, писмени или археологически, са оцелели от първите векове на живота на хърватите в бившите римски провинции Далмация и Панония и много малко се знае за тях. Както и да е, сигурно е, че класическите ценности са най-добре запазени по Адриатическото крайбрежие и на островите — територията, която е била васално подчинена на Византия от края на античността до края на 11 век. Предполага се, че през следващите векове политическото ѝ присъствие е от най-съществено значение за Хърватия, въпреки че с течение на времето връзките със западния свят се заздравяват и окончателно заличават в голяма степен византийското влияние.

Пълното разпадане на римската комуникационна система и имперското управление на територията, заселена от хървати (въпреки че те несъмнено се запазват на местно ниво в някои сфери на живота и организацията), насърчава установяване на децентрализирано, „раздробено“ общество. Цели кланове и семейства са независими и икономически самозадоволяващи се, а търговията почти замира. Външният натиск е случаен и в повечето случаи вероятно засяга само ограничен брой общности. Но началото на 9 век донася радикални промени.

9 век: приемане на християнството и интензивно развитие

Около 800 г. разширяването на франкската държава при Карл

Велики и възстановяването на византийската мощ преустановяват византийско-франкската война в Адриатика и двете страни насочват алчни погледи към хърватската територия. Франките вече са покорили Истрия и след свалянето на аварския хан се насочват към Панонската равнина, като анексират северните части на Хърватия. До договора от Аахен през 812 г. Византия запазва бреговата ивица от Далмация, а франките получават планинската част и Панония.

В летописите на франкската държава е документирано, че Людевит, княз на Долна Панония, въстава срещу франкските власти през 819 г. и първоначално успява да спира и задържа силната франкска армия, която нахлува от Италия, Каринтия и Бавария, но през 823 г. е принуден да отстъпи. Това са последните сведения за големи военни походи и операции. След това настъпва времето на икономически и културен възход, като най-важното събитие е приемането на християнството. Първите хървати и славяни вероятно са покръстени веднага след заселването им в региона в началото на 7 век, но масовото покръстване започва едва след 9 век, когато мисионери от Византия, Италия и франкската държава пристигат на хърватска територия, обикновено през градовете на византийска Далмация. Приемането на християнството е сложно обществено движение — революция, която включва различни и противоречиви промени, преминава през периоди на относително спокойствие и ескалация и води до социални и психологически катаклизми. В този случай покръстването се разпространява от два различни центъра, създаващи специфични обстоятелства и условия. Учениците на братята Кирил и Методий от Солун пренасят в Хърватия църковния ритуал в славянския език и по-специално славянската азбука, която в хърватските земи по-късно се развива в глаголица. В същото време се разпространяват латинският език и литургия.

Въпреки че не е ясно колко хървати са покръстени според единия или другия ритуал, това приобщава Хърватия в лоното на европейската цивилизация и стимулира цялостното обществено развитие през 9 век. Търговията бележи подем. Традиционните продукти, добивани от населението във вътрешността — месо, кожа, селскостопанска продукция, се разменят за предмети на по-развитите общества — скъпоценни бижута, ножове, каролингски мечове. Нараства потокът от сечени златни и други монети, а особено внима-

ние се отделя на превръщането на религиозните сгради от късния римски период в църкви, както и на строенето на нови. Между 9 и 11 век са построени около 100 църкви, чиято характерна форма и специфично архитектурно решение формират хърватския предромански стил (европейски архитектурен стил от 5 до 12 век, отличаващ се с кръгли арки и дебели стени). В тях, върху преградите между нефа и олтара са открити първите стенописи; в най-стария, датиращ от средата на 9 век, е споменат тогавашният владетел — княз Тръпимир. През 852 г. Тръпимир дарява на църквата земи близо до Сплит, както е описано в „Нотариален акт на Тръпимир за дарение" — най-старият запазен документ на територията на средновековна Хърватия. Името на княз Бранимир, който управлява 30 години по-късно, се появява върху четири каменни надписа: на един от тях се споменава годината 888 след Христа, другият е първото сведение за хървати върху камък — „Бранимир, княз на хърватите". Папа Йоан VIII адресира писмо до Бранимир, от което е видно, че адриатическият бряг има владетел и държава, достойни за вниманието на папата. Строят се бенедиктински манастири, а местните владетели издигат укрепления на стратегически важни места, откъдето контролират пътищата и околните области. С течение на времето хърватският владетел централизира държавата и разширява своето господство дори върху относително отдалечени райони. Създава се силна държавна организация в басейна на далматинските реки Цетина, Кърка и Жърманя и във вътрешността при византийските градове Сплит, Трогир и Задар. В региона са сформирани по-малки административни единици, наречени жупанства, оглавявани от жупани. Жупанството обикновено се простира в една карстова долина. В този безплоден регион единствената обработваема земя е в тези долини, а селищата са разположени върху слънчевите склонове, наред с лозята и църквите. Пътищата, свързващи долините, следват логическите посоки, често запазени от римски времена. Обикновено в центъра на жупанството се издига укрепен замък, от който местният владетел управлява своята територия. Хърватските власти разширяват все повече своето господство към вътрешността, контролирайки речните комуникации, които свързват Далмация с Панонската равнина (долините на реките Уна, Върбас и др.). Хърватите, които се заселват в областта между Сава и Драва, също създават

държава, за която е известно много малко. Винаги е съществувала тенденция за сливане на двете държави чак до тяхното окончателно и категорично обединяване през втората половина на 11 век.

Всички тези процеси показват, че в края на 9 и началото на 10 век степента на развитие на хърватското общество прави възможно неговото включване в западноевропейската цивилизация на равни начала. Междувременно влиянието на Византия и Франкската империя в хърватската територия необратимо избледнява, губейки мощта си главно поради вътрешни проблеми. Но на хоризонта застрашително се издига една нова сила — Венеция. Контролът върху източния адриатически морски път е от съществено значение за стабилността на венецианската търговия с Изтока. Хърватски кораби и тези на други източни адриатически славянски общности (склавините) често атакуват и обират венецианските галери, считайки това за естествено право на по-бедните в усилията им да оцелеят. От друга страна, венецианците също са имали вина, тъй като тяхната най-доходоносна търговия е продажбата на роби и едно от местата, където са отвличали в робство, е бил източният адриатически бряг. След това техните пленници са били продавани скъпо из цялото Средиземноморие. Борбата между Венеция и хърватите за надмощие на източното адриатическо крайбрежие продължава до началото на 15 век. От края на 9 век унгарците нахлуват в Панонската равнина и скоро започват да плячкосват обширни области от Европа, включително и хърватската територия. Те завладяват някои панонски укрепления, но, изглежда, опитите им да достигнат Адриатика и получат излаз на море се оказват неуспешни. По това време България (управлявана от цар Симеон, 893–927), след победата над Сърбия, също се стреми да разпростре влиянието си върху Хърватия. Но хърватският владетел княз Томислав (910–928 г.) побеждава както българската, така и унгарската армия и предотвратява тази опасност.

През 925 г. църковните събори, проведени в Сплит, решават да забранят литургиите на славянски език и глаголическата азбука и да подкрепят само латинския език и азбука. Тези забрани са подкрепени най-вече от Рим, но не довеждат до резултатите, очаквани от техните поборници. Църковният клир е наясно, че е несравнимо по-лесно да се общува с богомолците на родния им език. В следва-

щите векове глаголическата азбука и литература придобиват огромно значение в хърватския културен живот.

Със смъртта на Томислав в Хърватия настава криза — започват многобройни граждански войни, които не стихват до края на 10 век. Следва управлението на Държислав, на когото Константинопол присъжда титлата епарх (управител на административна единица) и „патриций", както и съответните на сана му символи; оттук нататък хърватските владетели наричат себе си крале. Държислав и неговите наследници се сродяват с представители на далматинската и венецианската аристокрация. По това време хърватските владетели вече са изградили монументален комплекс от църкви и гробници в Солин, близо до Сплит, където много от тях са погребвани, а някои — коронясвани.

11 век: развитие на Хърватия в ранното средновековие

След 10 век хърватското общество постепенно се възстановява, подобно на голяма част от Европа. Това възраждане на Хърватия достига своята кулминация през втората половина на 11 век при управлението на Петър Крешимир IV (1058–74) и Димитрие Звонимир (1075–89). Звонимир утвърждава международното признание на държавата, след като папа Григорий VII го удостоява с титлата крал на Хърватия и Далмация. По това време той вече има дворец с впечатляващи размери, а служителите му са с хърватски имена. Бавно, но категорично Хърватия анексира територията на византийска Далмация, а много от културните и етническите отлики между византийския бряг и хърватския хинтерланд се заличават, въпреки че разлики винаги ще съществуват, заради различията в икономиката и начина на живот. При управлението на Крешимир панонските и далматинските части от Хърватия се обединяват в една държава. В същото време някои хърватски градове се превръщат в търговски центрове, където стоките се обменят срещу пари. Крайбрежните региони, особено градовете Сплит, Трогир и Задар, извличат облаги и печалби от кръстопътното си разположение между морето и сухоземните пътища, водещи от Западна Европа към Константинопол, а оттам и към Йерусалим — заветната цел на всички кръстоносци. В

градовете започва да се обособява мощна, но сравнително малобройна класа от новозабогатели граждани, чието богатство се натрупва от търговия и покупки на земя, която се превръща във все по-голяма ценност. В цялата държава, особено в Далмация, се строят манастири, които стават все по-могъщи, тъй като притежават обширни имоти от обработваема земя. Този процес възвестява установяването на феодалните отношения, които започват да доминират във всички хърватски земи през 20 век. Това води до разпадане на традиционната система от жупанства, която е реорганизирана по напълно различен принцип в края на Средновековието. След 1060 г. манастирските скриптории създават изобилие от нови документи, а нарастващата образована класа напълно възприема писмената култура. Първите надписи на глаголица и на хърватски език са гравирани в края на 11 век. Въпреки че глаголицата е официална азбука, предназначена основно за религиозни писания и съчинения и е неподходяща за по-широко използване, тези писмени паметници поставят началото на огрaмотяването и създаването на литература сред хърватите. Архитектурата също бележи възход и възприема нови форми, които предвещават, а през 12 век окончателно преминават в романски стил.

Обществеността развитие в Хърватия през ранното средновековие достига своя връх в края на 11 век. По много външни и вътрешни признаци страната започва да наподобява тогавашна Европа. Развитието през ранното средновековие е здраво вкоренено в традициите на античността и е от съдбоносно значение главната роля да бъде поета от славянския, т.е. хърватския етнос. Съществуващите от по-рано култури стават част от хърватската култура, а различните в културно отношение региони в новосъздадената хърватска етническа територия постепенно се сливат в едно цяло като неделима част на християнската цивилизация, с някои регионални особености, запазени и до днес. Най-характерно за ранното средновековие в Хърватия е смесването на местното население с пристигащите нови заселници, интегрирането и допълването на техните култури, нарастващата сила на християнството и влиянията, които достигат Хърватия от различни части на Европа. Така в ранното средновековие хърватите създават етническите, политическите и културните основи, които се запазват като тяхно изконно право и до днес.

В края на 11 век князете с хърватска кръв — членове на династията на Тръпимировци, носеща името на своя родоначалник Тръпимир, изчезват и унгарската династия Арпад получава право над хърватската корона чрез вдовицата на Звонимир, която е сестра на унгарските принцове. Рицарите от Първия кръстоносен поход, предимно французи, пресичат Хърватия по пътя си към Йерусалим. Те описват страната с доста мрачни краски. Една от причините за това вероятно е борбата за трона. Унгарците не успяват да си го осигурят до 1097 г., когато печелят победа над хърватския претендент Петър в битката на връх Гвозд в планината Динара (известен днес като Петрова гора).

4

12-16 ВЕК: УНГАРИЯ И ХЪРВАТИЯ СЕ ОБЕДИНЯВАТ ПОД УПРАВЛЕНИЕТО НА ЕДИН КРАЛ

Кралете Арпад на хърватския трон: възникване на феодализма

През 1102 г. Калман Арпад е коронясан за крал на Далмация и Хърватия, а династията Арпад наследява правата на хърватските крале. Всички земи, формиращи хърватската държава — Хърватия, Далмация, херцогството на Неретва и Славония (северно от Динарската верига) — са обединени под властта на Арпадите. Византийската власт над крайбрежните градове отпада окончателно през 12 век. И хървати, и венецианци винаги са се домогвали до тези градове, както и до господство над византийска Далмация, а сега борбите и споровете им особено се изострят. По това време градовете са почти напълно славянизирани, със силни връзки с вътрешността на Хърватия, както и много близки в търговско и културно отношение с Италия. Контролът върху Източна Адриатика е от съдбоносно значение за Венеция, тъй като ѝ осигурява надмощие върху един важен сектор по пътя към Византия и Източното Средиземноморие. Кралете на Унгаро-Хърватия също се домогват до пряк контрол върху крайбрежието и задкрайбрежните земи, но това често е невъзможно, поради отдалечеността на региона от престола, намиращ се в Панонската равнина.

Унгарското влияние е по-силно в Северна Хърватия (Славония). След като Арпадите обсебват хърватския трон, те даряват земя в Славония на унгарските благородници, на чиято помощ разчитат. Въпреки всичко Славония, подобно на Хърватия и Далмация, е отделена от Унгария както териториално, така и устройствено, и поради това е назначен бан, който да управлява от името на краля. Това разделяне става още по-очевидно, когато Славония е управлявана от брата или сина на краля с титлата херцог; феодални форми на управление, заимствани от Унгария, постепенно се въвеждат и тук. Старите родови жупанства и техните старейшини са заменени от провинции с назначен жупан, който да ги управлява и да командва народното опълчение.

Само кралят може да дарява земя в Унгария и Хърватия. Благородниците, на които прехвърля земя, попадат под личната му власт и са обвързани с него посредством феодалното владение и задължението за военна служба. Феодалното владение е самостоятелна икономическа, административна и юридическа единица, освободена от властта на жупана, чиито правомощия в цялост намаляват поради това, че кралят е принуден да раздава феодални владения. Това спомага за зараждането на хърватската аристокрация в началото на 13 век, особено родовете Франкапан и Шубич, някои от чиито родови клонове запазват значението си в националната история чак до 1671 г. В Южна Хърватия големите благороднически фамилии набират такава мощ, че започват да управляват почти независимо от кралете Арпад и да заграбват земи от другите. Кралят си затваря очите за това, но, от друга страна, съвсем съзнателно обезценява парите. Тази и други форми на потисничество провокират недоволството и протестите на нисшето дворянство, което принуждава през 1222 г. крал Андраш II да подпише „Златната була“ — харта, ограничаваща кралската власт. Всяка година той е длъжен да свиква сейма (сабора) за изслушване на жалби и молби, на който могат да присъстват феодалите и рицарите. Дворянството има право да се противопоставя, ако кралят не зачита дадените привилегии. По този начин нисшето дворянство започва да се оформя като съсловие с политически права и юридическа и административна власт върху крепостните. През 1273 г. в Загреб се провежда първият сейм „Цяла Славония“ (днес това е областта в Хърватия на север от планината

Гвозд (известна като Петрова гора) и река Сава). Дворянството гласува различни закони и открито проявява амбиция да управлява успоредно с краля, съгласно хартата от 1222 г. Банът утвърждава решенията на сейма. Не съществуват големи различия между тези събития и това, което се случва другаде в Европа.

До 12 и 13 век градовете в Германия и Италия вече са силно развити, а кралят и феодалите в Унгария и Северна Хърватия дават различни привилегии и финансови концесии на италианските и германските занаятчии и търговци, с цел да ги привлекат в държавата. Част от емигрантската вълна, която залива Централна Европа по това време, достига и Хърватия: новопристигналите са наричани гости и смесвайки се с местното население, започват да строят селища покрай важни пътища, кръстопътища и в околностите на замъци, където развиват търговия. Те са покровителствани от краля и попадат под непосредствената власт на жупана. Когато жупанствата започват да се разпадат, мощните феодали заплашват да превърнат общностите на „гостите" в крепостни. Тъй като това е в разрез с интересите на краля, той подкрепя създаването на свободни общини от „гости", подчинени на пряката му власт. През 13 век около 15 славонски града получават кралски грамоти, признаващи им градска независимост, която някои от тях използват, за да се развият в главни центрове, докато други остават като незначителни селища. След опустошителното татарско-монголско нашествие в Унгария и Хърватия през 1241-42 крал Бела IV издава голям брой такива харти с цел стимулиране на по-бързо развитие. Общините на „гостите" избират градски съдия, който има административна власт, а кралят им дарява околните земи. Занаятчиите и търговците могат да пътуват до пазарите, без да плащат мита и такси. Градец (днес част от Загреб) получава най-големите привилегии. „Златната була" от 1242 г. изисква от гражданите да ограждат градовете със стени и да осигурят защитата им. Те придобиват автономия, собствена юрисдикция, привилегии в занаятчийството и търговията, право да организират панаири и т.н.

13 и 14 век: Хърватия отново процъфтява

Положението в крайбрежните градове е различно. Те са изправени пред заплахата от господство както от страна на хърватския крал, така и на Венеция, затова развиват собствена политическа система. В последвалото обществено разслоение дворянството се стреми да запази властта си, а често новозабогатели, но без титли граждани се опитват да получат част от нея, вярвайки, че имат право на това. Въпреки че с времето аристокрацията признава и приема в средите си някои от богатите граждани, напрежението продължава векове наред. В общините няма феодализъм. Селяните са арендатори и имат лични свободи — имат право да отдават земя под наем и чрез договор да получават част от реколтата.

Между 12 и 14 век градовете стават все по-заможни, извличайки облаги от благоприятното си разположение на източния адриатически морски път и от разширяващата се търговия с хинтерланда. Босна е обособена в планинските райони на вътрешността, а Сърбия се превръща в търговски партньор с нарастващо влияние и дори се домогва до доминиране върху част от крайбрежието, включително и над Дубровник. В градовете се развиват различни занаяти: корабостроене, традиционното за околните области производство на вино, маслини, добиване на сол и риба — прясна и солена. Икономическият и търговският възход се отразява върху растежа на градовете. В Сплит, където няма достатъчно пространство зад градските стени, започва изграждането на предградия.

Ако 11 век е времето на строене на манастири, то 13 и следващите векове се характеризират с друг тип строителство. Новобогаташите строят разкошни градски къщи в наложилия се вече романски стил, обикновено триетажни, с внушителни портали. Особено импозантни във всички градове са епископията, сградата на общината и градската галерия. Скулптурите са неразделна част от архитектурата, като най-ценните са творби на местни автори — Андрия Бувина от Сплит и майстор Радован. През 1214 г. Бувина дърворезбова вратата на катедралата в Сплит, която се състои от 28 табла, изобразяващи живота на Христос. Радован изработва великолепния портал на катедралата в Трогир, в чиято дърворезба изпъкват голите фигури на Адам и Ева — нещо изключително и много смело за

тогавашното европейско изкуство.

През 20-те и 30-те години на 13 век в крайбрежна Хърватия идват просещи монаси от ордените на Св. Франциск и Св. Доминик, които, за разлика от по-предишни ордени, се установяват в градовете. Техните манастири и особено църквите им променят облика на крайбрежните градове, тъй като по правило ордените строят храмовете си в противоположни краища на града. Те внасят готически елементи в хърватската архитектура, скулптура и живопис. За да не бъдат превъзхождани, епископите строят катедрали в Трогир, Дубровник, Сплит и на други места. В Сплит императорът-бог Диоклециан е заместен от друг Бог, когато мавзолеят му (в сърцето на огромен дворец, който той издига в края на 3 век) е превърнат в катедрала, посветена на Дева Мария, чийто култ вече е широко разпространен, а по-късно се посвещава на закрилника на Сплит, Св. Домниус.

На градовете се налага да се защитават, а новото богатство им дава възможност за строителство на градски стени. Такива са изградени в Загреб, а през 1319 г. започва строителството на Минчета, най-здраво укрепената кула на стената на Дубровник.

Началото на 13 век донася нова атмосфера, когато хърватите се сблъскват непосредствено с кръстоносците. През 1202 г. рицарите от IV кръстоносен поход харесват Задар за венецианския дож. През 1217 г. крал Андраш II пресича Хърватия и потегля с кораб към Светите места от Сплит, но пътуването му не се увенчава с успех. Наред с това далматинските градове стават отправна точка на походи за разправа с босненските „християни“ (така наречените богомили) — нова дуалистична ерес, която намира последователи и зад техните стени. Въпреки че далматинските градове остават космополитни, духовенството им се поддава на религиозната нетолерантност, характерна по това време за Европа.

Около 1170 г. някои крайбрежни общини назначават нотариуси като обществени служители, което води до появата на обществения документ, а по-късно до нотариалния акт или личния документ. С времето документът става по-силно доказателство от живия свидетел, така в хърватските крайбрежни градове започва развитието на общество, основаващо се на писмения документ. Градовете получават писмен правилник, който класифицира обичайното право —

следваща стъпка в тази посока. Първото постановление (законодателен документ) е написан в град Корчула през 1214 г.

С нарастване броя на образованите хора се увеличава и издаването на книги — първоначално на латински език. Въпреки открити следи от анали и родословия, писани в старата Бенедиктинска скриптория, едва в края на 12 и началото на 13 век се появяват първите агиографии и хроники. Това са „Хроника на Дуклянския поп" и *Historia Salonitana* от архидякон Томас от Сплит — историята на Сплит от античността до времето на написване, която остава най-значимата творба на хърватската средновековна историография. Появата на тази забележителна книга, първа по рода си в Хърватия, може би се дължи на славата на църквата в Сплит и на нейното дългогодишно желание да образова своето духовенство. Томас е роден в града около 1200 г. и вероятно е изучил канона и гражданския закон в Болоня. Той не е единственият хърватски учен, получил образование извън страната; много от тях се завръщат в родината и спомагат за създаването на нова културна атмосфера, докато други остават там, където са се учили. Един от първите, прославили се в чужбина, е Херман от Далмация, роден в Истрия в началото на 12 век. Той прекарва младостта си в Южна Франция и Испания и става най-значителния преводач на арабски астрономически книги за онова време. Неговите преводи и собствените му съчинения силно повлияват развитието на средновековната европейска астрономия. Той започва да превежда на латински и Корана.

През 1301 г. династията на Арпадите замира и нова династия се възкачва на трона на Унгария-Хърватия, кралете Неаполски от френската династия Анжу. Първият от тях, царувал от 1308 до 1342 г., е Шарл Роберт. Те са подкрепяни от великия хърватски благородник Павло Шубич, граф на Брибир, който демонстрира по този начин силата на Шубич от Брибир — владетелят на крайбрежните градове Сплит, Трогир и Шибеник, както и на Босна във вътрешността. Павло Шубич става наследствен бан на Хърватия и управлява подобно на крал — сече собствени монети, води съдебни процеси срещу благородници, нарушили закона, дава различни привилегии на градовете и ги облага с годишни даньци. Другите хърватски благородници се надигат срещу него и сина му Младен и си осигуряват

Република Дубровник

подкрепата на крал Шарл за отстраняването му. Това укрепва мощта на останалите феодални владетели и ги принуждава да се подчинят на централната власт на крал Луи I, който успява през 1358 г. окончателно да прогони Венеция от Далмация. След тези събития цялата хърватска територия от река Драва на север до Адриатика на юг и крайбрежието от Истрия на север до Дуръс в днешна Албания минава под единно управление. Това стимулира процъфтяването на хърватската икономика през втората половина на 14 век. В Славония започва сечене на сребърни монети — бановац. Красиви нови градове никнат по търговските пътища.

Изглежда до това време трансдинарските пътища не са напълно утвърдени. Търговските маршрути между Адриатика и Унгария и тези на запад се пресичат в Загреб. В града има колонии от унгарски, германски, италиански и френски търговци. Тогава се появяват и първите данни за евреи. Градец наброява повече от 4000 обитатели, но след 1400 г. населението започва да намалява и не възстановява броя си до края на 18 век.

Нови политически и икономически условия бележат началото на културното интегриране между крайбрежната и континенталната част на Хърватия. Писането на глаголица се разпространява на север. От това време датират първите литературни съчинения, писани според местния говор (без примеси от по-ранни славянски езици): проза, описваща легендата за Св. Катерина, „Жития на светите отци“ и преработени псевдоисторически романи като „Приказки за Троя“ и „Александър Македонски“. Екземпляр от последното заглавие е открит в края на 14 век сред книжата на задарски търговец, а един от следващите феодали е притежавал „Божествена комедия“ на Данте. Всичко това показва, че писмената култура и необходимостта от книги са здраво вкоренени сред миряните. Още едно доказателство в подкрепа на това е разпространението им от затворените градски общности към вътрешността. През 1368 г. княз Новак от Лика, рицар от кралския двор, пише требник за „възпоминание на моята душа при молитва“. Всичко това е бледо отражение на литературния живот в Западна Европа, но за Хърватия в този период е своеобразен връх в литературата, особено сред рицарството.

Независимостта на Дубровник: насърчение за всеобщ прогрес

Дубровник заема специално място сред хърватските градове, пример за политическа независимост, която се оказва решаваща за социалния, икономическия и културния просперитет. Той е бил градска община, подобно на съседните градове, но през 12 и 13 век постепенно се развива в независима република. В средата на 14 век практически излиза от юрисдикцията на унгарско-хърватските крале и разширява територията си, предимно чрез закупуване на земи от сръбски и босненски владетели в така важната крайбрежна ивица. В нея се установяват имигранти от вътрешността, а по-късно бегълци от настъпващите османци. В края на 15 век населението на републиката наброява около 90 000, като само малка част живее в града. Икономиката се основава предимно на търговия — първоначално между вътрешността на Балканите и Средиземноморието, а през 15 век, с развитието на корабоплаването, републиката започва износ. Дубровник има малки, но влиятелни колонии в сръбските и босненските градове, пазари и рудници. Той превъзхожда своите конкуренти, дори Венеция, и става водещ посредник между Балканите и Запада; неговите кораби пътуват до всички пристанища от Леванта през Средиземноморието чак до Фландрия и Англия. През този период Дубровник създава на Балканите първите работилници за боядисване на текстил, щавене на кожи и производство на стъкло, восък и оръжия.

Икономическият просперитет осигурява стандарт на живот, близък до този в Западна Европа. През 14 век улиците на Дубровник са павирани; градът има канализация и водопровод, както и първата в Европа карантинна система за влизащите в града пътници като защита от епидемии; едни от първите в Европа сиропиталища, болница и аптека. Следващите векове носят още по-голяма слава и богатство на града.

Начало на кризата: период на граждански войни, Хърватия между Венеция и османците

По време на управлението на Луи предимствата на обединената държава са напълно очевидни, но след неговата смърт през 1382 г. започва разпадане. Постепенно се установява анархия — логичното следствие от нарастващата мощ на феодалните владетели, които за известно време се сплотяват около крал Твъртко I от Босна. Твъртко постепенно се издига от унгарски васал до независим суверен и подчинявайки Хърватия малко по малко на личната си власт, успява да стане господар на повечето далматински градове. През 1390 г., когато прибавя към титлата си и тази крал на Хърватия и Далмация, силата на Босна достига своя връх. Тя се превръща в център, около който се обединяват много региони — както сръбски, така и хърватски, а неговото господство над източноадриатическото крайбрежие я приближава до заветната икономическа независимост. Все пак възходът на Босна е по-скоро в резултат на благоприятно стечение на обстоятелства, отколкото на военна, политическа или икономическа мощ и когато Твъртко умира през 1391 г., нейната сила е подкопана от конфликта между феодалите и последвалата несигурност. В продължение на 25 години след 1382 г. хърватските земи са застрашени от борбите между претендентите за трона и мощните феодали.

Кризата е всестранна и засяга всички социални групи, тъй като към междуфеодалните сблъсъци и борби се наслагват чумни епидемии и пожари, които заличават цели градове. Особено силно е засегнат Загреб. Населението негодува срещу системата на управление. Глаголическа поема от 1400 г. обвинява монашеските ордени и църковните прелати, че служат на „дебелите си търбуси", като че ли са богове, а преследват, обвиняват в ерес и наказват бедните, които следват примера на Исус. Склонността към ерес вероятно е била съвсем реална, поради чувството, че църквата не може да предложи никакво бъдеще. В крайбрежните хърватски градове нараства броят на богомилите — членове на дуалистичната босненска църква. Още по-рано англичанин, наричан Уолтър, последовател на реформатора Джон Уиклиф, оглавява в Сплит движение срещу църквата.

През 1408 г., докато в Хърватия бушува гражданска война, един от претендентите за трона, Ладислав Неаполски, продава правата си върху Далмация на Венеция. След този акт Венеция завзема къс по къс хърватската територия и към 1420 г. налага властта си над Истрия, градовете и островите между залива Кварнер на северозапад и границата с Дубровнишката република на югоизток. Нейното господство в региона продължава до падането на Венецианската република през 1797 г. Просперитетът, който Далмация бележи през 14 век, не продължава дълго; градовете са от жизнено значение за Хърватия като пристанища и излаз към света, докато за Венеция са просто стратегически важни за контрола върху морските търговски пътища и са потенциален конкурент в търговията и производството на стоки, подобни на средиземноморските. Границата между Венецианската република и Унгаро-Хърватия, която минава непосредствено през хинтерланда на градовете, дълго възпрепятства търговията и превозването на стоки от адриатическите пристанища.

Десетки години след края на 14 век хърватската история е силно повлияна от османските нашествия. Налага се икономиката да се адаптира към новите военни и политически реалности; населението е принудено да мигрира. Влиянието на католицизма последователно расте и намалява при това движение на войски. Тези сражения с османците са неизчерпаем източник на вдъхновение за хърватските поети и писатели.

Османската империя започва завладяването на Балканския полуостров в средата на 14 век, навлизайки в Босна през 1386 г. Хърватите вероятно се сблъскват с тях за първи път през 1389 г., когато една неголяма група се сражава на страната на сърбите в решаващата битка в Косово между сръбската войска и османците. Прагматичните дубровнишки търговци се опитват да извлекат облаги и печалби от присъствието на турците и в 1396 г. придобиват правото да търгуват в Османската империя. През същата година, след победата над многобройна християнска войска при Никопол, през Славония османците за първи път навлизат в хърватска територия, а през 1420 г. и в Далмация. През 15 век кралете на Унгаро-Хърватия правят опити да организират защита, но всички търпят неуспех с малки и случайни изключения. Когато през 1463 г. Босна окончателно попада под властта на османците, условията в Хърватия се влошават

още повече. Османските набези стават все по-чести и жестоки: нападателите са известни като акънджии. Рано напролет различни по численост групи от османски войници навлизат в християнските територии, грабейки и опожарявайки всичко по пътя си, като избягват преки военни конфликти. През есента грабителите се завръщат вкъщи с богата плячка. За няколко години тези набези разоряват напълно и прогонват селяните от земите, които населяват, оставяйки пограничните гарнизони без продоволствие. Обсадените от османците крепости повече не са в състояние да оказват сериозна съпротива. По време на един такъв поход на османците през 1493 г. хърватското дворянство събира войска и се изправя срещу армията на босненския паша в долината Карбава в Лика, но претърпява поражение. Предводителят на хърватската войска бан Емерик Деренчин е убит, а летописец пише, че „цветът на хърватското дворянство" е унищожен. След тази битка дворянството отслабва и обеднява и под натиска на османците се оттегля в по-безопасни области. Някои от тях извършват това по организиран начин, вземайки със себе си и крепостните селяни. Вълни от бегълци се придвижват към Северозападна Хърватия, крайбрежието и островите и дори извън страната. Големи хърватски колонии се основават в Бургенланд в Източна Австрия, в Западна и Южна Унгария и Словакия, в италианските крайбрежни области. По-късно хървати се заселват и в Западна Румъния. Въпреки че хърватските бегълци са асимилирани от местното население, някои общности успяват да запазят идентичността си до края на 12 век. Много хърватски селяни се преселват в Словения, където са напълно асимилирани; днес единственото доказателство за тази миграция е големият брой типични хърватски фамилни имена сред словенците. Миграциите в началото на 16 век бележат първия етап на процес, който продължава няколко века и в който хърватската етническа територия претърпява съществени промени, губейки накрая своята компактност. Само за тридесет години след битката при Карбава старото ядро на хърватската държава във вътрешността на Далмация и Динарските планини се преобразува в османски санджаци, което, от своя страна, предизвиква нова имиграция, част от нея идваща от Сърбия, а друга — от вътрешността на Османската империя.

Налагането на османското господство и завладяването на Дал-

мация от Венеция разделя Хърватия на три политически обособени региона, между които е трудно запазването на каквито и да било връзки. Това определено оказва изключително отрицателен ефект върху хода на хърватската история, тъй като загубата на териториална цялост води до упадък на икономиката и културата. От друга страна, отделните части на Хърватия са подложени на различни политически, икономически и културни влияния, които обуславят разнообразието в днешната хърватска култура. Господството на Венеция донася влиянието на Италия най-забележимо в езика и културата. Европейският Ренесанс достига своята най-ярка изява в Италия, а процъфтяването на изкуството в хърватска Адриатика и забележителното развитие на хърватската литература по това време са част от него.

Османското владичество в южните славянски държави през 17, 18 и особено през 19 век е синоним на потисничество и ниско ниво на развитие. И все пак, въпреки че османското присъствие разпокъсва страната на части, причинява миграции и донася мизерия на хърватите, в някои части на Хърватия тяхното управление функционира успешно чак до края на 17 век, а икономиката и търговията са добре развити в европейски мащаб. По този начин Османската империя и Венеция определят бъдещето на регионите, над които господстват през следващите няколко века. Изявеният регионализъм, характерен за хърватската история през 19 и 20 век, в голяма степен е резултат от събитията по това време.

Другата страна на политическата разруха: процъфтяване на културата

Независимо от политическия и военен упадък, през 15 век хърватската култура достига високо ниво на развитие. Първата книга на хърватски език и глаголица е отпечатана през 1483 г. — „Требник по закона на римския двор“. Развива се ново направление в литературата под влияние на хуманизма, италианския Ренесанс и поезията на Петрарка първо в Дубровник, а след това в Сплит, Хвар, Задар и Шибеник, което в края на 15 век прераства в литература в истинския смисъл на думата. Въпреки че никога не достига пълна

зрялост в разпокъсаната хърватска държава, тя ражда някои творби с трайно значение. В Дубровник и крайбрежните общности, както и в по-северните райони, авторите на традиционната любовна лирика са повлияни от народната поезия, а творбите им са самобитни и оригинални, отразяващи принадлежността и привързаността на поетите към родната страна. Поради това тяхната поезия не се разпространява извън Хърватия, но хърватските поети добиват европейска слава и известност, пишейки на латински. Никой от следващите поколения писатели не достига славата на Марко Марулич от Сплит, чийто християнски нравствени текстове са публикувани из цяла Европа в оригинала им на латински и в превод. Дори самият Марулич намира своята епична поема на хърватски език „История на светата вдовица Юдита" за по-значима от останалите подобни творби.

В изкуството на 15 век късните готически елементи се запазват наред с тези на Ренесанса. Византийското влияние също се усеща, проявявайки се най-вече чрез въздействието си върху венецианското изкуство. Най-развито е строителството в Дубровник и по-голяма част от днешния градски пейзаж се заражда по това време. Построени са дворецът на енорийския свещеник, митницата на Дивона, градските фонтани и части от градската стена. Много сгради от това време са разрушени при голямото земетресение през 1667 г. Катедралата Св. Яков в Шибеник е образец на късната готическа архитектура и скулптура и в същото време предвестник на Ренесанса. В голямата си част е проектирана и построена през 40-те години на 15 век от известния по това време хърватски майстор строител Юрай Далматинец от Задар. В северния край на хърватското крайбрежие, в малкото село Берам в Истрия, през 1471 г. местен майстор рисува *Danse macabre* (macabre, от фр. — страховит, ужасен), който отразява зараждането в края на Средновековието на „народното богословие".

5

16-18 ВЕК: ХЪРВАТИЯ МЕЖДУ ВЕНЕЦИАНСКАТА РЕПУБЛИКА И ОСМАНСКАТА И АВСТРИЙСКАТА ИМПЕРИЯ

През 20-те и 30-те години на 16 век хърватските хуманисти, осъзнавайки катастрофата, към която е тласкана Хърватия, се обръщат в речи и писма към редица западноевропейски владетели, включително и папата. През 1517 г. папа Лъв X нарича Хърватия, както и някои други европейски държави, „бастионът на християнския свят" (*antemurale christianitatis*). Две години по-късно хуманистът Тома Нигер (епископ) описва на папата безнадеждното и окаяно състояние на държавата и го моли за помощ. Ако такава подкрепа не дойде, казва той, Хърватия ще отстъпи пред Османската империя и ще ѝ отвори пътя към Запада. Идеята за споразумение с империята се появява спорадично и по-късно. Поемата на Марулич от това време „Молитва против турците" е първата от поредица творби на хърватски поети, оплакващи съдбата на родината си. Това се превръща в традиция, продължила през вековете.

Независимо от полаганите усилия, от година на година ситуацията се влошава: през 1521 г. османските войски завладяват Белград, „златния ключ" към Европа, разбивайки отбраната му в най-слабото ѝ място. Това открива пътя им към Славония, земите между реките Сава и Драва. Тяхната победа през 1526 г. над унгарската войска в долината на Мохач смазва съпротивата на унгарското дворянство, голяма част от което е на страната на новоизбрания крал и

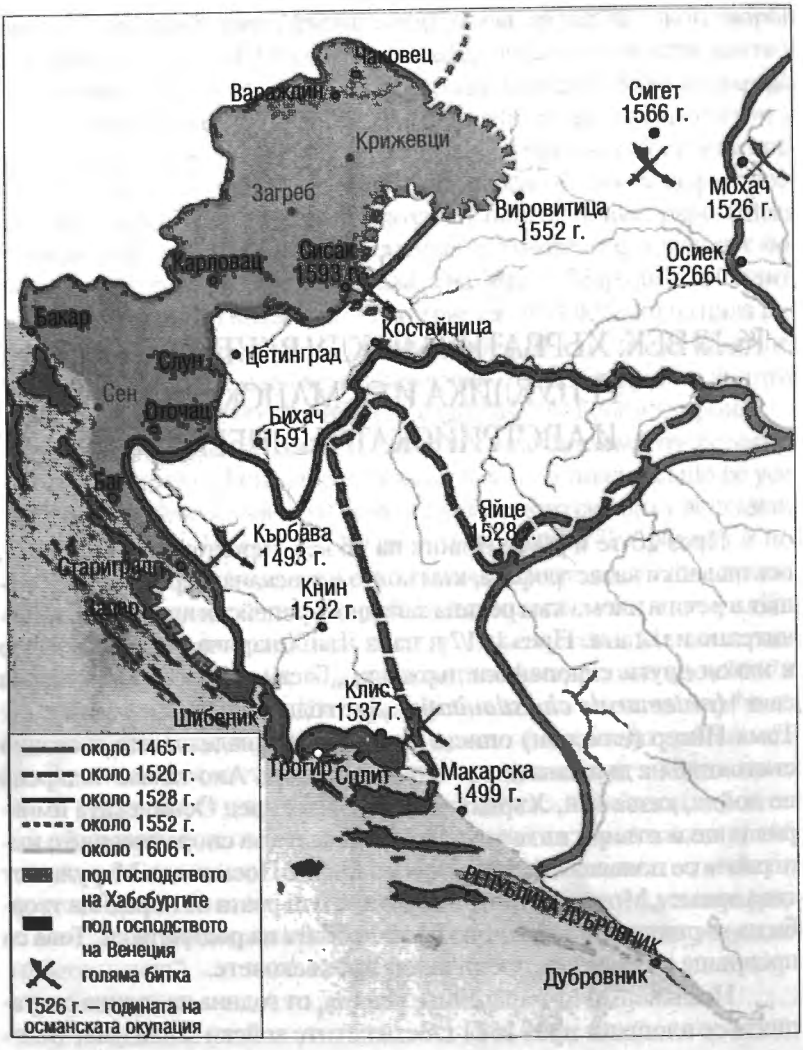

Настъпление на османците

османско протеже Ян Заполия; по-късно славонският сейм също го подкрепя. Обаче хърватското дворянство избира австрийския ерц-

херцог Фердинанд Хабсбург за крал, който при встъпването си във власт се врича да „уважава, подкрепя и отстоява" всички права и закони на Хърватия. Започва гражданска война между поддръжниците на Фердинанд и Заполия, която скоро завършва със споразумение в полза на Фердинанд. Смяната на династиите не води до по-добра отбрана: един след друг хърватските градове падат под османско владичество и 25 години по-късно хърватската територия под управлението на Хабсбурга е намалена от 50 000 до 20 000 кв. км, дори официално започва да нарича себе си „останките от останките на предишното славно кралство". За Хабсбургите тя не представлява нищо повече от незначителна брънка от великата им европейска политика.

Един от героичните и славни епизоди в тези войни е защитата на Сигет, днес град Сигетвар в Южна Унгария, на около 30 км западно от Печ. През 1566 г. хърватският бан Никола Шубич Зрински го защитава с малкия си гарнизон срещу съкрушителното превъзходство на османската армия, наброяваща около 100 000 войници, командвани от султан Сюлейман Велики при похода им към Виена. След едномесечна обсада всички защитници са убити — последните при отчаян опит да се измъкнат от града. Османците също понасят големи загуби, което притъпява атакуващата им мощ. Те губят ценно време и това осуетява похода им към Виена. Самият Сюлейман загива под стените на Сигет. Героизмът на Шубич се превръща в легенда, разпространявана в цяла Европа; той става известен като „славянския лъв" и е възпят като хърватски национален герой.

През 16 век, по време на османското владичество, социалното разслоение в Хърватия достига степен на стабилност: дворянството на практика се превръща в каста, а „свободните хора" без титли са малко на брой. Редица малки общини се разпадат под натиска на феодалите. Това са останките от системата укрепени градове в кралството, които са имали административно и юридическо самоуправление, основаващо се на значителна общинска собственост. На места те строят „родови" крепости, за да осигурят собствената си защита.

По време на най-голямата слабост и несигурност, когато от предишното голямо кралство не е останало почти нищо освен името, Хърватия и Славония най-накрая се консолидират след многовековно разделение. През 1558 г. техните сеймове се обединяват в

общ орган за управление на земята и реда, с което се слага край на съществуването на двете административно обособени бановини. Това е свързано с продължителния и необратим процес, който измества притегателния център на хърватската държава на север от крайморска Далмация — към региона покрай Сава. Нараства значението на Загреб, както и на съседния Вараждин, а нуждата на Запада от близки и надеждни пристанища стимулира развитието на Риека и Сен в Северна Адриатика. По този начин хърватската територия губи своята компактност, а далматинските градове попадат в изолация от по-северните региони. Това е трудно време за Далмация. Османското господство стеснява венецианската територия до малка крайбрежна ивица, където начинът на живот се различава от този в Северна Хърватия. Всички градове са под властта на Венеция, но освен това са и общини с различно законодателство и самостоятелно икономическо развитие. Икономическата и демографската криза в Далмация е причинена, от една страна, от османското присъствие, а от друга — от общоевропейската тенденция, при която Средиземноморието започва да губи своето значение за сметка на Северна Европа и Атлантика.

Единствено някои далматински общини на островите, като Хвар, които са отдалечени от областите, доминирани от турците, процъфтяват.

В тази мрачна действителност Дубровник е истинско изключение. Развивайки търговия благодарение на изгодните договори с необятната и просперираща Османска империя, той достига през 16 век върха в своето развитие. Въпреки че поддържа търговски отношения с отдалечени земи, неговото най-голямо предимство е в това, че дубровнишките търговци са основните посредници между Балканите и италианските пристанища и градове. Неоспорими са преимуществата му и пред западните търговци: развитата от по-ранни векове търговска мрежа, познаването на езика и най-вече фактът, че Дубровник не представлява военна заплаха за Османската империя и съседните държави. Въпреки това в края на 16 век се появяват първите признаци на криза. Тя се взривява през 1667 г., когато Дубровник е разрушен от пагубно земетресение, а повече от половината му население загива. Само висшата дипломация успява да запази неговата независимост, но той никога не възвръща предишната си

слава и богатство.

Хърватските земи под османско господство имат съвсем различна съдба и тя определено не е толкова мрачна, колкото е в народните сказания. На мястото на старата система на управление се установява османската система от санджаци, а в запустелите земи се заселват християни, идващи от вътрешността. Населението в някои градове е дори по-многобройно в сравнение с времето на унгарохърватското управление, което ги превръща в икономически или търговски центрове с развити пазари. Най-бързо се разрастват градовете в Славония, особено Осиек, докато малките селища в бедния и неплодороден Динарски район изостават осезателно. В общи линии условията в Османската империя са относително благоприятни и влиянието, което оказват в хърватските земи, продължава до края на 16 век, а в някои райони и до началото на 17 век. Годините на ескалираща криза в империята са и последните години от османското господство в хърватските земи.

Налагането на някои литературни форми по това време утвърждава напълно литературния език. Така през 40-те години на 16 век се появява първият роман на хърватски „Планини" от Петър Зоранич от Задар. Ренесансовата литература процъфтява в комедиите на Марин Държич от Дубровник. В края на века във Венеция е отпечатан *Rječnik pet najuglednijih evropskih jezika* (Речник на петте най-важни европейски езици) от Фауст Вранчич от Шибеник, в който „далматински" (с което авторът означава хърватски) се появява наред с латински, италиански, германски и унгарски. Изборът на езиците в речника показва накъде са насочени културните интереси на Хърватия и очертава бъдещите контури на „Централна Европа". Вранчич е всестранно развита личност, истинска рожба на своето време: дипломат, историк, философ и изобретател, прекарващ по-голяма част от живота си извън Хърватия. Неговите технически изобретения включват мостове, мелници и дори парашута. В Рим, няколко години след речника на Вранчич, йезуитът Бартол Кашич публикува първата граматика на хърватския език. Филолози и лексикографи продължават да обогатяват хърватския език. Много са хърватските учени по това време, но повечето работят в чужбина. Някои от тях стават професори в италиански университети и във Виена.

Началото на военни конфликти и поврат във войните срещу Османската империя

През втората половина на 16 век мощта на Османската империя отслабва, така се стига до относителна стабилност и хърватската територия не намалява под 16 800 кв. км. Един от факторите за това е началото на ефективна организирана отбрана: земите на Хабсбургите осигуряват средства, а към границата се свикват по-многобройни и по-добре въоръжени наемници за нейната защита.

Цялата отбранителна система се реконструира с изграждането на верига от крепости с гарнизони покрай границата с Османската империя. Центърът на системата е в Карловац — нов военизиран град, построен върху гола и блатиста земя на стратегически важна кръстопътна позиция, близо до Загреб и Словения. Крепостта е с формата на шестоъгълна звезда, а градът има симетрична мрежа от улици и е ограден от дълбок ров. Той е бил и продължава да бъде забележителен пример за планиране на ренесансов град — така нареченият „идеален град".

Въпреки всичко това, през 80-те и 90-те години на 16 век османците предприемат нова офанзива и изместват границата на империята си от река Уна до река Купа, увеличавайки по този начин натиска над Карловац и опасността от преминаване на границата със Словения на това място и разделяне на Хърватия на две. Все пак османската войска не атакува Карловац, който вероятно е изглеждал непревземаем и планира основният удар да бъде нанесен на Сисак, разположен на мястото на сливане на реките Купа и Сава — последната голяма крепост югоизточно от Загреб. През 1593 г. силната османска войска е разбита при Сисак и това бележи повратен момент във военните действия на хърватска земя. При паническото си бягство пред обединената хърватско-словенско-австрийска войска много османски войници се удавят в река Купа, включително и техният предводител, босненският беглербей Хасан паша Предоевич. „Годината на разпадане", както е известна в летописите на империята, сломява ударната сила на османските войски. Войната, която започва тогава и продължава до 1606 г., не носи териториални придобивки на християнските сили, следователно и на Хърватия, но доказва, че инициативата е преминала на тяхна страна. За първи път

следвоенният мирен договор е договор, сключен между равни и австрийският император не е длъжен да плаща дан на турците.

Съществена роля във войните срещу османците играят т.н. ускоци, потомци на християните, които се преселват във венецианска Далмация преди настъпването на османците през 16 век. Повечето от тях преминават в служба на Венеция и по заповед или по собствена инициатива нахлуват в съседната османска територия, плячкосвайки и нападайки османски войници и цивилни. По-късно заедно със семействата си се заселват в северната хърватска крайбрежна област и по-специално около Сен. Оттогава те са в служба на Австрия и въпреки че османците остават основните им врагове, се възползват от политическите разногласия между Австрия и Венеция и нападат венециански кораби, независимо от развоя на военните операции. С постоянната си боеготовност и неочакваните си атаки са били страшилище за османците на земята и венецианците в морето. По този начин успяват да контролират целия източен адриатически бряг чак до Дубровник. През 1573 г. близо до Задар пет малки лодки на ускоците пленяват *Nava Contarina*, един от най-големите и модерни венециански кораби с триста войника и ценен товар на борда. Те влачат кораба до Сен, а малка част от товара е върната. Тази и други атаки принуждават Венеция да тръгне срещу тях, в резултат на което Сен попада под блокада няколко пъти. Съвременници описват тези битки като противопоставяне на безсилната ярост на лъва (символът на венецианската сила) и жилата на дребни комари. Морската суперсила е отблъсната от малък брой безстрашни моряци, не повече от 2000, които нападат директно Венеция по море и принуждават републиката да изразходва нечуваната сума от 300 000 дуката годишно за защита. Достигнал кулминацията си, конфликтът прераства във война между Австрия и Венеция (1615-17), наречена войната „Ускок“. В резултат Австрия е принудена да разсели ускоците във вътрешността, далеч от крайбрежната линия, и да изгори корабите им. През последните години живот край морето те повече не влизат в битки за свобода, а се превръщат в грабители; принудени от бедността, те заграбват земи от хърватските селяни или насилствено им събират данъци като компенсация.

Войната „Ускок“ между Венеция и Австрия се води и в Истрия. Когато приключва, границите остават непроменени, но Истрия

е разорена и допълнително опустошена от чумни и маларични епидемии. Полуостровът е разделен между двете сили, а правителствата започват да насърчават имиграцията — от Италия, от други части на Хърватия и от Балканите. Това е причината за етническото разнообразие в Истрия, запазило се и до днес.

Продължителните и тежки войни, които Хърватия води срещу Османската империя, налагат организиране на защитата в нова посока. Поради това граничният район се обособява в отделна териториална единица, директно подчинена на австрийската военна администрация. В края на 16 и началото на 17 век в обезлюдените земи покрай границата се заселват власи, планински обитатели, изповядващи източно православие и католическа вяра (бъдещи сърби и хървати) и идващи от османската територия. Те започват да обработват изоставената и занемарена земя и стават пограничні войници, организирани в патриархално-военен ред. В замяна искат независимост от властта на феодалния владетел, а православните християни — религиозна свобода. Управляващите имат основание да направят тази отстъпка, тъй като заселниците демонстрират най-добрия вид отбрана. Хърватското дворянство и духовният клир, от друга страна, продължително време чакат да предявят своите искания за превръщането им в крепостни и облагането им с църковен десятък. Този непреклонен отпор дава възможност на управниците във Виена полесно да отстранят областите, населени от новодошлите, от юрисдикцията на хърватския сейм и бан. Влашкото законодателство, влязло в сила през 1630 г., признава безусловно на власите собствеността върху земята и правото да се разпореждат с нея свободно. Почти по същото време военизираният граничен район се обособява в отделна австрийска провинция, въпреки че фактически все още е част от хърватската територия. Нейното съществуване е постоянна заплаха за оцеляването на Хърватия, чиято площ от 10 600 кв. км е малко по-голяма от нейната, възлизаща на 8000 кв. км.

Реформация и Контрареформация

Великото европейско обществено движение на Реформацията намира добър прием и силна подкрепа в съседната на Хърватия Словения, но в самата Хърватия се проявява само в крайните райони и е

потушено от яростната атака на контрареформистите от началото на 17 век. Разпространението на реформизма не е подпомогнато и от факта, че някои от членовете на най-влиятелната хърватска благородническа фамилия Зрински стават протестанти. Матия Влачич Илирик, известен учен протестант, написва и публикува през 1567 г. в Базел *Key to the Holy Scriptures* (Въведение към Светото писание) — фундаментална творба на протестантската теология. Той насърчава и написването на първата систематична история на църквата, състояща се от 13 големи тома (1559-74) в стила на съвременната историческа ерудиция. Всеки том обхваща един век. По-късно творбата се нарича „Магдебургски векове" (*Magdeburg Centuries)*, по името на града, в който са отпечатани първите томове.

Йезуитите играят решаваща роля в Контрареформацията. Те пристигат в Хърватия в средата на 16 век и подобно на други места по света се заемат с образованието. В няколко хърватски града са открити класически гимназии, а през 1669 г. в Загреб започва изучаване на философия и теология. Това е последвано от основаването на Кралската академия, от която възниква първият университет в Югоизточна Европа. Важна и осезателна е намесата на йезуитите в хърватската култура и наука през 17 и 18 век, като основната им цел е да заличат следите на реформизма и протестантството в Хърватия. В това те постигат успех, получавайки силната подкрепа на сабора. В началото на 17 век той разрешава прогонването на протестантите, а католическата вяра е обявена за единствената разрешена религия, за разлика от религиозната свобода в Унгария. В северния град Вараждин например е назначена специална комисия, която разпуска градския протестантски събор и изкоренява протестантството.

Когато в Загреб е основан университетът, центърът на културния живот окончателно се измества на запад — от далматинските градове към Загреб и Вараждин. Далмация, разкъсвана от политическа и икономическа криза, се затваря в себе си, а художниците и учените са ограничени в сковаващата я атмосфера. Дубровник е изключение и изкуствата процъфтяват в свободната и икономически независима република. Фактът, че Далмация изостава от Европа, се отразява и върху архитектурата и изящните изкуства. След постигнатото през 15 век, за следващите два века има само няколко периода на икономически просперитет, когато малка част от аристокра-

цията е в състояние да строи градски имения. Изтъкнати художници и скулптори от Южна Хърватия пътуват и творят в други страни, далеч от застрашените и съсипани от бедност далматински градове. Венецианска Далмация попада в периферията на европейската култура през 16 век и тази тенденция се запазва до 18 век. Основната причина за това е, от една страна, местоположението ѝ между Венеция и Османската империя и, от друга, загубата на земите във вътрешността на Хърватия.

Въпреки промените, които в известна степен стимулират културния живот, много художници, учени и изследователи продължават и през 17 век да напускат Хърватия. Най-изтъкнат е поетът Иван Гундулич от Дубровник, класикът на старохърватската литература, чийто творби са наситени с патриотизъм, вяра в славянското освобождение от османците и стремеж към възраждане на католицизма. С не по-малко значение е развитието и на историографията. През 16 век се появяват първите исторически текстове в духа на рационализма, а в средата на 17 век е публикувана първата пълна история на хърватите: във Виена — на Юрай Раткай, и в Амстердам (1667) — на Иван Лучич (Lucius) .

По границата с Османската империя настъпва относително спокойствие, тъй като османците са въвлечени във войни на изток, а леката кавалерия и многобройните войски на хърватското дворянство се бият на страната на Хабсбургите в 30-годишната война. По това време Европа, особено Германия, а и Франция, се сблъскват за първи път с хърватските войници, всяващи страх заради бруталното си поведение.

Заличаване на хърватското самосъзнание: заговорът на Зрински и Франкапан

Историята на Хърватия през 17 век не изобилства със забележителни събития, което прави заговора на благородниците Зрински и Франкапан срещу короната (1670) още по-очебиен и запомнящ се. Петър Зрински е бил не само бан на Хърватия, а и най-мощният феодал в страната, притежаващ по-голямата част от земята. Фамилията Зрински произхожда от графовете Брибирски от рода на Шу-

бич, станал известен още през 12 век. Те са принудени да отстъпят на северозапад пред османците, оставяйки зад себе си всичко, включително сребърни мини и монетен двор в Централна Хърватия. През 16 век придобиват нови имоти, предимно чрез покупка и сродяване. По площ, брой на населението, икономическа и военна мощ техните обширни земи са наподобявали регионално кралство, а даньците, които налагат в пари и натура, им носят огромно богатство и множество крепостни. Зрински допринасят за значителния икономически възход, отделяйки особено внимание на скотовъдството и отглеждането на породи говеда за производство на специален вид сирене; разработват лозя, конеферми, дъскорезници, леярна и ковачница с 200 ковачи, мелници, магазини и странноприемници. С износа на стоките си те са между първите, които успяват да включат разорената и намалена по площ Хърватия директно в европейските търговски потоци. Използват най-добрите пристанища, предимно Бакар близо до Риека, където складират кожи, платове, пшеница, вино, железарски изделия, сол, риба и зехтин.

Само Зрински и последният оцелял клон на някога голямата фамилия Франкапан остават от старата хърватска висша аристокрация, но благодарение на притежаването на обширни имоти в Унгария, те продължават да играят водеща роля в обществения живот на Хърватия и Унгария. Братята Петър и Никола Зрински са не само членове на древна фамилия и извънредно богати, но и пишат съчинения на хърватски и унгарски. За съвременното хърватско общество те са едновременно символични и действителни носители на хърватската традиция, въплъщават стремежите на политическата класа, т.е. на аристокрацията и клира, за постигане на политическа независимост. По онова време това би могло да се изрази единствено чрез правата на собствениците на големи имоти; следователно борбата за политическа независимост не трябва да се отделя от непосредствените материални и политически интереси на дворянството. Все пак през втората половина на 17 век амбицията на Виена е да централизира администрирането на държавата, така че да стане възможно въвеждане на последователна икономическа политика на меркантилизъм, което, от своя страна, да положи и заздрави основите на абсолютната монархия. Главната пречка в тази насока е независимостта на благородниците.

Никола и Петър Зрински и техният съмишленик Фран Кристо Франкапан остро се противопоставят на политиката на Виена и на проявената от нея търпимост към Османската империя. Хабсбургите отделят повече внимание на грандиозните си цели в Европа и много по-малко на освобождението на Хърватия и Унгария от османското владичество. Зрински се борят срещу османците поколения наред. В Хабсбургско-турската война от 1663-64 г. те печелят четири победи, а Никола успява да навлезе дълбоко в нейната територия. Когато разказите за неговата смелост се разпространяват в Европа, Луи XIV, крал на Франция, му дарява 10 000 талера и титлата пер. През 1664 г. Никола е убит при ловен инцидент. В същата година императорът подписва „позорен мирен договор" с Османската империя в унгарския град Вашвар на основание *status quo ante* (от лат. — предишното положение), въпреки че войната е започната от Хабсбургите. Всичко това окуражава Петър да продължи със заговора, като се опитва да развие връзките с Луи XIV в политически съюз, който би осигурил на френския крал трона на Унгаро-Хърватия и следователно продължение на борбата срещу Османската империя. Въпреки че Луи XIV решително отхвърля това, той поддържа у Зрински и някои унгарски благородници вярата, че би подкрепил борбата им срещу Виена. Това продължава до 1668 г., когато Виена изпраща благоприятен отговор на Луи, касаещ разделянето на испанското наследство. Когато надеждата за помощ от Франция се изчерпва, заговорниците се обръщат към Полша и Венеция, дори и към султана, предлагайки му короните на Унгария и Хърватия, но получават отказ. Накрая започват да организират собствените си сили, като Петър Зрински разчита на помощта от крепостните, но бунтът им претърпява неуспех. Той и Фран Кристо Франкапан са заловени и екзекутирани през 1671 г. в покрайнините на Виена.

Заговорът силно повлиява тогавашните настроения в Хърватия и получава широк отзвук. Дори някои православни сърби застават на страната на заговорниците, което е първият случай, в който представители на двете религии се борят за постигане на една и съща политическа цел. Всички съдбоносни проблеми на хърватите са концентрирани в заговора, който е главното събитие в хърватската история през 17 век, с последици, сериозно повлияли бъдещето.

Родовете Зрински и Франкапан са унищожени и скоро от тях не остава и следа. Оттук нататък за Виена не е проблем да обвърже Хърватия здраво с централните провинции на империята.

По същото време и по различни причини много хора от всички слоеве на хърватското общество мразят германците и тази омраза е отразена най-осезателно в произведенията на Юрай Крижанич, свещеник и богослов. Неговият идеал и стремеж е да обедини църквите, нещо което Рим и Константинопол се опитват безуспешно да постигнат векове наред. Той вярва, че това е постижимо чрез по-близки връзки между славянския католицизъм и руската ортодоксална църква, и поддържа тезата, че всички славяни имат общ език и етнически произход. Но той не е панславянин, ако това означава търсене на политическо обединяване на всички славяни под руско водачество. Според него единствената възможна роля на царя е да „коригира" или обедини правописа и азбуката, използвани в славяноезичните книги, и да пробуди славянското самосъзнание чрез просветни произведения. Накрая южните славяни биха могли да се обединят с руския цар като суверен на други славяноезични народи и ако католическите владетели подкрепят неговото водачество в една война срещу Османската империя. Въпреки че няма преки последователи, трудовете на Крижанич повлияват по-късно на много южнославянски мислители, които търсят опора в Русия и подкрепят културното и политическото обединяване на южните славяни. След дълги пътувания и 50-годишно изгнание в Сибир Крижанич умира, неразбран и разочарован, при битка по време на османската обсада на Виена през 1683 г.

Разширяване на хърватската територия: към съвременна нация

През 1683 г. Османската империя започва война за завладяване на Виена, но нейната военна мощ е сразена под стените на града, а войската панически се оттегля. През следващите 16 години голяма част от Северна Хърватия е освободена — от Сисак почти до Земун на изток, който днес е предградие на Белград. Това стабилизира границата между Славония и Босна при Срем и оттогава оста-

ва почти непроменена.

В средата на 17 век Венеция започва да изтласква османците навън от района на Адриатическото крайбрежие. По-късно тя обединява сили с Австрия и до 1718 г. добива територии и установява граница с Османската империя такава, каквато е днес — с много малки промени — държавната граница между Хърватия и Босна-Херцеговина. По същото време територията, наречена Далмация, която често се променя в хода на историята, окончателно придобива днешното си значение и очертания. Хърватските исторически провинции Хърватия и Далмация, останали почти два века разделени от вклиняването на Османската империя, отново се събират при хребета Велебит. Хърватските земи включват територите на Босна и Херцеговина на север и на юг, придобивайки характерната им подковообразна форма.

Мюсюлманското население в окупираните от османците части на Хърватия не дочаква освобождението — част от него се изселва, а другата приема християнството. Скоро специфичните ориенталски елементи, появили се в хърватските градове при османското господство, също изчезват — джамии и други сгради са разрушени или преустроени за различни цели. Днес са останали незначителни следи от османското присъствие, главно в езика и в имената на селища.

Освобождението на голяма част от хърватската територия донася нови идеи, изразени най-добре от Павел Ритер Витезович в неговите обемни и разнообразни произведения, особено в книгата „Възкръсналата Хърватия“ (Загреб, 1700), която посвещава на „цяла Хърватия“, считайки Далмация като част от нея. Той приема думите илири, славяни и хървати като синоними, а всички южни славяни като хървати. Неговата мечта за обединяване на всички хърватски земи в пределите на Хабсбургската империя е утопична за онова време, но и силно вдъхновение за хърватските възрожденци един век по-късно.

С великата война за освобождение в края на 17 век приключва един важен период от хърватската история. През 18 век се водят две относително незначителни войни.

През 1715-18 г. Венеция и Хабсбургите се сражават срещу Османската империя и добиват части от територията на Далмация и Централна Хърватия. По-късно, през 1737-39 г. Хабсбургите отно-

во тръгват срещу османците, но не успяват да постигнат нищо, в действителност босненските мюсюлмани побеждават хабсбургската войска без помощта на централните провинции на Османската империя. Времето на чести войни и променяща се граница е последвано от време, в което чрез икономически и културни контакти между османските земи, от една страна, и австрийските и венецианските земи, от друга, настъпва подем. Хърватия преминава през години на относително спокойствие, което благоприятства положителното ѝ развитие. Една от най-явните последици е процъфтяването на барековото изкуство и архитектура. Крепости и цели градове в Славония се изграждат с централен площад и мрежа от улици, пресичащи се под прав ъгъл, а висшата аристокрация строи великолепни дворци, често украсени с градини по френски маниер. Богатите фамилии строят летни резиденции в Далмация, докато стари и порутени градски къщи, често дървени, са заменени от барокови жилища. Това изцяло променя облика на хърватските градове.

През 18 век хърватските майстори, художници и учени продължават да пътуват и живеят в чужбина, но сега връзките им с родината са много по-силни. Това е едно от последните поколения, живяло в независим Дубровник, а негови най-знаменити представители са композиторът Лука Соркочевич, чийто симфонии са силно повлияни от италианските композитори по това време; Руджер Бошкович, чиято книга *Theoria Philosophiae Naturalis*, отпечатана на латински във Виена, получава световна известност и упражнява въздействие не само на съвременниците му, но и на учените от началото на 20 век, особено с интерпретацията си за движението на електроните. Тези културни и научни постижения отразяват високото ниво на развитие на Дубровник. Осезателен е и общественият му възход, независимо от икономическите трудности; демографските промени — увеличаване на раждаемостта и снижаване на смъртността, започват в Дубровник още от началото на 18 век, много по-рано, отколкото в другите части на Хърватия, където настъпват едва в края на 19 век.

Но освобождаването от османското владичество и обединяването на хърватските земи под християнско господство не донасят очакваните облаги. Хърватите не се ползват вече с преимуществата от разпространението на венецианското влияние. Надеждите, че Ав-

стрия ще допринесе за заличаване на различията между новоосвободените земи и тези, които е управлявала почти два века, също отмират. Славония, която се развива по собствен път през 150-годишното господство на османците, сега става атрактивна за чужденците, които се заселват в нея и се сдобиват — предимно чрез покупка — с обширни имоти. Славонското общество се различава от това в Хърватия по малобройното средно и нисше дворянство, наброяващо само няколко десетки заможни собственици на имения с множество крепостни, лишени от всякакви права. Въпреки че през 1745 г. в по-голямата част от Славония е въведена системата на жупанствата под прякото управление на хърватския сабор и бана, дворянството в общините е финансово подчинено на унгарските власти. Шест години по-късно унгарско-хърватският парламент решава, независимо от протестите на хърватските му членове, новите славонски общини да изпращат свои представители директно в унгарския парламент наравно с унгарските общини. След този акт Славония води двойствен политически живот в продължение на един век и все повече попада под унгарско влияние.

Някогашните земи на Зрински и Франкапан около Риека са в подобно положение. През 1670 г. короната ги конфискува заради заговора, след което те често сменят собствениците си. Най-съществените последици са прекъсването на икономическите и търговските връзки между този регион и естествения му хинтерланд. Въпреки че градът и пристанището Риека отново стават част от Хърватия в края на 18 век, те продължават да бъдат в особено положение, тъй като по същото време са и специална автономна част под пряката власт на унгарското правителство. Така в Риека и непосредствените ѝ околности започва да се развива „унгарско крайбрежие“, което се възприема като унгарско владение.

Първи опити за модернизация, бунтове и мястото на Хърватия в монархията

Развитието на капитализма в Европа започва да се чувства осезателно в Австрийската империя и през 18 век Хабсбургите, особено Мария Терезия (1740-80) и нейният син Йосиф II (1780-

90) се опитват да преструктурират обществото и държавата в съответствие с изискванията на новата реалност. Виена осмисля и внедрява икономическите новости. Естествен приоритет се дава на модернизацията на администрацията, финансите и войската, които поддържат имперската власт. От началото на века се въвеждат различни мерки за стимулиране на икономическото развитие. Премахнати са вътрешните митници. През 1717 г. е обявено свободно корабоплаване по Адриатика, което гарантира безопасност на корабите под флага на Хабсбургите. По същото време Риека и Триест стават свободни пристанища, което значително насърчава развитието им. Отпада господството на Венеция над Адриатика. През 1726 г. от Карловац към Риека започва строителството на Каролинския път, който е завършен две години по-късно: това е първият сухоземен път, свързващ Панонската равнина с адриатическо пристанище, който засилва международното значение на пътищата от басейна на река Дунав към Адриатика. Търговците от Риека се сблъскват със силната конкуренция на Тимишоара (град Тимишоара в днешна Румъния). Появяват се първите опити за развитие на индустрията в Хърватия; първоначално с откриване на фабрики за производство на текстил, коприна и кожи, но повечето работят само по няколко години, преди да фалират. Една от първите големи инвестиции е създаването в Риека през 1751 г. на рафинерия за захар с капитали от Дания. Тя функционира до 1828 г., като преработва вносна суровина. Една от причините за слабото развитие на индустрията се корени в това, че управляващите насърчават развитието на централните части на империята; финансовата им политика и бюрокрацията подпомагат индустриализацията в тях, докато в Хърватия високите мита я парализират. Тъй като собствениците на фабрики и опитните работници са предимно чужденци, ефектът от този първи неуспешен опит за въвеждане на капиталистически отношения в страната е много малък.

Много германци се заселват в хърватски градове, носейки със себе си някои новости. През 60-години на 18 век са отпечатани първите книги на немски и само едно десетилетие по-късно немският език измества латинския, първо в училищата, а след това в администрацията и юрисдикцията. Образователната система е реорганизирана. В Загреб е основана Кралската академия на науките, като нас-

ледник на по-раншната академия (1669), с три факултета: философски и богословски — съществуващи отпреди, и юридически. Предишната библиотека на йезуитите става академична библиотека, от която по-късно възниква днешната Национална и университетска библиотека.

Унгарската държавна система е пречка за радикални промени в Хърватия, поради което опитите на Виена за реформи са осъществими предимно в граничния военизиран район, т. нар. Военна Крайна, към който са включени нови територии по време на освобождението в края на 17 век и който по площ се равнява на непограничната част от Хърватия (виж картата, стр. 50). Въоръжените селяни трябва да станат редовни войници в съответствие с тогавашната европейска военна концепция и тъй като границата с Османската империя е стабилна, военизираният граничен район е превърнат в големи казарми, които осигуряват военната мощ на Хабсбургите през следващия век до въвеждането през втората половина на 19 век на всеобща военна служба. Граничните войници се бият из цяла Европа — навсякъде, където хабсбургската политика го изисква. Тези реформи напълно променят живота в пограничния район, в който патриархалната общност не проявява никаква склонност да се откаже от прилегиите си и се противопоставя на всяка новост и промяна. Между 1730 и 1755 г., по време на големите промени, граничните жители между Панонската равнина и Адриатика въстават седем пъти, борейки се за „старите си права", като успяват да увлекат след себе си и крепостните от съседна цивилна Хърватия. Въпреки че осъзнават причините за недоволството им, крепостните се стремят да станат част от военизирания граничен район, тъй като зависимостта от феодала и непрекъснато увеличаващите се данъци стават непосилни за тях. Това са подбудите за най-големия бунт през 1755 г., когато при поредица от спонтанни и яростни нападения са опожарени повече от 30 големи феодални имения. В отговор на това дворянската войска трябва срещу селяните, потушава бунта им и унищожава собствеността им. Когато положението се успокоява, правителството за първи път дава възможност на хърватските селяни да изложат оплакванията си от феодалите пред специална кралска комисия с извънредни правомощия. То също така посредничи между феодалите и крепостните и стремейки се да запази съществу-

ващите обществени отношения и да осигури увеличаването на държавния резерв, поставя основите на хърватския списък на данъците и митата, които крепостните дължат на своя господар. Той се развива през следващите години, докато всички предишни лични споразумения между феодалните владетели и крепостните са заменени от всеобщи законови разпоредби. Премахнати са най-тежките форми на феодална експлоатация, като са фиксирани минималният размер земя под аренда за крепостния, както и максималните изисквания от страна на феодала.

Просвещението се разпространява в Европа и намира своя отзвук и в Хърватия. През 1762 г. Матия Антун Релкович публикува „Сатир, или дивият човек", първата книга в региона, която получава широка популярност; тя защитава икономическия прогрес и се обявява против назадничавостта, суеверието, предразсъдъците и остатъците от османските порядки. Първото издание е отпечатано в Дрезден, а второто — в Осиек през 1779 г. Шест години по-рано далматинецът Андрия Качич Миошич (1702-1760) публикува във Венеция „Приятен разговор на словинския (славянския) народ", хроника в стихове и проза на събитията от времето на Александър Велики до началото на 19 век. Написана на „народен език", тя става достъпна за „бедните, селяните и овчарите". Тази книга достига нечувана популярност, превръщайки се в народна „песнопойка", а за много хора и в единствен източник на знание.

Основният проблем за Хърватия, който остава актуален до падането на монархията през 1918 г., възниква в началото на 18 век: как да се запази независимостта при вътрешните борби между Унгария и Виена. Когато в края на 17 век Унгария освобождава поголяма част от територията си от османците, унгарското дворянство се опитва да приведе хърватските закони в съответствие с тези в Унгария, което застрашава най-силно хърватската независимост. През 1712 г. хърватският сабор издава т. нар. Хърватска прагматическа санкция, с която се постановява, че при определени условия ще признае наследствено право над престола и по женска линия на Хабсбургите, но практически това означава, че хърватският сабор взема независимо решения и следователно страната има самостоятелно законодателство от Унгария. В спора Виена се опитва да запази неутралитет и да удовлетвори и двете страни: през 1715 г. тя

подкрепя хърватите в искането им общият унгарско-хърватски парламент да не упражнява юрисдикция във вътрешните работи на Хърватия, но в защита на интересите на собствената си династия се съгласява през 1723 г. унгарският парламент да обяви Хърватия за неразделна част от Унгария. Договорът от 1715 г. се превръща в един от най-важните аргументи в подкрепа на политическата и териториална независимост на Хърватия.

През следващите десетилетия отношенията търпят промени. Реформите на виенския „просветителски абсолютизъм" разклащат основите на държавата, крепяща се на наследствената система, и заплашват положението на хърватското дворянство, което започва да търси сигурност във връзките си с унгарската аристокрация. Постъпвайки така, първоначално то се стреми да защити интересите на собствената си класа. От другата страна е хърватската „политическа нация" (за разлика от обикновените граждани, които били наричани „присъединена бедна нация"): неговите наследствени привилегии включват „правата на общините", които по онова време съставляват хърватската политическа индивидуалност. Така че то отхвърля дори тези мерки, предприети от Виена, които в бъдеще биха гарантирали независимостта на Хърватия. През 1767 г. императорът назначава Хърватски императорски съвет като централна администрация в Северна Хърватия за управляване на икономиката, политиката и войската. Той е оглавяван от бан с изпълнителна власт, независима от Унгария. Но този акт прави Хърватия зависима от Виена, което насърчава обществената и икономическата модернизация, основаваща се на централизацията. Хърватското дворянство е неудовлетворено и яростно се противопоставя на повечето мерки на виенските власти, особено на тези, които предвиждат въвеждане на военен режим в част от невоенна Хърватия, което би означавало край на привилегиите им. Всичко това принуждава правителството да промени позицията си: през 1779 г. Хърватският императорски съвет е премахнат, а Хърватия е поставена под управлението на Унгарския наместнически съвет, в резултат на което унгарците започват да се отнасят към Хърватия като към „обект", а не като към „съюзническо" кралство. Това продължава до 1848 г. Първото седалище на кралския съвет е в северния град Вараждин — по това време сериозен съперник на Загреб. През 1776 г. Вараждин е разру-

шен от опустошителен пожар, заради което административните функции са прехвърлени на Загреб и оттогава той остава неоспоримата столица не само на Северна Хърватия, но и на цялата страна. Реформаторските опити на короната достигат своя връх при управлението на Йосиф II , който се опитва да наложи нов обществен строй, забраняващ крепостничеството и въвеждащ всеобщо данъчно облагане. Императорът смята, че реформата трябва да започне от католическата църква, като възнамерява да я подчини на държавата и да либерализира отношенията между различните вероизповедания. През 1781 г. той издава „патент за религиозна толерантност", засвидетелстващ неговото желание да постигне „братска хармония" между „поданиците си от различни вероизповедания". Прилагането на патента в Хърватия започва през 1783 г., което позволява на протестанти и евреи да се заселват там и в Славония, където първоначално им е разрешавано само временно пребиваване. Получават и известни права, като заемане на обществени служби и обучение в училищата и в университета. През следващите години евреите основават общности в Северна Хърватия, а през 1786 г. православните сърби и гърци също започват да създават свои колонии и енории в Загреб. Императорът уеднаквява църковните ритуали, празници и обреди, а висшите църковни сановници могат да изпълняват и държавни функции. Той се опитва да подобри живота на нисшето духовенство и да определи тяхното минимално заплащане. Всички тези реформи изискват сериозно финансиране и през 1781 г. започва преследване на предишния йезуитския орден, забранен още през 1773 г., като земята и собствеността му са прехвърлени в училищни дарения, а училищата преминават под разпореждането на държавната администрация. През 1781 г. императорът забранява всички мъжки и женски ордени, които не се занимават с грижа за болни или с обучение. По този начин в Хърватия са закрити много манастири и метоси.

По същото време Унгария е подложена на ново административно деление в опит да се заличат историческите области, създадени на етническа основа. През 1785 г. Хърватия престава да съществува като отделна административна единица, а хърватските и славонските общини се обединяват с още няколко други. В резултат на това се формират областите на Загреб и Печ (град в Унгария). Дълж-

ността на бана продължава да съществува в Хърватия, но само фиктивно, тъй като банът е пълномощник на императора. Всичко това се предприема за обединяване на хабсбургските земи, всички много различни в етническата си структура и исторически традиции, в стабилна общност, обединена от немския език като официален език.

През 1787 г. Австрия и Русия влизат във война срещу Османската империя с намерение да заграбят колкото е възможно повече територии от нея. Трудностите, пред които се изправя австрийската армия през 1789 г., налагат мобилизиране на повече войници и осигуряване на повече средства. По същото време реформите пораждат силно недоволство, а едно ново финансово бреме би могло да провокира бунт. Йосиф II обещава да свика парламента и да върне в Унгария и Хърватия политическите условия, съществували при неговото възкачване на трона. Всичко, което е останало, е патентът за толерантността и забраната на крепостничеството. Връщането на конституцията е посрещнато възторжено в Загреб, а тогавашният бан Баласа е принуден да избяга от града „пред яростта на младежите“. Когато през 1790 г. Йосиф II умира, опитите за модернизация са прекратени, поне за известно време.

Независимо от всички трудности, войната срещу османците се развива успешно. През 1790 г. австрийската войска завзема някои стратегически точки и селища в района на Блатните езера в Централна Хърватия, а когато войната приключва през 1791 г., мирният договор определя линията, която разделя армиите, като новата граница между Австрия и Османската империя. Тази линия днес е границата между Хърватия и Босна и Херцеговина.

6

1790-1918 Г.: РАЗВИТИЕ НА СРЕДНАТА КЛАСА

Периодът 1789-90 е съдбоносен за историята както на Европа, така и на Хърватия. Процесите на интеграция на хърватската нация и на модернизация, които започват тогава, продължават да влияят върху развитието на държавата през по-голяма част от 19 век.

Този период на революционни и национални движения в цяла Европа заварва хърватите да живеят в отдалечените южни и югоизточни краища на Австрийската империя, а много от тях са в Османската империя в пределите на Босна и Херцеговина. Двете империи притежават огромни територии, но и при двете започва упадък, тъй като условията, довели до тяхното развитие и огромна мощ, вече не съществуват, а и те не са в състояние да променят структурите си и да посрещнат предизвикателствата на по-модерните политически системи. До разпадането им в началото на 20 век те са в постоянна конституционна криза. Разрастването на националните движения засилва кризата. Хърватите се сблъскват не само с унгарското народно движение, но също и с опитите на Виена и Будапеща да наложат хегемония. От позицията на слабия хърватите се опитват да извличат всякакви изгоди, дори понякога са принудени да потискат естествената си амбиция за създаване на независима държава.

Както е известно, смъртта на Йосиф II през 1790 г. слага край на неговата програма за реформация. Това до голяма степен се дължи на съпротивата на висшата класа, както и връщането на държавата в предишното състояние, което означава, че Хърватия отново става административно зависима от Унгария и губи своята финансо-

Хърватия през 1785 г.

ва автономия. Дори и тогава хърватското дворянство не се отказва от претенциите си за независимо правителство и по време на първата сесия на общия унгарско-хърватски парламент, през 1790 г. техните представители категорично се противопоставят на опитите да се въведе в гражданска Хърватия като официален език унгарският. По-късно обаче хърватският сабор отстъпва частично, като разрешава въвеждането на унгарския в училищата като незадължителен предмет. Това е своеобразен жест към унгарското дворянство, с което хърватското се обединява срещу опасността от революционните идеи, идващи от Франция.

Влиянията на Френската революция в Хърватия са различни, въпреки че никога не прерастват в масово движение. Хърватите за първи път се сблъскват с французите, когато се бият срещу тях като част от хабсбургската войска в Северна Италия, Холандия и Германия. През 1794 г. анонимен поет публикува в Загреб творба, в която атакува дворянството и клира и възхвалява французите, които се борят за правата на гражданите и селяните. В Унгария Игнат фон Мартинович, бивш францисканец, съзаклятничи с някои унгарци и хървати, но това е изолиран случай. Не след дълго биват заловени и екзекутирани.

През 1797 г. Венецианската република изчезва в смутното военно време, а нейните владения в Истрия, Далмация и Бока Которска са присъединени без много трудности към Австрия. Когато в региона се установява австрийска власт, възникват безредици, целящи да сложат край на привилегиите на дворянството, но водачите са толкова враждебно настроени към „якобинците", колкото и към самото дворянство. За първи път далматинските интелектуалци изразяват желание за политическо обединяване на Хърватия и Далмация, а далматински представители пътуват до Виена, за да изложат искането си, което в крайна сметка е отхвърлено.

Крайбрежният регион, някога най-богатата част на Хърватия, е в окаяно състояние, когато Австрия го анексира. Това отчасти се дължи на факта, че Венеция няма интерес да развива в този район икономика, подобна на собствената ѝ, и отчасти на това, че Венеция вече не е велика сила. Австрийците се интересуват повече от стратегическото разположение на Далмация, отколкото от икономическото ѝ развитие. Независимо от това австрийското правителс-

тво въвежда свободно корабоплаване и търговия, ограничавани дотогава от Венеция, а така се стимулира общото ѝ развитие. Но дори и през 1918 г. Далмация продължава да бъде най-бедната провинция в империята.

Победите на французите над монархията продължават и през 1805 г. австрийците отстъпват Истрия и Далмация. През следващата година френската армия влиза в Дубровник и много скоро дългогодишната република престава да съществува. През 1809 г. французите окончателно налагат господството си над всички хърватски земи южно от Сава и основават илирийски провинции със столица Любляна, което за пореден път лишава Австрия от излаз на море. Франция не крие амбициите си за разширяване на изток и за отслабване позициите в търговските им, а може би и в стратегическите им пътища на основните си противници — Англия и Русия. През 1805 г. Русия окупира най-южната част на Далмация — Бока Которска, и не се оттегля оттам през следващите две години, след което британците навлизат в Адриатика. Обменът на британски стоки от Индия за стоки от Централна Европа се развива в Адриатика в широк мащаб, независимо от опитите на Франция да го предотврати чрез блокиране и въвеждане на смъртното наказание за контрабанда. Англичаните отговарят с контраблокада от Триест на юг до Корфу, окупират най-отдалечения хърватски остров Вис, а през следващата година и половина реквизират повече от 218 австрийски кораба.

Френското правителство предприема повсеместни обществени реформи, премахва различията между „съсловията“, като всички хора имат равни права и задължения към държавата; въвежда модерна административна и съдебна система; подобрява икономиката и образователната система. Създадени са камари с различни икономически интереси, а в далматинските градове са открити университети и висши училища. Строят се пътища, свързващи вътрешността с най-близките точки по Адриатика, и за първи път започва систематично да се измерва морската дълбочина по крайбрежието. Венецианският демократ Винченцо (Вичко) Дандоло става губернатор на Далмация, а италианизирането на региона чрез въвеждане придобивките на Просвещението се превръща в негова основна цел. Все пак, когато разрешава да се публикува *Kraljski Dalmatin* (1806-10) в Хърватия, както и в Италия, той провокира пробуждането на

хърватското национално съзнание. Първият вестник на хърватски се издава в тираж между 500 и 1000 екземпляра. През 1809 г. бившият главнокомандващ войската на Далмация, генерал Август-Фредерик-Луи Мармонт, става губернатор на новооснованите илирийски провинции. Той се стреми да придаде на обществения живот в региона силен национален характер, но хърватското общество не е достатъчно зряло, за да се облагодетелства от намеренията му. Няма класа, която да се възползва от свободата в професиите, която той въвежда, нито националното съзнание е достатъчно развито, за да оцени отварянето на училища в Хърватия като прогресивна стъпка напред. Във всички случаи идеите на революцията по това време са сериозно опорочени, поради което мащабните реформи изглеждат неуместни. Могъществото на Наполеон започва да намалява, което води до увеличаване на данъците и възстановяване на армията, а това заедно с икономическата стагнация скоро довежда страната до разруха. Влошеното състояние на нещата прави лесно връщането към предишното положение. След падането на Наполеон и оттеглянето на французите австрийското господство над хърватските земи се възобновява. Споменът за радикалните реформи бързо избледнява, след като австрийските власти обявяват всички закони на предишното управление за невалидни и безполезни.

Хърватия е изправена пред ново разделяне на територията ѝ. Република Дубровник и заливът Бока Которска, подвластни досега на Венецианската република, стават част от провинция Далмация, на пряко подчинение на Виена. От друга страна, още при управлението на Йосиф II хърватското дворянство изцяло се осланя на унгарците. Това води до различни компромиси, един от които е преминаването на унгарския език от незадължителен в задължителен предмет в средните училища.

Животът става все по-труден. През 1811 г. държавата изпада в несъстоятелност. През 1812 г. унгарският парламент е разпуснат, а император Франц I обявява абсолютна власт — режимът на Метерних. След 1815 г. настъпва период на глад и недоимък, въпреки че според някои статистики общите условия започват да се подобряват. Търговският поток, пресичащ Хърватия, се засилва. Построени са първите фабрики. За периода 1785-1805 г. населението се увеличава с 3,4%, а между 1805 и 1840 г. — с още 30%.

Към съвременна нация: Възраждане

Към края на 18 век бавно, но неотклонно в Хърватия се налагат идеите за модернизация и възраждане. Първоначално в техния център е Максимилиян Върховац, епископ на Загреб, чийто многобройни и разнообразни дейности включват закупуването на печатарска машина през 1794 г., на която в продължение на 30 години той отпечатва много художествени, научни и религиозни книги на собствени разноски. Той подпомага откриването на първата гражданска обща болница в Загреб, създадена по образец на виенската. Когато през 1813 г. пада френското управление, Върховац е този, който настоява за нова административна мрежа, която да обедини хърватите на юг от Сава с тези от Северна Хърватия — акт, който според Виена е „възможен източник на безредици". През 1819 г. Върховац играе решаваща роля при откриването на академичната библиотека (по-късно Национална и университетска библиотека). Той дарява няколко хиляди тома и обучава служителите как да събират популярни знания, стари книги и илирийски думи, поговорки и песни.

Значителна е и дейността на Йосип Шипуш. През 1796 г. той написва памфлета *Temelji žitne trgovine* (Основи на търговията с жито), първият труд по икономика, публикуван в Хърватия. В духа на Френската революция Шипуш подкрепя развитието на търговията и счита езиковото единство като едно от условията за прогрес. След много значими публикации през 18 век, в 1801 г. Йоаким Стули, францисканец от Дубровник, публикува основен триезичен латинско-италиански-илирийски (т.е. хърватски) речник с около 5000 страници. В европейските национални възрожденски движения езикът се приема като основна характеристика, което предполага задълбочена работа за изследване, подкрепяне и популяризиране на родната реч. По това време Хърватия е политически и културно разединена, с развиващ се регионализъм. Трите диалекта — щокавски (в Централна Хърватия, Славония и Босна), чакавски (предимно по крайбрежието) и кайкавски (на северозапад около Загреб) — имат собствени правила, но постепенно се приема, че един от начините за преодоляване на териториалната разпокъсаност и полагане основите на националното обединение е въвеждането на единен език

и правопис. Счита се, че общият език ще бъде предпоставка за налагане на хърватския език в обществения живот; по това време официален език в Северна Хърватия и Славония е латинският.

След 1810 г. има много и различни предложения как да се постигне единен език за всички хърватски региони, но до края на 20-те години на 19 век не са постигнати ефективни резултати. През 1829 г. група млади хора от Загреб, водени от талантливия Людевит Гай, защитават идеята за езиково единство. С времето към тях се присъединяват и други, сред които има словенци (Станко Враз), гърци (Димитрие Деметер) и сърби. Родовите корени на самия Гай са от Бургундия и Словакия. Въпреки че към групата се присъединяват и някои благородници, повечето от съмишлениците са обикновени граждани: търговци, интелектуалци и професионалисти — членове на буржоазната класа, зараждаща се в лоното на „феодалното" общество. Така се полагат основите на обединената хърватска нация. Това е движение на преуспяващите, тъй като само търговци и собственици на големи имения са в състояние да осигурят значителни капитали. През 1830 г. Гай написва книгата „Основи на хърватския правопис", в която предлага разработване и прилагане на един правопис от всички южни славяни, особено тези, които използват латинската азбука. Уеднаквяването на езика би създало предпоставки за противопоставяне на унгарското дворянство; в Унгария нараства значението на националното движение и започват опити за създаване на унгарска държава от Карпатите до морето. Създадените предпоставки за общ правопис във всички хърватски земи бележат първите стъпки за въвеждане на съвременни идеологии за национално обединение в ранните етапи на хърватското национално движение.

По-късно илирите избират щокавския диалект за основа на единен език. Този диалект е най-широко разпространен сред хърватите, но се говори и от сърби и избирайки го, илирийските водачи ясно показват стремежите си да включат по-широк кръг славяноговорещи общности в движението още от самото му начало. Опитвайки се да му придадат широк размах, го наричат илирийско, име, което вече е използвано в администрацията (т.е. от французите) и в литературата. През 18 век учените считат, че името на илирите, древните обитатели на римските провинции Далмация и Панония, би било подходящо за всички южни славяни, включително маке-

донците и българите, и ще обхваща всички регионални и местни имена. По това време славистите считат всички славяни за един народ, говорещ на език с четири диалекта: руски, полски, чешки и илирийски. Тъй като учените вярват, че езикът е основен белег на националната принадлежност, илирите искат да въведат единен илирийски език. Това дава началото на идеята за единствена „илирийска" нация, включваща всички южни славяни, за които се твърди, че са наследници на древните илири. Името „илири", колкото и изкуствено да звучи, е най-подходящото средство да се противостои на регионалния антагонизъм, тъй като поддържа убеждението, че славянското население естествено принадлежи на Югоизточна Европа. Това чувство за сила е необходимо, за да се парира натискът на Унгария, както и други външни влияния.

Всички опити на илирите да разпространят идеите си в словенската и сръбската територия (те дори се надяват да установят връзки със сърбите във Войводина, която е част от Хабсбургската монархия) се оказват безплодни, въпреки проявения на места ентусиазъм. Националното самосъзнание на словенците и сърбите започва да се проявява по същото време; словенците дълго време говорят на собствения си език, а съществуването на Княжество Сърбия насърчава сръбското национално движение. Така илирийското движение остава в изходната си позиция като хърватско национално движение. Все пак то надгражда хърватското национално самосъзнание и прокарва идеята за южнославянска солидарност, а името „илири" успешно се противопоставя на хърватския регионализъм. Присъщите трудности на процеса на национално обединяване, предизвикани от регионалния фанатизъм, са обобщени от Людевит Гай в съобщение в неговия вестник от 1834 г., когато той се позовава на „хървати, славонци, далматинци, дубровничани, истри, босненци".

Съпротивата на илирите срещу Унгария не се ограничава само до езика, а включва и противоречия в унгарско-хърватските отношения, както и в отношенията между хърватите и Виена. През 1825 г. императорът свиква унгарския и хърватския парламент след прекъсване, продължило повече от 15 години, което е явен знак за отслабването на абсолютизма. Хърватският сабор в Загреб инструктира своите депутати от смесения парламент да поставят на дневен ред обединението на гражданска Хърватия, Истрия (която с импе-

раторски декрет е обявена за самостоятелна административна и политическа единица), Военна Крайна и Далмация. През следващата година обаче канцлерството във Виена се противопоставя на желанието на сабора и по време на същата сесия хърватските депутати влизат в конфликт с унгарското дворянство, което настоява за въвеждане на унгарския език в училищата във всички земи, подчинени на короната. Хърватите яростно се противопоставят на това и подкрепят използването на латински език. През 1830 г., при следващата сесия на смесения унгарско-хърватски парламент, хърватите отново са атакувани от унгарските националисти. Въпреки че хърватският сабор приема да въведе унгарския език като незадължителен предмет в хърватските училища, неочаквано силният натиск на Унгария ги принуждава да протакат. Официален език остава латинският. Основната стратегия, използвана от унгарците, е да отричат съществуването на отделна хърватска държава и най-вече правото ѝ на самоуправление; те твърдят, че Унгария и Хърватия не са съюзнически кралства, а хърватските земи са част от Унгария и са ѝ подчинени. За да се сдобие с аргументи в подкрепа на позицията си, хърватският сабор организира събирането и разчитането на документи, удостоверяващи хърватските права. През 1830 г. Йосип Кушевич публикува книгата „За самостоятелните права и конституция на Кралство Далмация, Хърватия и Славония", представяща как дворянството интерпретира хърватския закон за държавата. Той разяснява произхода на хърватската държава и връзката ѝ с унгарската държава, основаваща се на договора от 1102 г. между хърватското дворянство и унгарския крал. Той обезпечава целостта на държавата. С течение на времето интерпретирането на закона за държавата търпи промени, но остава като съществена част от политическите действия и идеологията за национално обединение чак до края на 20 век.

При завръщането си в Загреб хърватските депутати докладват на сабора. „Унгарците атакуват яростно правото на самоуправление на Хърватия; този път успяхме да защитим нашите закони, но сериозно се опасяваме, че на следващата сесия няма да бъдем в състояние да постигнем същото." Тези сблъсъци са началото на борбата между хървати и унгарци, която достига кулминацията си през 1848-49, но въпросът остава нерешен до 1918 г.

Подготовката за следващата парламентарна сесия е много по-

солидна. През 1832 г. граф Янко Драшкович (1770-1856), принадлежащ към младото поколение, пише първия политически памфлет в Хърватия: Дисертация за цялостната програма на хърватското национално движение. Той представлява политическата и социалната програма, която представителите на хърватското дворянство трябва да предложат на сесията на смесения парламент. „Трактатът" препоръчва някои реформи на феодалната система, както и икономически действия, които биха насърчили капиталистическото развитие. Той настоява за независимо хърватско правителство и въвеждане на щокавски като официален език, както и подкрепя идеята за създаване на илирийско кралство, обединяващо всички хърватски и словенски земи на основата на хърватския закон за държавата (в случая Хърватия, Славония и Далмация), единен език (в случая езика на Словения) и обединение на хърватските земи с Босна в единна държава — Велика Илирия (в случая Босна). Кралството ще е част от Хабсбургската империя и ще има близки политически връзки с Унгария. Икономическите и социалните искания в „Дисертацията" са умерени, но политическият тон е решителен: „Не искаме никой друг народ да гледа на нас само като на маса, която да увеличава броя му, нито да ни оскърбява, порицава и да се съмнява в нас, докато от нас се очаква да не си отваряме устата и да не изричаме нито дума."

Хърватският сабор приема програмата на Драшкович, а все още малобройната, но с нарастващо влияние средна класа я приветства и провъзгласява за програма на хърватския политически елит. Този момент бележи края на хърватската отбранителна политика срещу унгарското националистично посегателство.

Илирийското движение прераства в това, което става известно като Хърватско национално възраждане и ускорява развитието на модерната нация, започнало в края на 18 век. Обединяването на хърватската нация се оказва не толкова лесен процес. Икономическите и политическите връзки между хърватите, разделени в различни административни единици, някои в Хабсбургската империя, други в Османската империя, са много слаби. Висшата класа се отъждествява по-скоро с районите, над които властва (Централна Хърватия, Далмация и Славония), отколкото с хърватските земи като цяло.

През 1832 г. Людевит Гай пише поемата „Хърватско съгласие

и единство“ или, както по-късно става известна (по нейния първи стих) „Още Хърватско не е загинало“. Тя става много популярна и е наречена „хърватската Марсилеза“. Подобни патриотични песни мобилизират масите. Както много други, писани по това време, те символизират стремежите на хърватските илири: да обединят всички хърватски райони в едно цяло и да засилят връзките с другите славянски народи.

Действителното начало на Хърватското национално възраждане е положено през 1835 г. с първия брой на издаваните от Гай „Хърватски новини“. Статиите в литературните притурки на „Даница хърватска, славонска и далматинска“, поезията, писмата и политическите репортажи се пишат и публикуват на новия общоприет език и правопис. Патриотичните поеми, повечето от които с неголяма литературна стойност, стават много популярни и важни в създаването на възрожденската атмосфера.

Илирите основават политиката си на традиционното право на съществуване на хърватската държава. Те поддържат и идеята за южнославянско културно и дори национално единение. Техният „политически хърватизъм“ е програма, създадена да държи Унгария на разстояние, да постигне автономия за Хърватия и Славония и да обедини Далмация с тях. Във всички тези опити илирите разчитат на подкрепата на императорския двор, който одобрява публикуването на „Новините“ и „Даница“, а по-късно и откриването на печатница. Основният интерес на двора е да държи в подчинение своя главен противник — унгарското правителство, и наред с това подкрепя илирите в съпротивата им срещу поунгарчването на Хърватия.

Илирийското движение се разпространява и става господстващо сред хърватското дворянство, което вижда в него пътя за отстояване на правото си за самоуправление и независимост от унгарското дворянство. Все пак част от аристокрацията и „селските благородници“ в Северозападна Хърватия (околностите на Загреб) оказват съпротива. Те настояват да се използва специфичният диалект на региона (кайкавски), въвеждане на унгарския като официален език и близък съюз с Унгария, водещ до единна унгарска държава, включваща хърватската етническа територия. Тяхната политическа позиция е изключително консервативна. През 1841 г. лоялните на Будапеща обществени дейци основават Хърватско-унгарската или

Маджаронската партия. През същата година е основана и Илирийската партия, поддържаща унгарското конституционно управление като обща политическа рамка, в която обединена Хърватия ще има специален статут. Това са първите политически партии в Хърватия.

Натискът от страна на унгарското дворянство се засилва, застрашавайки да предизвика по-сериозна политическа криза. Така през 1843 г. Виена забранява използването на думата „илирийски" в Хърватия. В същото време имперските управници дават съгласие за развитие на културни дейности, най-важна сред които е усъвършенстването на хърватския език, и обещават да защитават правото на Хърватия за самоуправление. Това означава, че короната не се стреми да унищожи илирийското движение, считайки го за по-малка опасност от действията на унгарското дворянство. От друга страна, никакви забрани не биха могли да попречат на това движение, пуснало дълбоки корени през седемте години на съществуването си; то е прието от висшата класа и придобива официален статут. Във всички случаи става ясно, че името „илирийски" е загубило своята уместност — по-малко заради неубедителните научни аргументи и повече заради това, че словенци и сърби открито отказват да се присъединят към движението. Забраната на думата „илирийски" дори се оказва полезна, тъй като става логично Илирийската партия да се преименува в Национална партия, а „илирийски" постепенно да се замести с „хърватски". Две години по-късно императорската власт вдига забраната за използване на думата в литературата, стремейки се да се възползва от хърватската съпротива срещу унгарците, тъй като смята положението в Унгария за взривоопасно.

Междувременно през 1842 г. в Загреб е учреден фондът „Матица Илирска", предназначен за подпомагане издаването на книги. Когато това име е забранено, той е преименуван в „Матица Хърватска". През следващите десетилетия фондът се развива в централна културна институция за хърватите.

По време на всички тези колебания и нестабилност илирите съсредоточават усилията си главно върху налагането на хърватския език. През 1840 г. хърватският сабор настоява пред императора да създаде Катедра по хърватски език в Академията в Загреб и да въведе езика в средните училища. През 1843 г. младият представител

на дворянството Иван Кукулевич Сакцински се обръща към сабора за първи път на хърватски (дотогава дискусиите в него са се водили на латински). Той казва: „Ние сме малко романи, малко германци, малко италианци, малко унгарци, малко славяни и когато всичко това се събере заедно, казано честно, ние сме едно нищо! Мъртвият латински, живият унгарски и италиански език са нашите господари; живите езици ни заплашват, а мъртвият ни е сграбчил здраво за гърлото." Тази реч бележи обрат. Борбата срещу налагането на унгарския език навлиза в своя последен и непримирим стадий. През 1844 г. хърватските представители напускат сесията на смесения унгарско-хърватски парламент в знак на протест, че не са допуснати да говорят на латински вместо на унгарски. Унгарският парламент остава непреклонен и гласува постановление, с което въвежда унгарския език като официален в повечето общини на Хърватия за следващите шест години. Императорът не ратифицира това постановление, но задължава хърватските представители в смесения парламент да говорят на унгарски през следващите шест години.

Император Фердинанд (1835-48) облагодетелства хърватите по други начини. През 1845 г. той подкрепя Народната партия да спечели мнозинство в хърватския сабор, който след това гласува възстановяването на независимо правителство, каквото Хърватия е имала през 1767-69 г., възвръщането на прерогативите на бана и обединяването на Далмация с Хърватия. Настоява загребската академия да добие статут на университет, а загребската епископия да стане независима архиепископия. Това би разделило административно католическата църква в Хърватия от тази в Унгария. Сесията на парламента през 1847 г. продължава тази политика и взема решение хърватският език да стане официален език в обществения живот. Това е и последната му сесия като феодална институция.

В политическите борби през 40-те години на 19 век маджароните първоначално постигат успехи, но през 1845 г. Народната партия решително им се противопоставя и неутрализира опитите им да изложат на опасност резултатите от възрожденското движение в парламента. Това не е лесен и плавен процес. По време на изборите в общината на Загреб през юли 1845 г. се налага намесата на армията за възстановяване на реда след яростен сблъсък между маджарони и народняци: убити са 22 души. „Юлските жертви", освен че задълбочават конфликта в политическите отношения, стават част от на-

ционалната историческа памет.

Периодът, в който националното възрожденско движение достига зрялост, е и време на икономически възход с появяване на класа от търговци, развиващи разнообразна търговия със зърнени храни, дървен материал, кожи и вносни промишлени стоки: модерни дрехи, фабрични изделия и стоки от колониите. Създават се първите важни промишлени производства. През 1841 г. ентусиазирани илири поставят началото на Хърватско-славонското икономическо общество за внедряване на модерни методи в селското стопанство, а скоро се появява и първият специализиран вестник по агрономство. От 1838 г. започва да пътува първият параход по река Сава до Сисак, а през същата година държавата субсидира параходна линия по Адриатическото крайбрежие от Триест до Котор. Увеличаващият се трафик използва подобрените пътища, свързващи Панонската равнина с морето. През 1832 г. е построен първият път през хребета Велебит, свързващ Задар в Далмация със Загреб. През 20-те години на 19 век започва златният век в развитието на Сен, който се превръща в най-мощния икономически център на хърватското крайбрежие и важно пристанище за Средиземноморието. Но към средата на века е изпреварен от близките пристанища на Пула и Риека. Тази стопанска преднина достига най-яркото си изражение в средата на 40-те години на 19 век, когато в Пула е построена голяма корабостроителница и става главно пристанище на хабсбургската флота. Риека е стратегически важна както за Хърватия, така и за Унгария, а през това десетилетие са изградени и първите главни кейове. Железопътният транспорт се развива по-късно, тъй като приоритетна за Виена е линията Виена–Любляна–Триест (тя достига Любляна през 1849 г., а Триест през 1857 г.). Първият влак пристига в Загреб през 1862 г., а в Риека през 1873 г. Значителна част от тези инвестиции са поети от Хърватия, която и без друго не разполага с големи капитали.

В останалите хърватски земи националното пробуждане е много по-бавен и по-труден процес. В Далмация има италиански училища и едва през 1844 г. под влияние на илирите отново започва издаването на вестници. То е възобновено след едно дълго прекъсване, тъй като още в началото на века френското управление ги закрива. Възрожденското движение не набира сили през следващите 20 години,

докато не се сблъсква с движението за автономия на Далмация.

Революцията от 1848-49 г.

След февруарската революция в Париж през 1848 г. Европа е обхваната от революционна вълна. Тя неизбежно достига сърцето на Австрийската империя във Виена и канцлерът Метерних е принуден да се оттегли. В Унгария избухва революция с искания за демократизиране и независимост от Австрия. Но в националистичния си ентусиазъм унгарците предлагат крайно неприемливо решение за статута на другите етноси в страната, както и за статута на Хърватия. Техният парламент извършва ново административно деление на Хърватия, което намалява територията ѝ, лишава я от излаз на море и възстановява латинския език като официален. Ходът и резултатът от революцията, както и войната от 1848-49 г. възпират тези опити на унгарците до 60-те години на 19 век.

Безредиците и вълненията в Европа имат политически отзвук в Загреб. Хърватските политици изпращат делегация до Виена, призоваваща императора да свика хърватския сабор и с искания за запазване на териториалната цялост на Хърватия и връзките ѝ със земите под австрийска власт. В същото време в Загреб започва подготовка за Велико народно събрание, което да замести сабора. Много известни хървати предлагат на императорския двор да назначи полковник Йосип Йелачич, предан австрийски офицер и хърватин, който прегръща идеите на илиризма, за хърватски бан. Виена охотно се съгласява и Йелачич е избран в края на март. Йелачич искрено вярва, че би могъл да съгласува огромните отговорности, които поема, ставайки бан на Хърватия, със задълженията на военната си кариера.

В края на март Великата народна скупщина (събрание) в Загреб приема „Исканията на народа“ — програмата на националното движение в Хърватия през 1848-49 г. „Исканията“ декларират, че „славяните от триединеното кралство (Далмация, Хърватия и Славония) желаят да останат лоялни към Хабсбургската династия и да продължат да живеят в рамките на Унгария, но настояват за автономия“. Техният призив за запазване на Хабсбургската монархия противоречи на новата унгарска конституция, която определя разделя-

нето на държавата и допуска съществуване само на Австро-Унгарска монархия. В тях се настоява и за обединение на Хърватия, Славония и Далмация, за независимо правителство, подчинено на хърватския сабор, местата в който няма да се онаследяват, финансова независимост от Унгария и премахване на съсловните привилегии. Това главно означава установено със закон равенство за всички граждани, премахване на крепостното право и общи демократични и граждански права (избирателно право и свобода на печата, словото и вероизповеданието). В исканията е заложено отзоваване и освобождаване на хърватските войници от погранична повинност в Италия, така че да не се сражават повече с италианските революционери като част от австрийската армия. Друга причина за тяхното отзоваване е увеличаващата се опасност от война с Унгария. Тези искания са първата последователна демократична програма на средната класа в Хърватия, вдъхновена от идеалите на Френската революция от 1789 г. Те са придружени от предложения за икономически мерки, които включват и основаване на модерна банка. Така към атмосферата на всеобщ ентусиазъм, породена от националното Възраждане, се прибавя и просперитетът на търговската класа, възникнала през 40-те години на 19 век.

Когато Йелачич идва от Виена, издава прокламация, отменяща крепостничеството. Дори и преди това някои крепостни успяват да се възползват от икономическото развитие и навлизането на капиталистическите отношения в областта на търговията, заемането на пари и купуването на земя. Въпреки това голямата част от тях са ограничавани от бедността и трудовата повинност във феодалните имения. Те прекарват половината си време, а при сеитба и жътва и много повече, в работа за феодала. Това прави отменянето на крепостничеството и крепостната зависимост най-важната последица от революционните събития в Хърватия за обществото като цяло. През лятото на 1848 г. хърватският сабор решава привилегированите класи — дворянството и клирът — да бъдат облагани с данъци.

Хърватите и другите народи в Хабсбургската империя откликват ентусиазирано на тези революционни промени, но водачите им не са склонни да жертват новопридобитите свободи заради господството на Германия (засягащо словенци, чехи и италианци) или на Унгария (засягащо хървати, сърби, словаци, румънци и украинци). Импе-

раторският двор използва тази съпротива, за да потуши унгарската революция. Подобни събития се развиват и в Хърватия. В един и същи ден Йелачич оповестява отменянето на крепостничеството и скъсването на всякакви връзки с унгарското революционно правителство. Той призовава всички местни власти в Хърватия да се съобразяват единствено с него, а два дни по-късно обявява военно положение. Неговият прицел са не само „разбойниците, крадците и грабителите", но и маджароните — политическите опоненти на движението, които продължават да управляват в общината на Загреб през следващите няколко дни и имат силни поддръжници в Славония. Унгарското правителство незабавно лишава от власт Йелачич, на което той не отдава особено внимание. Един или два дни по-късно, на 18 май, той основава в Загреб *Банско вече* (т. нар. Бански съвет), самостоятелно хърватско правителство с шест министерства. Отношенията между Хърватия и Унгария още повече се обтягат.

По време на тези събития императорският двор не се отказва да посредничи в хърватско-унгарския конфликт и през юни императорът подкрепя детронирането на Йелачич от Унгария. Но само след петнадесет дни, осъзнавайки, че нещата не могат да се уталожат без намеса на сила, Виена отменя това решение. Междувременно хърватският сабор, свикан за първи път съгласно новия избирателен закон, който го преобразува от събрание на феодалите в модерен парламент, започва своята сесия. В него членуват представители на Хърватия и Военна Крайна, Далмация, Риека и Междумурието. Тъй като Йелачич вече официално е обявен за бан, основният въпрос за обсъждане е законът за държавата и положението на Хърватия по отношение на Австрия и Унгария. Саборът настоява за трансформиране на Хабсбургската монархия в конституционна федерация, която да гарантира гражданските свободи с централен парламент по отношение на общите дела. В нея Хърватия заедно със Словения и части от Унгария (днес Войводина в Сърбия, където сърбите са мнозинство, а хърватите значително малцинство) ще бъде една от федералните единици. Това е част от идеята за австрославизъм — поддържана и насърчавана най-вече от чехите — за трансформиране на монархията: тя изисква федерализация и повече свободи за славянските народи на основата на естественото право. Австрославизмът се ползвал с приоритет от хърватските политици през

бурната 1848-49 година.

В началото на юли сесията на сабора е закрита, а поради селските бунтове и обтегнатите отношения с Унгария депутатите гласуват извънредни правомощия на Йелачич. Освен това саборът адресира до европейската общественост и Манифест на хърватско-славонския народ. Той излага политиката на австрославизъм, обяснявайки произхода на хърватско-унгарския конфликт и позовавайки се на естествените и историческите закономерности, подкрепя искането на хърватите за „свободна нация в свободната Австрийска империя". Следвайки препоръките на сабора, Йелачич прави опити да подобри отношенията с Унгария, но по това време двата народа са твърде разединени и унгарското правителство не приема условията на преговорите. Хърватско-унгарските отношения продължават да се влошават. През юни сърбите от Войводина се надигат срещу унгарците, тъй като унгарското правителство отказва да изпълни националните им искания. Йелачич засилва връзките си с войводинските сърби — първото повече или по-малко организирано и съзнателно движение за близко съдействие между хърватските и сръбските политически водачи. Церемонията по привеждане на Йелачич в длъжността бан е акт на символизъм. В отсъствието на епископа на Загреб той полага клетва пред Йосип Раячич — сръбския патриарх в Хабсбургската монархия. Но нещата невинаги са така идилични: понякога банди от въоръжени сърби от Войводина нападат покрайнините на Хърватия.

През юли и август 1848 г., след провала на преговорите, хората в Хърватия все повече осъзнават, че конфликтът с унгарците не може да бъде избегнат. Приготовленията за война се засилват, а за армията започва събиране на средства и дарения. Йелачич пише до ерцхерцог Франц Карл във Виена: „Всички ли ще получат свобода освен нас? Само ние, хърватите и славонците ли ще бъдем оставени на произвола и тиранията на унгарското правителство? Нещата са назрели и само непоколебимите действия на Ваше Височество могат да спасят Хабсбургската монархия от цялостно разпадане..."

Революционните вълнения в Унгария не стихват и в началото на септември Йелачич с 40 000 редовна войска (хърватски елитни войски, биещи се в Ломбардия в състава на хабсбургската армия) прекосява границата по река Драва, анексира Междумурието (с

абсолютно хърватско мнозинство) към Хърватия и влиза в Унгария. Първите битки са нерешителни и става ясно, че хърватската армия сама (дори с възможната покрепа на сърбите) не би могла да сломи съпротивата на унгарците. Йелачич е назначен за императорски комендант и главнокомандващ имперските сили в Унгария, но той и неговата армия са само част от австрийската военна машина, която влиза в Печ в началото на 1849 г. В края на лятото обединената армия окончателно разгромява унгарската войска.

Междувременно силите, противопоставящи се на унгарското и други революционни движения, набират мощ. През март 1849 г. те разтурват австрийския парламент, който заседава четири месеца в моравския град Пресбург (Братислава), и гласуват демократична конституция, признаваща правото на всички народи под хабсбургска власт да запазят националната си идентичност и език. В отговор на това императорът налага конституция, която отхвърля исканията на тези народи и отменя всички революционни и демократични придобивки, с изключение на премахването на феодализма и промените, необходими за правилното функциониране на администрацията и съдебната система. Въпреки че императорският двор освобождава Хърватия от всичките ѝ връзки с Унгария, той налага конституция, която узаконява принципа на централизма в управлението под австрийско господство. Саборът изпраща петиция до императора, възразявайки срещу отмяната на хърватската автономия, обявена година по-рано, и настоявайки за обединение на хърватските земи. Тези искания са отхвърлени и дори влиянието на Йелачич в двора не спасява австрославизма. В демократичните кръгове се заражда недоволство срещу него и умерения сръбски патриарх Раячич, дори се появяват опити за установяване на връзки с унгарските революционери, които по-късно пропадат. По онова време казват, че това, което унгарците получават като „наказание“, е същото, което хърватите получават като „награда“, а именно абсолютизъм.

1849-67 г.: начало на модернизация и бързо обединяване на хърватската нация

Започва десетгодишно управление на Хабсбургите, известно

като „системата Бах“ по името на министъра на вътрешните работи Александър Бах, главния защитник на имперския абсолютизъм и централизираната политика. Властите, които считат себе си за „цивилизовани“, допускат за малките народи в империята известна степен на автономия, но основната им цел е да ги асимилират в по-голямата нация с „по-високо“ ниво на култура.

Тази политика оказва двоен ефект върху обществените промени през 50-те години на 19 век. От една страна, хърватските държавни институции са премахнати (през 1850 г. саборът е разпуснат, а самоуправляващите се общини престават да съществуват), опозиционната преса е спряна, хърватският национален флаг е отменен, немският език се въвежда като официален и като език за обучение във висшите училища. Читалищата, които са били културни и политически средища, са затворени. От друга страна, Виена въвежда всестранна реформаторска програма в империята, предназначена да създаде основите на модерно общество, базиращо се на свободната инициатива и капиталистическите отношения. Това бележи началото на откъслечна и колеблива модернизация, характерна за развитието на Хърватия до края на 19 век.

Процесът може да бъде разделен на три етапа: първият е от 1848 г. до началото на 70-те години от 19 век, когато на места все още има следи от феодалната система; вторият е до началото на 90-те години на 19 век, когато са положени основите за радикална икономическа, обществена и културна трансформация; и третият от 90-те години на 19 век до 1918 г., когато икономическото развитие и обществените промени са ускорени, но остават на сравнително ниско ниво.

Започва формирането на модерна административна система, създава се жандармерия, а съдебната система се реорганизира. Двата най-големи града, Загреб и Осиек, се сдобиват с нова администрация. През следващите две години се разработват строителни планове за Хърватия и Славония, а Загреб получава първия си градоустройствен план. Създава се държавна администрация за изграждане и поддържане на пътищата и канализацията и започва подготовка за строителството на железопътна линия от Загреб до Сисак. Изпратена е първата телеграма от Виена до Загреб. До средата на 50-те години на 19 век телеграфната мрежа покрива всяка част от Хърва-

тия. През 1851 г. Хабсбургската империя става единен пазар и всички вътрешни мита са премахнати. Финансовата система също е реорганизирана на съвременен принцип с пряко и непряко данъчно облагане. Пощенската дейност е осъвременена и се въвеждат пощенските марки. Още отначало всички реформи и нововъведения се адаптират и прилагат в тези части на империята, където индустриалната революция вече е започнала и с изключение на Истрия и град Риека, Хърватия и Далмация остават най-слабо развити. Дори и при най-голямо желание модернизацията, която идва „отвън", не намира необходимата подкрепа „вътре". Няма развита средна класа (буржоазия), чийто капитал би играл определяща роля. Голямата част от населението са все още много бедни селяни, като 90% от домакинствата плащат най-ниските данъци, тъй като къщите им са строени от дърво със сламени покриви. Дървените плугове са шест пъти повече от железните. Повечето от селяните не са подготвени за новите обществени отношения, което води до разделяне или разпадане на семействата им. Само малка част от тях — най-бедните, които не притежават нищо, успяват да се интегрират в пазарната икономика. През 50-те години на 19 век се прокарват закони, които премахват последните остатъци от феодализма и забраняват църковния десятък. Въпреки това утвърждаването на новите икономически отношения среща множество трудности и продължава повече от едно десетилетие поради конфликта на интереси между бившите крепостни и техните господари.

През 1851 г. Йелачич се опитва да либерализира занаятите и търговията. Гилдиите, на които занятчиите и дребните търговци разчитат, не са премахнати веднага, а през следващите години постепенно се разпадат. Едрите земевладелци са ощетени, тъй като държавата отменя крепостничеството, без да им оказва съдействие за преодоляване на продължилата криза при смяната на феодалните с капиталистическите производствени отношения. Освен това те са застрашени от изтощителните данъци и невъзможността за ипотечни заеми. Назадничавата и изостанала икономическа структура, както и хроничният недостиг на капитали пречи на развитието на попроспериращите търговци и предприемачи. Интелигенцията се чувства отхвърлена, тъй като оформящата се германизация пречи на развитието на съвременната култура, започнало през 30-те и 40-те

години на 19 век. Една от положителните последици на модернизацията е появата на мрежа от начални училища с четиригодишно обучение, макар че в някои села те липсват и много селски деца никога не ги посещават. Те са принудени да помагат в селскостопанската работа, а пътищата към училищата са в окаяно състояние и често стават непроходими през зимата. Дори през 60-те години на 19 век броят на неграмотните достига 80%. Що се отнася до висшите училища, целта на правителството е да ги превърне в места за изучаване на немски, като по този начин отдалечава младите хора от националната култура. Възприема се неоабсолютисткото становище, според което всички езици, с изключение на немския и италианския, са недопустими при обучението на интелигенцията. Твърдения от типа, че само „възвишената" немска култура може да осигури среда за нови научни открития, обезсърчават хърватските интелектуалци и забавят културното развитие през 50-те години на 19 век. Бан Йелачич и неговото правителство успяват да преведат и публикуват само няколко учебника от хърватски автори на хърватски за началните и средни училища.

През 1852 г. папа Пий IX издава була, с одобрението на императора, с която издига епархията на Загреб в епархия на архиепископ и така затвърждава тенденцията за отделяне на Хърватия от Унгария там, където е възможно. Загреб става митрополитски център на новоучредената архиепископия, която обединява три епархии. През 1855 г. папата и император Франц Йосиф подписват конкордат, уреждащ положението на католическата църква: монархията обещава да не създава обструкции на папската власт в църковните дела, а самата църква остава под протекцията на императора. На клира е възложено обучението на католическата младеж.

В последния ден на 1851 г. императорът обявява така наречената Диплома на Силвестър, която отменя омразната конституция и конституционния ред. Започва време на открит абсолютизъм, основаващ се на военно-бюрократична централизирана система. Властите подкрепят икономическата модернизация, но възпират политическата дейност. Новият граждански кодекс на Хърватия и Славония дава на всички граждани равни права пред закона, като само за евреите остават някои ограничения.

Системата допуска в известна степен развитието на гражданс-

кото общество. Различни мерки спират, ограничават или контролират обществената, икономическата или националната еманципация. Управляващата система все още разчита на останките от патриархалните отношения, толерантна в дадени моменти и насилническа в други. Реално тя е абсолютизъм, прикрит зад парламентарни форми (само 2% от мъжете имат право да гласуват, като избирателното им право се базира на размера на собствеността им). Законът за печата от 1852 г. забранява продажбата по улиците и засилва цензурата. Общинските полицейски власти могат да забранят вестник, а съдебните дела за посегателство върху вестник са без съдебни заседатели.

Модернизацията през 50-те години на 19 век е само първа стъпка в процеса на преобразуване на феодалното общество в индустриално буржоазно общество. Независимо от ширещата се неприязън към реформите и методите на тяхното прилагане, те остават в сила дори и след падането на абсолютичния режим на Бах.

Творческият порив, зародил се по време на националното Възраждане, също отмира под натиска на германизацията и абсолютизма. Разочарованието от рухналите надежди през 1848 г. постепенно отстъпва място на по-голям реализъм и набиране на нова енергия. Специфичните условия на 50-те години на 19 век слагат началото на две основни политически течения. И в двете идеологии е залегнала хърватската национална идентичност, а дилемата, пред която се изправят, остава нерешена чак до края на 20 век. Едната е югославизъм — ориентация към Югославия, а другата — изключителен хърватски национализъм.

Югославизмът, южен славизъм, се заражда върху основите на илиризма (въпреки че изрично се дистанцира от името „илири“ и това, с което то се отъждествява). Той продължава програмата, стартирала по време на революцията от 1848-49 г. — укрепване на връзките между южните славяни в империята. Хърватското национално самосъзнание се насочва към схващането, че хърватите принадлежат към по-голямо семейство славяни, предимно в културно отношение, и че югославизмът е най-добрата рамка, дори условие за оцеляване на малката и слаба хърватска нация. Югославската идеология има много интерпретатори в Хърватия, които възприемат връзката между хърватските и югославските настроения по различни

начини. Тяхното отношение зависи от множество фактори, включително от събитията по това време в монархията и на Балканите, отношенията със Сърбия и развитието на сръбската идеология за национално обединение. От друга страна, хърватският национализъм също се разраства: Анте Старчевич и Еуген Кватерник вече атакуват Австрия като „заклетия исторически враг" на хърватите. Те заклеймяват илиризма като трагична грешка, отхвърлят югославската рамка за Хърватия и правят опити да обявят всички южни славяни за хървати. Те считат, че бъдещата хърватска държава не може да функционира без прилагане на основните принципи на Френската революция. Когато през 1857 г. на Кватерник е забранено да практикува право, той заминава за Русия, където планира да поведе борба за окончателното освобождаване на Хърватия. Разочарован там, по-късно той възлага всичките си надежди на Франция и Наполеон III. Във връзка с войната срещу Австрия Кватерник написва книгата *La Croatie et la confederation italienne* (Париж, 1859), в която представя програмата на бъдещата хърватска Партия на правото (правашка партия). Той отхвърля претенциите на Хабсбургската династия върху хърватската корона и настоява за обединение на хърватските земи.

През 50-те години на 19 век, стремейки се да създадат съвременна гражданска култура, образовани личности се насочват към идеята за югославизъм, приемайки я като хърватска идеология за национално обединение. Преплитащите се хърватски и югославски чувства и отношение към югославизма оставят забележим отпечатък върху литературата и борбата за единен език и историография. Хората издигат всяка културна дейност до нивото на „национална наука" в опитите си да създадат автентична, но модерна хърватска култура като част от общата югославянска култура. В желанието си да претворят душевността на народа, на хърватските учени и хора на изкуството се налага да противостоят на склонността да имитират немската култура. Чувството на „пробуждане", появило се по времето на илиризма, продължава да се развива. Обръщайки се към югославизма, тези непретенциозни културни дейности, ограничени в малобройни групи от хора, поставят моста между илиризма и настъпващия тласък в развитието на културата през 60-те години на 19 век.

През 1859 г. избухва война между Хабсбургската монархия, от

една страна, и Франция и Пиемонт, от друга, като главните битки се водят в Северна Италия. Много хърватски войници участват и загиват в тях и само ужасите на Първата световна война успяват да засенчат спомена от тези битки в съзнанието на хората. Френската флота навлиза в Адриатика, достига на север до Лошин, без да среща голяма съпротива, и не се оттегля чак до деня на примирието.

Войната срещу Франция и Пиемонт подкопава и без друго рухналите вече финанси на империята и когато хабсбургската армия е победена при Магента и Солферино, императорският двор е принуден да прави множество отстъпки. За да предотврати финансовия крах, император Франц Йосиф разпуска в началото на 1860 г. консултативния си съвет, Райхсрата, и го заменя с по-широката му формация, включваща представители на всичките кралства, което доказва, че откритият абсолютизъм не може да продължава повече. Йосип Щросмайер (1815-1905), епископ на Джаково и една от най-важните личности в Хърватия през втората половина на 19 век, който присъства на съвещанията като представител на Славония, се застъпва за обединението на хърватските земи и федерализация на империята. Представителят на Далмация, княз Фран Борели, се противопоставя на това и обявява „славо-далматинската" нация, полагайки основите на движението за далматинска автономия. Събитията се развиват бързо: Виена е принудена да възстанови хърватския език като официален в Хърватия и Славония, а през октомври 1860 г. императорът издава т. нар. „Октомврийска диплома", въвеждаща в Унгария и Хърватия комбинация от абсолютизъм и конституционно управление, федерализъм и централистки елементи, либерални принципи и имперска автокрация. Хабсбургската монархия се сдобива с нов законодателен орган — Райхсрат. Армията, външните отношения и външната търговия, както и тяхното финансиране, се управляват централно, а всички останали въпроси се отнасят до местните парламенти. Императорската диплома е предназначена да постигне мир с унгарците, а искането на хърватския сабор за автономия, издигнато през 1848 г., е отхвърлено.

Следващата седмица съветът на бана заседава в Загреб и принципно отхвърля тези документи. Представители на Хърватия и Славония предявяват искане пред императора, формулиращо основните елементи на идеологията за хърватска държава. Тя приема, че

триединеното кралство на Далмация, Хърватия и Славония е независимо от другите и настоява за обединяване на Далмация и части от Истрия с Хърватия и Славония, както и създаване на хърватска дворцова канцелария, независима от Унгария, като орган на изпълнителната власт. Императорът се съгласява с това през 1861 г.

През пролетта на 1861 г. хърватският сабор се свиква, за да обсъди проблема, свързан с правния статут на Хърватия в условията на вътрешната несигурност на империята. Сесията започва с церемонията по въвеждането в длъжност на бана, първата след 1848 г. Въпреки положените усилия за включване в сабора на представители на всички хърватски земи, някои от тях отсъстват. Мнозинството в далматинския сабор настоява за автономия на Далмация и отказва да изпрати делегация за водене на преговори за обединяване; във Военна Крайна дори не са насрочени избори. Императорът изисква от сабора да обсъжда само въпросите, които той счита за важни (отношенията между Хърватия-Славония и Унгария, избирането на делегати за Райхсрата и за неговата коронация за крал на Унгария и на триединеното кралство, както и по какъв начин ще бъдат избирани депутатите за централния парламент), но членовете на сабора отхвърлят тези ограничения и изпращат до императора документ, с който настояват за обединяване на триединеното кралство. Освен присъединяването на Военна Крайна, исканията са и за „голяма част от Истрия“ и някои гранични области на Словения. Изтъква се, че „турска Хърватия“, както наричат най-западната част на Босна (тогава все още част от Османската империя), е по принцип част от Хърватия. Документът излага идеологията за законността на държавата Хърватия в подробности и дава аргументи за ново определяне на границите. Саборът единодушно подкрепя обединението на Хърватия и Далмация, но това се оказва нереалистично предвид съпротивата на Австрия и Унгария. След това Хърватия понася още повече удари от противоположните интереси и борбата за надмощие между Виена и Будапеща, опасявайки се от хегемонията първо на едната, а след това и на другата.

Накрая императорът разрешава избори във Военна Крайна за депутати в сабора и тяхното участие в дискусиите за положението на държавата Хърватия. Шестима известни далматинци, трима от които членове на далматинския сабор, са кооптирани към хърватс-

кия сабор, но само с „информативен глас".

Основният въпрос, обсъждан от сабора, е лоялността към Унгария. Депутатите внасят три предложения. Първото — за подновяване на унията с Унгария без предварителни условия — е направено от група депутати начело с Мирко Богович, който през следващите години заедно с поддръжниците си учредява т. нар. Унионистична партия. Еуген Кватерник внася второто предложение, което е за съюз поотделно с Унгария и Австрия, при условие че те признават целостта на хърватските земи. Само Анте Старчевич подкрепя това предложение, но отхвърля идеята за съвместна политика с Австрия.

Групата на умерените в Народната пария начело с поета и политика Иван Мажуранич счита, че всички държавни отношения между Хърватия и Унгария са анулирани през 1848 г., с изключение на личността на монарха. Тя изразява готовност да влезе в нов съюз с Унгария, след като последната признае „независимостта и автономията" и „истинската и действителната територия" на триединеното кралство. Това предложение включва становището, че при новия съюз без обсъждане се приема минимална автономия в политиката, правораздаването, образованието и вероизповеданието. То се приема с мнозинство от 120 гласа, трима въздържали се и 47 отсъстващи депутати. Императорът ратифицира предложението, което го превръща в закон. Това е единственото решение на сабора, което получава одобрението на императора и е от жизнено значение в последвалите преговори за автономия на Хърватия в рамките на Унгария и за условията на споразумението, известно като Унгарско-хърватска спогодба (т. нар. нагодба).

В по-нататъшните дискусии саборът отказва да избере делегати за Райхсрата, твърдейки, че не е конституционно създаден. Заемайки позицията, че саборът е компетентен да обсъжда тези въпроси на първо място, депутатите са убедени, че ефективно са обявили положението на държавата Хърватия по отношение на Унгария и Австрия.

Другият въпрос, който обсъждат, е как да се нарича общоприетият език в Хърватия и Славония: от четири предложения (народен, хърватско-славонски, хърватски или сръбски, югославски) името „югославски" е прието с мнозинство. Следващата година хърватската дворцова канцелария отменя това решение и постановява ези-

към да се нарича „хърватски“. С промяната на политическите условия в края на 19 век и през 20 век се променя и официалното име на езика („хърватско-сръбски“, „хърватски“ или „сръбски“), но в ежедневието се използва само „хърватски“. През втората половина на 19 век учените завършват уеднаквяването на хърватския език. Илирите поемат по-голямата част от работата и вече няма спор, че щокавският е избран за официален диалект. Налице са все още някои неуточнени детайли и нюанси и група, под влиянието на сръбския филолог Вук Стефанович Караджич (1787-1864) и Джуро Даничич (1825-82), приключва окончателното уеднаквяване на езика. Това решение прави езиците хърватски и сръбски много сходни и е повод за разгорещени полемики през 20 век.

Саборът приема закон за „югославския театър“ в Хърватия, който да бъде правната основа за театралната дейност и поставя театъра под постоянната грижа на държавата. През 50-те години на 19 век повечето представления са на немски и само малка част на хърватски език, но през 60-те години на 19 век всичко се поставя на хърватски. Независимо от малкия брой на театралното общество, пиеси на Шекспир, Шилер, Гьоте, Молиер и Голдони са поставени за първи път още през 1865 г. Законът поощрява гостувания на театъра извън Загреб и много представления са изнесени не само в редица хърватски градове, но дори и във Войводина, където живеят големи общности от сърби. В 1862 г. театърът дава представление в Белград. Саборът подкрепя и предложението на Щросмайер за учредяване на югославска академия на науките и изкуствата, както и на модерен университет. Това отнема съответно 5 и 13 години за създаване на тези институции, поради силната съпротива и бюрократичните пречки, които трябва да се преодоляват.

През 1861 г. в някои други хърватски земи в Хабсбургската империя стават редица съдбоносни събития, касаещи националното обединение. След 1846 г. Истрия става особено важна за монархията, когато главното пристанище на флота се прехвърля в Пула, намираща се на върха на полуострова, поради това, че във Венеция вече не е безопасно. В средата на века 59% от истрийското население са хървати, 26 % италианци и 14% словенци (всичките в най-северната част), а по-малко от 1% са германци и други национални. С навлизането на модернизацията напрежението между

преобладаващите италиански крайбрежни градове и доминиращото славянско население във вътрешността нараства. През 1861 г. в Пореч е учреден истрийски сабор, но в него има само един депутат хърватин, а от тримата епископи, предложени за членове, двама са хървати, а третият е словенец. Официалният език е италианският.

Централна фигура в хърватското национално Възраждане в Истрия е Юрай Добрила, приятел на Щросмайер, който споделя неговите виждания. През 1857 г. той става епископ на Пула-Пореч, първият хърватин, заел това положение, след което започва да пише посланията до енориашите си на хърватски. Въпреки че не участва директно във възрожденски дейности, той вдъхновява тяхното развитие. Става истрийски депутат в Райхсрата през 1863 г. и насърчава използването на „славянски" език в истрийския сабор.

През 1861 г. в Далмация е основана Народната партия, оглавявана от Михо Клаич и Миховил Павлинович. И двамата подкрепят хърватското национално Възраждане в региона и оказват политическа подкрепа за присъединяването на Далмация към Банска Хърватия. Все пак през същата година автономистите (поддръжниците на автономна Далмация) печелят 27 места в изборите, а Народната партия само 14. Павлинович говори на хърватски на първата сесия на далматинския сабор, независимо от протестите на мнозинството, които по-късно водят до смут и вълнения. През 1862 г. в Задар започва издаването на печатния орган на Народната партия — вестник „Национал". Той се публикува на италиански и е насочен предимно към интелигенцията и градското население, въпреки че има седмична притурка на хърватски за селското население. Едва през 70-те години на 19 век вестникът започва да излиза изцяло на хърватски, като в. „Народен лист". През първата година на издаването му редактор е историкът Натко Нодило, един от водачите на националното Възраждане, който подкрепя обединяването на Далмация и Хърватия, както и други национални и либерални политически цели. Негов опонент е ревностният автономист в Далмация — писателят и политикът Никола Томасео от Шибеник. Томасео и неговите сподвижници не са италиански националисти, но са големи почитатели на Италия; повечето от тях получават образованието си там. Те смятат, че Далмация трябва да остане извън хърватското национално Възраждане и подкрепят идеята за „славянско-далматинска"

нация. По тази причина хърватите отстраняват Томасео. Така постъпват и италианците.

През 1862 г. е основана Матица Далматинска и започва издаването на вестник „Народни Коледар“ с текстове, целящи да пробудят националното самосъзнание. През същата година са открити и първите две „славянски“ читалища, а скоро след това и във всички големи далматински общини.

60-те години на 19 век са забележителни и със строежа на железопътни линии. През 1862 г. първата линия, свързваща два града, е построена между Загреб и Сисак, а разклонение я свързва с друга линия в страната. Защитниците на хърватската автономия настояват за железопътна мрежа, която би допринесла за икономическото развитие на страната, но през следващите години повечето нови линии са построени в интерес на унгарците. Въпреки споровете за строежа на железопътни линии, регионите, които са достигани от влак, се развиват сравнително бързо. Модернизацията е най-осезателна в Загреб, където през 1864 г. е организирано първото далматинско-хърватско-славонско изложение, въпреки че трафикът със стоки е най-значителен по реките Сава, Драва и Дунав.

През 1865-66 г., главно поради неуспешните войни срещу Русия и Италия, Виена е принудена да промени политиката си на натиск върху Хърватия, Унгария и Бохемия. За да спаси държавата, императорът трябва да преговаря с най-силния си опонент — Унгария. По същото време хърватите в чужбина свикват международна общност за разбиване на Австрия и установяване на независима Хърватия, която да включва словенските земи. Това е издънка на френско-полската политика за възстановяване на Полша като държава (и следователно възможност за други славянски нации). Други искат независима Хърватия в рамките на южнославянска общност с център Сърбия. Както и да е, всичко това е нереалистично. Когато хърватските политици осъзнават, че австро-унгарските преговори водят към дуалистична държава, в която те ще са изцяло зависими от милостта на Унгария, правят нов опит да се сближат с Австрия, който се оказва неуспешен.

1867-90 г.: несполучлив опит за решаване на националния проблем и бързо икономическо развитие

Австро-унгарското споразумение от 1867 г. дава на държавата ново име — Австро-Унгарска монархия, разделя я на две части с единна външна политика, армия и финанси. Хърватия и Славония минават под властта на Унгария, а Далмация и Истрия — на Австрия. „Основните закони" влизат в сила в австрийската част на монархията едновременно със споразумението. Тези закони защитават либералните придобивки от 1848 г.: всеобщи граждански права, равни права за народите по отношение на тяхната националност и език, равноправие по отношение на езика в общности със смесено население.

Новата ситуация налага преговори между Унгария и Хърватия. Изходните позиции са добре известни, тъй като представителите на двете страни ясно ги заявяват година по-рано в Будапеща. Унгарците поддържат тезата за целостта на унгарското кралство с незначителна автономия за хърватите; хърватите, оглавявани от Щросмайер, настояват за по-широка автономия по отношение на държавността. През 1867 г. хърватските представители не присъстват на коронацията на Франц Йосиф I за крал на Унгария, тъй като формално и юридически я считат извън техните приоритети.

Хърватските представители, членове на Народната партия, пристъпват към преговори с Унгария от прагматични съображения, желаейки да постигнат компромис възможно най-бързо. Исканията им са минимални, но дори и те са отхвърлени безкомпромисно от унгарците. В тази ситуация, в края на 1867 г. новият бан барон Леви Раух налага избори при пълната подкрепа на императорския двор. Унионистите печелят 52 места (народняците печелят само 14), възприемат дуалистичната организация на Хабсбургската монархия и обявяват „национално обединение". Народняците се оттеглят от сабора, а през 1868 г. унионистите и унгарците подписват хърватско-унгарска спогодба, което определя правния статут на Хърватия като държава за следващите 50 години. Хърватия и Славония продължават да контролират това, което е в тяхна компетенция след 1861 г. (вътрешни работи, правораздаване, образование и вероизповедание). Хърватите придобиват статут на политическа нация в Унгария и формират отделна държава. Унгарците поемат обещание да

подкрепят обединението на Военна Крайна и Далмация с Хърватия и Славония. Хърватите се задължават да осигурят определена сума за покриване на разходите на общата държава (Унгария) и квота от общите разходи на Австро-Унгария. Зависимостта от унгарците се изразява и във факта, че императорът ще номинира за бан само кандидат, който е предложен и одобрен от премиера на Унгария. В централното правителство във Виена има министър за Хърватия-Славония-Далмация, който е подчинен на унгарския, а не на хърватския парламент. Хърватия получава право на петима делегати в унгарската делегация за решаване на общите въпроси с Австрия, като те са избирани от унгарския парламент. Статутът на пристанище Риека остава нерешен при по-късните преговори: юридически остава част от Хърватия, но в действителност е в компетенцията на унгарското правителство.

Въпреки че спогодбата включва някои неоспорими придобивки (признаване на териториалната цялост), тя прави Хърватия напълно зависима във финансово отношение от Унгария и подчинява хърватския бан на унгарския премиер. Това означава, че всички икономически и финансови въпроси — от данъчното облагане до търговията, включително банките и железопътния транспорт, са общи. В Хърватия се надига силно недоволство и в началото на 1869 г. император Франц Йосиф I посещава Загреб с надеждата да намали напрежението. Той одобрява основаването на модерен университет и обявява процеса на разформироване на Военната граница. По този начин императорът се опитва да докаже, че съгласно споразумението академичният, културен и политически прогрес е възможен дори и в рамките на автономията. В кулминацията на общото недоволство народняците, подпомагани от австрийската армия, обикалят във Военна Крайна, оказвайки натиск върху властите, заради клаузите в спогодбата. Когато Народната партия убедително печели изборите през 1871 г. с 51 места срещу 13 места за унионистите, обявява хърватско-унгарското споразумение за незаконно.

Около двадесет дни по-късно Еуген Кватерник, един от водачите на Партията на правото, вдига бунт със сръбски и хърватски селяни в село Раковица във Военна Крайна. Създава „временно национално правителство“ с министерства на вътрешните работи, отбраната и финансите, което издава прокламация, формулираща це-

лите на въстаниците, а именно „да освободи народа от немските и унгарските господари“ и да присъедини изцяло Военна Крайна към Хърватия. Австро-унгарските власти обявяват военно положение и само след три дни армията обсажда въстаниците и ги разбива. Някои са убити в битката; други са осъдени на смърт и екзекутирани. Партията на правото също понася загуби. Въпреки че Анте Старчевич няма нищо общо с въстанието, властите го хвърлят в затвора, а печатният орган на партията — „Хърватска“, е забранен. Този изолиран революционен акт, зле подготвен, нереалистичен и без драматични последици за Хърватия, както би могло да се очаква, оставя силен отпечатък върху националното самосъзнание и вдъхновява следващите поколения.

Когато Народната партия се връща на власт, недоволството сред населението продължава, като в същото време натискът от страна на правителството се увеличава. Антун Вакановић е назначен за действащ бан и изисква писмена гаранция от държавните служители, че ще гласуват за унионистите. Те използват подправени документи, за да обвинят Народната партия в изменническо сътрудничество с чехи, руснаци и сърби и дори с унгарските изгнаници около Лайош Кошут. Независимо от това, при изборите през 1872 г. Народната партия отново печели мнозинство. Започват преговори за ревизиране на хърватско-унгарската спогодба и след продължителни спорове тя е ревизирана и подписана през есента на 1873 г. Хърватия успява да отмени задълженията си за внасяне на определената според споразумението от 1868 г. сума в държавните фондове, като вместо това 55% от всичките хърватски и славонски приходи отиват в държавната хазна, а останалите 45% могат да се използват за самостоятелни дела. Повсеместно се чувства, че Хърватия не проявява достатъчно решителност; това е мнението на епископ Щросмайер, който се оттегля от политическия живот (като остава да покровителства изкуствата). Една от последиците на ревизираната спогодба е избирането на Иван Мажуранич като първия бан, който е обикновен гражданин, а не благородник.

Възраждането на хърватското национално съзнание настъпва в Далмация по-бавно, отколкото в Северна Хърватия, отчасти поради силното национално движение за автономия, като постепенно укрепва през 70-те години на 19 век. Критична година е 1870, кога-

то Народната партия побеждава автономистите в изборите за далматински сабор (25 срещу 16 места). Все пак отнема доста време, за да се наруши тенденцията към автономия. На местно ниво народняшите печелят в 42 от съществуващите тогава 79 общини (най-силните са в Сплит и Дубровник и техните околности), но през 1882 г. автономистите продължават да контролират 13 от тях. В 1872 г. хърватите получават равни права с италианците в администрацията и съдилищата. Двуезичното обучение в училищата е премахнато и общините могат да избират езика на преподаване. Едва през 1876 г. започва издаването на „Народен лист", вестника на Народната партия; дотогава той излиза изцяло или частично на италиански и е поразбираем за далматинските граждани, отколкото за хърватите. Победата на националистите над автономистите в общинските избори в Сплит през 1882 г. бележи окончателната победа на хърватското национално Възраждане в Далмация. Само Задар, административният център на Далмация, остава извън обхвата на националистите. През 1883 г. далматинският сабор приема „народния хърватски или сръбски език" вместо италианския, но депутатите могат да избират да говорят на хърватски или италиански. Все пак нищо от това не води до значителни промени, тъй като след 1885 г. Народната партия в Далмация приема програма, задоволяваща исканията на правителството. Не се споменава нищо за обединяването на Далмация и Хърватия, тъй като това би застрашило съществуването на партията. В следващите години не се стига до нищо повече от обвързване на императора с обещание да обедини двете страни в подходящ момент. Тази тактика води до спорове и подем в движението в Далмация за право на държава.

Почти по същото време националното Възраждане набира сила в Истрия. Първият политически вестник на истрийските хървати — *Narodni list*, започва да излиза през 1870 г. в Триест. През 80-те години на 19 век националното движение достига зрялост под водачеството на младото поколение политици. Матко Лагиня (1852-1930), адвокат и писател, става член на истрийския сабор. Въпреки че саборът гласува равенство за езиците в правораздаването, официален език в самия сабор е все още италианският. През 1883 г. Лагиня прави опит да изнесе първата реч на хърватски, но италианските представители го възпират. Обаче в изборите през 1886-87 и

по-късно Народната партия постепенно достига мнозинство във всички общини на Централна и Югоизточна Истрия.

През 70-те години на 19 век националното Възраждане започва и сред относително изолирани групи хървати (т. нар. буневаци и шокци), които са концентрирани в Северна Бачка (западната част на Войводина) и в Южна Унгария. Център на тази област е град Суботица. Предшествениците на тези две групи се заселват там от хърватски етнически региони по време на войните срещу османците, но тяхното приобщаване към хърватския национален етнос е спъвано от факта, че те често наричат себе си буневаци и шокци вместо хървати. Освен това Северна Войводина е населена от много унгарци и сърби, които оказват огромен натиск върху тях в опитите си да ги асимилират. Това става поради близостта в езика при сърбите и чрез религията — в случая католицизма, с унгарците. Първите хърватски вестници в региона се появяват през 1870 г., последвани от откриване на читалище, литературно списание и издаване на исторически трудове за хърватския произход на това население. Едва малко преди Първата световна война буневачката партия публикува възвание, подчертаващо, че буневаците и шокците са „клон на хърватския народ и нашият език е чист хърватски", добавяйки, че те „прокламират национално единство със сърбите, чийто език също считат за свой".

Мандатът на Иван Мажуранич като бан (1873-80) е забележим с либерални реформи и икономически и културни усилия за създаване на средна класа. Саборът разделя изпълнителната от съдебната власт на всички нива и гласува въвеждане на относително либерални закони за печата и правото на събрания. По законов път отменя всички остатъци от феодализма. Организира се модерно здравеопазване и ветеринарно обслужване, а новите закони правят полесно разтрогването на задругите на доброволна основа и постепенното им адаптиране към гражданското право. Той въвежда задължително четиригодишно обучение, а католическата и ортодоксалната църква губят правото си да контролират образованието. Реорганизацията обхваща всички институции, дори затворите. През 1874 г. в Хърватия и Славония се въвежда десетичната мерна единица.

Основаването на Югославската академия на науките и изкуствата през 1867 г. дава мощен тласък на науката и културата. Неин

първи председател е известният историк Франьо Рачки, а вдъхновител за създаването ѝ е Щросмайер. Общият брой на отпечатаните книги нараства, а до 1900 г. академията публикува 144 тома от събраните си трудове и започва девет други фундаментални поредици от избрани или печатни източници. Основателите я наричат Югославска академия, заради желанието си тя да играе просветителска роля за всички южни славяни. Но както по времето на създаването ѝ, така и по-късно, по членство и по интереси тя е първо и преди всичко Хърватска академия. Името ѝ е променено на Хърватска академия през 1941-45 г. и остава такова след 1991 г.

Главното научно и културно събитие в този период е основаването на модерен университет в Загреб през 1874 г. Обучението започва веднага във факултетите по философия, право и теология, а медицинският факултет отваря врати едва през 1918 г., въпреки че решението за него е взето още през 60-те години на 19 век. В допълнение към трите факултета учебен процес започва и в новосъздадените лаборатории и кабинети по физика, ботаника, зоология, математика и химия. През следващите години започва изучаване на световните езици и география. Известни учени и изследователи, повечето от младото поколение, идват в Загреб от други части на империята — най-вече от Бохемия, поради езиковото сходство. Така се повишава нивото на обучението, а в някои случаи е единственият начин то да се реализира.

Това е времето, когато се основават различни асоциации, а общества, които вече съществуват, започват да работят систематично, например професионални асоциации, като Хърватския педагогически и литературен съюз на учители и Обществото по естествена история. Организират се и лекарите, адвокатите и представители на други професии. Сформират се спортни дружества и някои спортове, особено гимнастиката, силно се развиват. По-малко заможните класи се обединяват най-вече в научни общества.

Романтичният национализъм пленява обществения интерес и за първи път хората започват масово да отбелязват национални годишнини. През 1866 г. празнуват тристагодишнината от битката при Сигет, а през 1871 г. Кватерник е вдъхновен от двестагодишнината от пожертването на Зрински и Франкапан. Той се отнася към тях като към антиавстрийски герои и ги противопоставя на „робията“ на Ни-

кола Шубич Зрински, който „умира не за Хърватия, а за интересите на Австрия". През 1874 г. са организирани честванията по случай 800-годишния юбилей от коронацията на княз Звонимир. Най-известният и плодовит писател по това време е Август Шеноа (1838-81), който пише исторически новели в реалистичен стил, вдъхновени от романтизма. Това допринася за увеличаване на хърватските читатели и подпомага възприемането на щокавския диалект. Историческите платна на художника Фердо Куйкуерец, а към края на века и на Отон Ивекович, който рисува сцени от епични събития в хърватската история, отразяват преобладаващите художествени течения по това време. Музикалният живот също процъфтява през 70-те години на 19 век. След завръщането на композитора Иван Зайц от Виена в Загреб степента на музикалното образование чувствително се повишава: започва организиран музикален живот, а заедно с него се подобрява и нивото на театралните представления, на културата като цяло. Загреб вече има своята първа опера и първи оркестри.

Икономическият растеж следва този размах към модернизация, която обаче протича неравномерно, поради голямата световна депресия след 1873 г. Междувременно селскостопанското производство и животът на село като цяло преминават през голяма криза. Все пак краят на 80-те години на 19 век носи видими промени в икономическата мощ на управляващата класа и върху средния вътрешен продукт на глава от населението. Демографският фактор е положителен. През следващите десетилетия се отчита най-големият естествен прираст на населението в Хърватия, въпреки че през първата половина на 20 век отново започва да намалява. До 1873 г. железопътни линии свързват Загреб и околностите му с другите части на империята и с пристанището на Риека, като строителството им продължава, особено в Славония. Селяните започват да мигрират към процъфтяващите градове. През 1843 г. Загреб има по-малко от 15 000 население, през 1857 г. — под 28 000, през 1880 г. — 41 000, а през 1910 г. достига 100 274 души. Сравнително просперираши градове се развиват, заобиколени от бедни предградия, които основно променят облика им. Работниците са ниско платени и нямат ограничен работен ден; те са принудени да работят в съботите и неделите, тъй като собствениците на фабрики се борят с конкуренцията на вносните стоки. Това е времето на зараждане на работни-

ческите организации — първият трейдюнион е създаден през 1869 г., а първият работнически вестник се появява през 1874 г. Все още не съществуват социални програми, тъй като работодателите и правителството смятат, че „християнската благотворителност" ще реши проблемите на бедността.

С нарастването на важността на Източния въпрос и бъдещето на Босна и Херцеговина хърватските политици все по-често поставят проблема на дневен ред. Две са причините за интереса на Хърватия: национална, тъй като през 70-те години на 19 век 18% от босненското население са католици, т.е. хървати; и териториална, поради това, че до идването на османците хърватската държава включва най-западните части от босненската територия до басейна на река Върбас. Хърватските политици и идеолози наричат тази област „турска Хърватия" и използват множество исторически аргументи, за да доказват, че тя е част от Хърватия.

През 19 век Османската империя е в дълбока политическа и икономическа криза. Почти не съществува индустрия, а стандартът на живот е далеч по-лош от този в съседна Хърватия. Поради това закъснява процесът на национално обединение на босненските хървати. Либералните реформи на османското правителство изиграват съществена роля. През 1839 г. е прокламирано възвание, т. нар. Гюлхански хатишериф, за равно облагане с данъци на всички, но с това не се подобряват условията, тъй като влиянието на централните власти в отдалечените региони е твърде слабо. Султанският манифест хатихумаюн от 1856 г. разширява действието на реформите, гарантирайки религиозни свободи и равни възможности в обществените служби за всички поданици и вероизповедания в империята. Това подобрява в известна степен положението на хърватите, но огромното социално и икономическо неравенство се запазва. Едва през 50-те години на 19 век сред босненските хървати се заражда първото национално движение под влияние на Възраждането и съпътстващите го промени в Хърватия. Както и в по-предните векове, францисканците са тези, които започват модернизацията. През 1850 г. в Загреб отец Иван Франьо Джукич започва публикуването на периодичното издание „Босански приятел", което се появява с прекъсвания в Загреб и Сисак до 1870 г. Това първо списание за народа на Босна и Херцеговина съдържа „необходими, полезни и забавни ста-

тии". През следващата година Джукич публикува в Загреб „География и история на Босна". Джукич съставя и петиция до султана от католиците и православните християни в Босна. В нея те настояват да бъдат третирани като негови поданици, а не като рая (всички немюсюлмани в империята са без права), да има равен брой християнски и мюсюлмански съдии, както и за отменяне на данъка на глава, или харач.

През юни 1875 г. започва бунт близо до Габела в Херцеговина, регион, населен предимно от хървати. Скоро обхваща Източна Херцеговина с преобладаващо сръбско население, а след два месеца и останалата част от Босна и Херцеговина. Още през месец юли в подкрепа на въстаниците са организирани комитети в Загреб (и Белград) и в градовете по границата на Босна и Херцеговина. В Париж е сформиран международен комитет, оглавяван от сръбския митрополит Михайло и епископ Щросмайер. Около 100 000 бегълци от Босна и Херцеговина (почти 10% от населението, което през 1879 г. наброява 1 160 000 души) намират убежище в Хърватия, а много доброволци преминават в Босна и Херцеговина, за да се бият с османците.

Три години въстаниците устояват на османската войска, като в някои моменти дори поемат инициативата, което води до усилена дипломатическа дейност относно бъдещето на Босна и Херцеговина. През 1876 г. Сърбия и Черна гора обявяват война на Османската империя с надежда да завладеят части от Босна и Херцеговина, но сръбската армия е разбита. Австро-Унгария и Русия решават, че за да предотвратят анексирането на Босна и Херцеговина от Сърбия, е необходимо да разделят османската територия. Така те се споразумяват монархията да окупира Босна и Херцеговина. През август 1878 г. австро-унгарската армия навлиза от изток и от север през Хърватия и в продължение на два месеца я завладява напълно.

Това събитие носи пряка изгода за Хърватия, тъй като заличава дългата ѝ граница с Босна и Херцеговина, която винаги е била потенциално взривоопасна зона. Освен това Хабсбургската монархия иска да приобщи новите си придобивки културно и икономически, а всички действия и контакти задължително преминават през Хърватия. През 1879 г. първият железопътен мост, пресичащ Сава, е построен при Славонски брод и поставя началото на строителството на първата железопътна линия в Босна.

Окупацията на Босна и Херцеговина ускорява процесите и засилва националното движение на хърватите. Австро-унгарските власти считат, че най-целесъобразно е да съдействат за развитието на единна нация в Босна и Херцеговина, която да включва членове и на трите религии. Бенджамин Калай, който отговаря за Босна и Херцеговина като министър на финансите, приема да реализира тази политика, но нито той, нито неговият екип осъзнават до каква степен на развитие е достигнало хърватското и сръбското национално самосъзнание в Босна. Те неуспешно се опитват да привлекат хърватите на своя страна с помощта на католическия клир и първия архиепископ на Сараево — Йосип Щадлер. Междувременно францисканецът Франо Миличевич е основал хърватска печатница в Мостар през 1873 г., където публикува учебник по правопис за католическото начално училище. През 80-те години на 19 век започва да издава вестници и заедно с последователите си се противопоставя на Калай, работейки за издигане на хърватското самосъзнание.

Икономическото и общественото развитие в хърватските земи е силно затруднено от невъзможността за тяхното политическо обединение. Далмация и Истрия са в австрийската част на империята и практически е немислимо да се формулират и реализират общите интереси на цялата хърватска територия. Продължителен е и процесът за приобщаване на демилитаризираната Военна Крайна към Хърватия, поради сблъскването на австро-германските и унгарските икономически интереси, както и заради стремежа на унгарското правителство да потиска политическата дейност в Северна Хърватия. Честите нарушения на спогодбата от страна на унгарците също са голям проблем, който принуждава през 1880 г. Иван Мажуранич да се оттегли от поста бан. Започва нова серия от трудни и често прекъсвани унгарско-хърватски преговори, които довеждат до нови финансови споразумения, но не решават най-важните въпроси, свързани с хърватската автономия. Хърватия остава зависима от унгарското правителство. Унгария се съгласява да подкрепи обединяването на Военна Крайна с Хърватия, при условие че Хърватия приеме да намали броя на депутатите си в смесения парламент. Когато хърватите се съгласяват техните депутати от 55 (в съгласие със спогодбата от 1868 г.) да се редуцират до 40, император Франц Йосиф I издава манифест през лятото на 1881 г., с който присъединява Военна Крайна към Хърватия, а

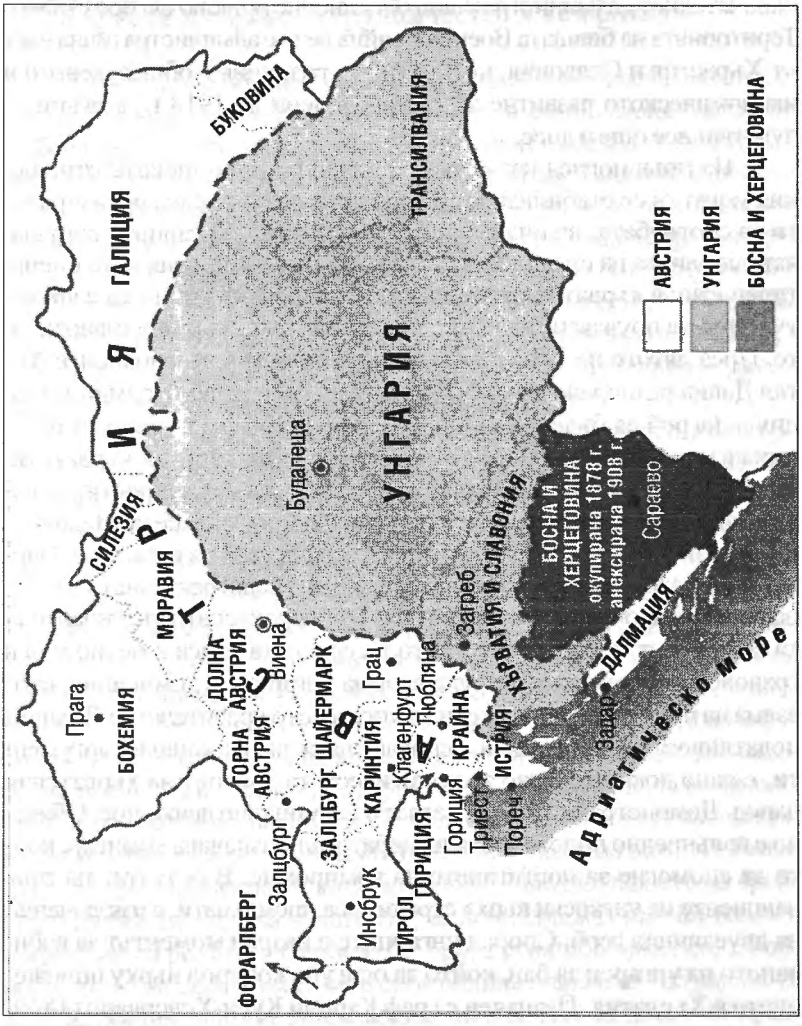

Австро-Унгарската империя (1878-1918)

окончателното административно обединение приключва през 1886 г. Територията на бившата Военна Крайна вече е административна част от Хърватия и Славония, но дълбоките различия в общественото и икономическото развитие не са преодолени до 1918 г., а някои се чувстват все още и днес.

На пръв поглед изглежда, че хърватско-унгарските отношения могат да се стабилизират и дори да се развият след ревизирането на спогодбата, но очакванията са напразни. Унгарците нарушават условията на спогодбата, като въвеждат унгарския като оперативен език в хърватските железници и откриват унгарски езикови училища за обучаване на държавни служители, свързани с финансите. През лятото на 1883 г. унгарският министър на финансите Антал Давид разпорежда върху сградата на финансовата администрация в Загреб да бъде поставен двуезичен герб (на хърватски и унгарски), въпреки че спогодбата допуска само герб на хърватски. Това води до размирици, които за няколко дни се разпростират извън Загреб, обхващайки други градове и дори някои села. Недоволството сред селяните расте отчасти и заради тежкия им живот. Партията на правото изиграва решителна роля в подстрекаването на безредиците, насочвайки народния гняв от непрекъснато увеличаващата се пропаст между богатството на средната класа и бедността в градовете и селата към разрушаване на унгарската доминация, като взема на прицел представители на унгарското правителство. Тяхната податливост на пропаганда, основаваща се на национални аргументи, е явно доказателство за политическата зрялост на хърватския народ. Демонстрациите прерастват в национално движение. Обявено е извънредно положение и императорът назначава комисар, който да спомогне за постигането на компромис. В резултат на това надписите на унгарски върху сградите са премахнати, с изключение на двуезичния герб. Според унгарците е назрял моментът за избирането на унгарец за бан, който да осигури контрол върху положението в Хърватия. Назначен е граф Кароли Куен-Хедервари (1849-1918), едър земевладелец от Славония, който управлява Хърватия през следващите 20 години, до 1903 г. Това е време на забележителен икономически прогрес, но още по-значими са негативните последици от погрешните стъпки и мерки при неговия режим.

Хървати и сърби: сътрудничество и конфликти

Паралелното обединяване на хърватската и сръбската нация е причина за възникване на редица спорове и разногласия, касаещи сръбско-хърватските отношения. Етническият произход на двете нации е твърде сходен. В голяма част от Хърватия, Босна и Херцеговина и Войводина хървати и сърби живеят заедно и тяхната близост неминуемо рефлектира върху хърватския и сръбския език. С националистичния си ентусиазъм някои идеолози, като Анте Старчевич и Вук Стефанович Караджич, се опитват да присъединят към своя народ колкото се може по-голяма част от етноса, който накрая преминава към другата нация, като се позовават на различни аргументи от историята, етнологията и филологията.

През 19 век обаче почти едновременното протичане на хърватското и сръбското национално обединение безусловно доказва, че нациите се разграничават в зависимост от вероизповеданието: с незначителни изключения католиците стават хървати, а православните християни — сърби. Със съзряването на националното им самосъзнание отношенията между хървати и сърби се развиват на две нива: между обикновените хора и между политиците. Независимо от факта, че обикновените хора се женят помежду си и имат много други контакти, различията между тях никога не се заличават. Причините за това са религиозната нетолерантност, ксенофобията, както и нагласата на хората да използват национални вместо икономически или други аргументи за обясняване на конфликтите. Като малцинство в Хърватия, сърбите се чувстват застрашени от асимилация от хърватското мнозинство и на моменти това чувство приема митологични измерения — обединяването на сръбската нация им създава чувството, че принадлежат към по-голяма нация, чиято родина е Сърбия. От друга страна, хърватите ги обвиняват, че не възприемат като своя родина Хърватия. В градовете тези различия са по-незабележими, но в селата са доста по-драстични. Хърватия е предимно селскостопанска страна и с движението на хората към градовете всяко ново поколение от село донася със себе си и своята нетолерантност. Хърватско-сръбските политически отношения постепенно се преобразуват от непримирими борби и полемики в помирение и съгласуване. Идеята за мирен съв-

местен живот и дори за културно и политическо обединение постепенно се налага, но се интерпретира по различни начини. Хърватите намират спасение в алтернативата за югославски съюз, опасявайки се, че не биха оцелели като независим субект между такива големи и силни народи като германците и унгарците, но считат, че влизането в една такава общност трябва да стане на равни начала и всички в нея трябва да бъдат равнопоставени. По принцип много малко хора преди 1914 г. предполагат, че Австро-Унгарската империя някога ще престане да съществува. Независимо от това ефектът „Пиемонт" изиграва важна роля в държавното устройство на ниво идеология. Например Анте Старчевич истински възхвалява средновековната сръбска династия Неманчич най-вече заради това, че я счита способна да създаде независима държава. Фактът на съществуването на сръбска държава сам по себе си мотивира хърватите. От друга страна, голяма част от сърбите и техните политици гледат на действителното реализиране на югославската идея в живота като на разширяване на сръбската държава, която е създадена през 19 век. От много документи става видно, че сърбите често считат идеите за сърбизъм и югославизъм за синоними.

Сменят се периоди на разбиране и конфликти. Близкото сътрудничество между хърватите и войводинските сърби по време на революциите от 1848-49 г. е последвано от разгорещен диспут по време на сесията на сабора през 1861 г. относно името на езика. На сесията през 1866 г. сръбските депутати настояват името „сръбски" да бъде прието като „дипломатическо", т.е. сърбите трябва да бъдат признати като „политическата нация" в триединеното кралство на равни начала с хърватите. Хърватските депутати се противопоставят на това и хърватско-сръбските отношения се влошават. За първи път във вестниците се появява полемика по този въпрос. През следващата година саборът приема името „хърватски или сръбски" за официалния език в Хърватия и Славония и равно статукво за латинската и кирилската азбука.

Той единодушно приема твърдението, че „триединеното кралство признава сръбската нация, която живее в него, като нация идентична и равна на хърватската нация".

Но честването на свети Сава, организирано през 1869 г. в Книн, бележи началото на сръбското национално движение и в Далмация.

Въпреки че както хърватските, така и сръбските политици по това време считат движението за далматинска автономия за свой главен опонент, съперничеството между тях става вече очевидно.

Отношенията при управлението на бан Иван Мажуранич през 70-те години на 19 век стават все по-обтегнати. Той освобождава от властта на църквата основното образование, което засяга и сръбските религиозни училища и по този начин предизвиква национален проблем. Въстанието в Босна и Херцеговина срещу османското владичество, което започва през 1875 г. и първоначално е оглавявано от местни сърби, а по-късно и войната на Сърбия и Черна гора срещу Османската империя намират силен отзвук сред сърбите в хърватските земи. Под натиска на Виена хърватското правителство насилствено потушава някои действия, организирани в подкрепа на въстаниците, което още повече влошава ситуацията. Въпросът къде политически принадлежи Босна и Херцеговина започва да разрушава отношенията между хървати и сърби. Щросмайер и Рачки от позицията си на югослависти и Старчевич, настроен антиавстрийски, решително осъждат австрийската окупация на Босна и Херцеговина, прогнозирайки, че това би могло да се окаже фатално за бъдещето на монархията (тяхното предвиждане става очевидно през 1914 г.). Въпреки честите заплахи на императора след 1875 г., че ще закрие сесията на сабора и ще го разпусне, ако дискутира върху Босна и Херцеговина, през 1878 г. саборът подкрепя окупацията и изразява надежда, че територията ѝ с времето ще бъде присъединена към обединените хърватски земи. По предложение на унгарския кабинет императорският двор постановява, че саборът е превишил компетенциите си.

Различните становища относно окупацията на Босна и Херцеговина допълнително усложняват сръбско-хърватските отношения и водят до разцепление на Народната партия в Далмация — през 1879 г. сърбите във вътрешността на Далмация гласуват в полза на кандидата на автономистите срещу хърватския кандидат. Скоро е основана Сръбската партия, която действа в коалиция с автономистите и се противопоставя на обединението на Далмация и Хърватия.

80-те и 90-те години на 19 век носят нови усложнения. Когато през 1881 г. Военна Крайна става част от Хърватия, сръбският въпрос излиза на преден план, тъй като сърбите в Хърватия в този мо-

мент наброяват 26.3% от населението, вместо предишните 7% (20% от населението в Далмация са сърби). Това е много по-висок процент в сравнение с 1991 г. (12.2%). Все пак статистиката включва Срем, който е със сръбско мнозинство по това време, но не и Истрия, където хърватите доминират и почти няма сърби. Политиката на Сърбия, която формално е под влиянието на монархията, също въздейства на сърбите в Хърватия, които считат за уместно поддържането на режима на Хедервари, силно мразен от хърватите. Междувременно сръбските капиталисти се организират в нова политическа организация — Сръбска независима партия, и чрез разклоненията на икономическите и политическите си връзки партийните лидери успяват да извоюват солиден авторитет и положение във всички региони, населени със сърби. Те систематично влияят върху развитието на занаятите и търговията, разпространяват знания и култура и засилват националната солидарност. Хърватските капиталисти никога не успяват да формират такава силна организация, поради напрежението в обществото, а техните банки и фирми често се идентифицират с тесните интереси на политически групировки или местни клики.

Умението на Хедервари да настройва една срещу друга хърватската и сръбската средна класа му помага да се задържи на власт. През 1887 г. наложеното от режима мнозинство в хърватския сабор узаконява автономията на сръбската национална църква в Хърватия и Славония. Тъй като изпълнителната власт е в ръцете на унгарския премиер, а не на хърватския бан, това решение нарушава автономията, която спогодбата от 1868 г. гарантира на Хърватия.

Имигранти и емигранти

Икономическият бум довежда в Хърватия имигранти от другите части на империята — чехи, словаци, италианци, унгарци, германци. Повечето от последните три националности са фабрични работници и амбициозни селяни, но много унгарци и германци закупуват големи имения (над 100 хектара).

Еврейската имиграция е от особено значение. Тя започва в Северна Хърватия в края на 18 век и се засилва през втората поло-

вина на 19 и началото на 20 век. Подобно на другите имигранти повечето евреи идват от хабсбургските земи. Първоначално те са амбулантни търговци, дребни бакали и занаятчии, но с процъфтяването на Хърватия се замогват и техните общности. Еврейският капитал спомага за учредяването на първите важни финансови институции и е инвестиран в основните икономически проекти. Процентът на евреите сред интелектуалците е много по-висок, отколкото при населението като цяло (в Загреб те наброяват около 5%). Еврейски доктори, адвокати и други специалисти допринасят значително за обществения развитие. Със забогатяването на евреите антисемитизмът, който съществува сред хърватите и сърбите в Хърватия, се засилва, но никога не доминира в отношенията между евреите и другите членове на хърватското общество. Той е подклаждан от обичайните фактори — религиозна нетолерантност, ксенофобия и икономическа конкуренция, но фактът, че повечето еврейски имигранти от първо поколение говорят немски или унгарски, е този, който най-много отблъсква хърватските и сръбските патриоти.

Както чужденци се заселват в различни части на Хърватия, така и хърватите емигрират от родината си. Само през първото десетилетие на 20 век 6% от населението напуска Северна Хърватия. Процесът започва в Далмация през 70-те и 80-те години на 19 век и постепенно се засилва. Причините са главно икономически. През 70-те години на 19 век параходите започват да изместват старите платноходи — промяна, към която далматинските корабостроители не са в състояние да се адаптират. През 1891 г. Австро-Унгария и Италия подписват търговски договор, който включва така наречената винена клауза, разрешаваща на Италия да изнася вино в Хабсбургската империя при минимални митнически такси. Това прави италианските и особено сицилианските вина много евтини, което нанася сериозен удар върху далматинското винопроизводство. Когато срокът на договора изтича през 1901 г., тази клауза не е подновена, но десетте години трудности и лишения изпращат много далматинци в чужбина. Традиционната ориентация към мореплаване към отдалечени земи също допринася за емиграцията. През първите години на 20 век само централният далматински остров Брач загубва 8063 души (над 32%) от населението си. Това е първата голяма емиграционна вълна, която толкова се засилва, че Хърватия

като цяло, особено Далмация и някои други части стават основният емиграционен регион в Европа. Тази тенденция продължава до края на 20 век.

Ново икономическо развитие, нови политически и национални събития

Двадесетте години управление на Хедервари са време на непрекъснато политическо напрежение, при което всички действия на опозицията да дестабилизира правителството са осуетявани. Банът контролира сабора, а новият избирателен закон от 1887 г. налага строго ограничено избирателно право: повечето от гласуващите са държавни служители в институциите на унгарското и автономното хърватско правителство. Извършвани са множество предизборни машинации и фалшификации, за да се осуети успехът на опозицията. Избори се провеждат вече не през три, а през пет години.

Първите години от управлението на Хедервари са белязани от скандал. Банът организира секретно пренасяне на документи от архива в Загреб до Будапеща, което води до силни протести в сабора през 1885 г. В последвалите дискусии банът изразява съмнение относно „законното притежаване" на документите от Загреб, което провокира един консерватор да му нанесе ритник. През следващата година друг консерватор, адвокатът Еразмо Барчич, произнася всеизвестната си „предателска" реч, една от най-бележитите прояви на сабора през 19 век. В нея той изразява надеждата, че Русия ще разбие Австро-Унгария и така ще отвори възможност за независимостта на Хърватия: „Няма да има мир — казва той, — докато казашкият крак кънти във Виена."

Поради решителните усилия на режима да блокира всякаква политическа инициатива, голямото икономическо изложение в Загреб, проведено през 1890 г., се превръща в политическа демонстрация. В него участват много хърватски делегации от Далмация и Истрия. Водачът на истрийската делегация Векослав Спинчич заявява, че Истрия принадлежи на Хърватия, след което е освободен от държавна служба.

Убедена, че са невъзможни радикални промени, Партията на

правото започва през 80-те години на 19 век да променя политическите си цели. Тя пропагандира максимално самоуправление на Хърватия в монархията и обединяване с Босна и Херцеговина. В началото на 90-те години на 19 век, когато Анте Старчевич се оттегля поради старост, неговият наследник Фран Фолнегович и още повече Йосип Франк окончателно изоставят идеята за независима държава. Анте Ковачич блестящо представя разочарованията от тези години в реалистичния си роман „В регистратурата". Тази трагична история за съдбата на селско момче, което отива на училище в града, е притча за конфликта между прямите и честни селяни и покварените градски хора и е забележителен пример за прилагане на консервативната идеология на Старчевич в литературата. Най-бележитият поет от това време Силвие Страхимир Кранчевич също намира вдъхновение в общото страдание на хърватите, въпреки че неговите послания са по-универсални: поемата му за Мойсей се отнася до Анте Старчевич, който е предопределен да изведе хърватския народ от „ужасното робство".

Политическата летаргия от края на 90-те години на 19 век внезапно е прекъсната през 1895 г., когато император Франц Йосиф I посещава Загреб, за да открие новия хърватски национален театър, една от най-красивите сгради в града. Политическите кръгове в Загреб интерпретират това като одобрение на проунгарската политика на бана и студенти изгарят унгарския флаг на централния градски площад, за да демонстрират пред императора антиунгарските настроения. Подобни инциденти има и в предишните години, но този жест бележи важна повратна точка в хърватския политически и духовен живот. Младите хора, които са политически активни по това време и критикуват по-ранните модели, са наречени антитрадиционалисти. Движението се разпростира в литературата, изкуството и културата и в живота изобщо. От самото начало се оформят две течения: едното — прогресивно, национално ориентирано и силно повлияно от кръговете в Прага, а другото — политическо и космополитно, ориентирано към изкуството.

Движението възниква едновременно с подобни движения в Европа и е наречено „Модерна". Едно от основните искания е свобода: свобода на творчеството, свобода да се пише на лично избрани теми и свобода да се контактува със и да се приеме влиянието на

когото пожелаеш. Някои кръгове очевидно натрупват богатство, което им дава възможност да пътуват много и да живеят в чужбина. Младите хора се възползват от това, за да разширят светогледа си и да учат в Прага, Мюнхен и Париж. Дните в Париж оставят неизличим отпечатък върху творбите на художниците Йосип Рачич (1885-1908) и Мирослав Кралевич (1885-1913), скулптора Иван Мещрович (1883-1962) и плодовития писател Антун Густав Матош (1873-1914). Хората в Хърватия се запознават отблизо с европейското изкуство и литература, а постоянното сравняване с големите центрове на европейската култура ражда критическата мисъл, която в предишните години е по-скоро обяснителна и формална. Независимо от това, в културния живот се включват малко на брой хора: през 1910 г. неграмотните в Северна Хърватия са все още 56%, а за цялата страна интелектуалците са само 2% (духовенството не е включено в този процент). Все пак продължителната модернизация и модернистични движения увеличават броя на образованите хора и разпространяват културата на средната класа.

След 1895 г. в Хърватия се появяват нови идеологически и политически алтернативи. През 1894 г. е учредена Социалдемократическата партия в отговор на нарасналото самосъзнание на развилата се работническа класа, особено сред работници като печатарите. Индустриалните работници са неквалифицирани, а повечето от селяните са обвързани към малката си собственост и нямат съзнание за класова принадлежност. След основаването на Втория интернационал (1889) се зараждат организирани социалистически движения под влияние на социалистическата идеология, първо в Загреб и Осиек, а след това и в други градове. Първи май е честван в Загреб за първи път през 1890 г., а две години по-късно започва официалното издаване на социалдемократическия вестник „Свобода“.

Новите либерални течения в Хърватия предизвикват реакция. Политическото движение в католическата църква цели рехристиянизиране на всички части на обществото: римският католицизъм е единствената автентична форма на християнство, а религиозните и националните интереси са тясно обвързани. Но този „католически хърватизъм“ никога не прераства в релевантна политическа сила.

Когато харизматичният Анте Старчевич умира в началото на 1896 г., предишният ентусиазъм в редиците на хърватската Партия

на правото се възражда. Различни консерваторски течения предлагат разнообразни решения, въпреки че всички те намесват името на Старчевич. Тъй като за Хърватия е невъзможно да постигне пълна независимост, някои консерватори виждат решение в по-близките връзки с Виена и наред с това заемат радикална позиция срещу сърбите в Хърватия. Други виждат в Австро-Унгария най-големия враг и търсят връзки с други южни славяни. През 1911 г. представители на всички консервативни течения в Хърватия, Далмация, Истрия и Босна и Херцеговина се обединяват и провеждат първата Конференция на всички консерватори, както я наричат. Те настояват за хърватски сабор с представители от всички хърватски земи и Босна и Херцеговина, който да решава заедно с императора бъдещите отношения между Хърватия и Хабсбургската империя. През следващите години се подновява конфликтът между различните течения, главно поради различията им в позициите относно Сърбия и монархията.

Един от демонстрантите, който организира изгарянето на унгарския флаг през 1895 г., е 24-годишният Степан Радич. След шест месеца, прекарани в затвора, той продължава политическата си дейност, учи в чужбина и през 1904 г. заедно с брат си Антун основават Хърватската народна селска партия. Той оглавява партията до смъртта си през 1928 г., а през 20-те години на 20 век е лидер на хърватските политици. Въпреки че първоначално е малобройна, през 20-те години нейното влияние нараства, тъй като селяните, все още най-многобройната класа в Хърватия, осъзнават икономическите си интереси и националната си идентичност.

В началото на века се случват редица важни събития, които обуславят отношенията между хървати и сърби. Дългите години на обтегнати отношения достигат кулминацията си в подстрекателската статия на сръбския националист Никола Стоянович „До последния ваш или наш — сърби и хървати“, публикувана през 1901 г. в Белград и препечатана следващата година от загребския сръбски вестник „Сърбобран“, орган на Сръбската самостоятелна партия. Статията отрича съществуването на хърватската нация и език и прокламира победата на сърбите над хърватския „сервитут“. Аргументът за това е, че „сръбската национална идея означава прогрес“. Провокирани са антисръбски демонстрации в Заг-

реб, при които е разрушена частна собственост, а по улиците са вдигнати барикади. Някои членове на Партията на правото вземат участие в безредиците, а Степан Радич и социалдемократите се обявяват против тях. По-късно загребските сърби се дистанцират от схващанията на Стоянович.

В Хърватия се засилва опозицията срещу режима на Хедервари, особено в борбата за икономическа независимост от Унгария. През март 1903 г. унгарската парламентарна комисия отказва да коригира икономическите условия в полза на Хърватия. В отговор на това в Загреб е организиран митинг, на който пред множество от 5000 души оратори поставят искания за икономическа независимост и политическа свобода за Хърватия. Петдесет подобни митинга са организирани в други хърватски градове, но Хедервари ги забранява, което предизвиква демонстрации в Загреб, Осиек и на други места. В Запрешич, село на запад от Загреб, армията стреля срещу селяните, свалили унгарския флаг от железопътната гара, което поражда нови безредици почти в цяла Хърватия. Селяните беснеят и чупят прозорците на омразните маджарони, изхвърлят унгарските чиновници от офисите им, горят портрети на Хедервари и унгарски флагове. Властите обявяват военно положение и пълнят затворите с бунтовници. Някои избягват в чужбина и уведомяват чуждестранната преса, която за първи път отразява ситуацията в Хърватия и престава да я разглежда като вътрешен проблем на монархията. Движението се разраства и обхваща всички социални класи, намирайки отзвук и в другите хърватски земи — тогава хърватското национално обединение изглежда почти завършено не само в хърватските земи, но и сред хърватите в Босна и Херцеговина и Войводина. Далмация ентусиазирано подкрепя своята „сестра“ Хърватия. Провеждат се протестни събрания, изпращат се телеграми с възражения до императора, както и молби за парични обезщетения на жертвите на преследванията. Подобни събития и антиавстрийски демонстрации, доказващи зараждащата се солидарност между южните славяни, се провеждат в Истрия и в Словения. Когато Франц Йосиф I отказва да приеме далматинските и истрийските депутати, те адресират манифест до европейската общественост. След три месеца, изпълнени със смут и вълнения, Хедервари е принуден да напусне Хърватия, но без да изпада в немилост, и става премиер на Унгария.

Движението от 1903 г. е дело преди всичко на хърватите, но по-младото поколение сръбски политици се отнася към него със симпатия и одобрение. Намесата на далматинските политици, които гледат на немското *Drang nach Osten* (Натиск към изток) като на заплаха за националните движения на всички малки народи в региона, е решителна и съдбоносна. След време много политически партии и сили се обединяват около тези възгледи — техни водачи са Фран Супило (1870-1917) и Анте Трумбич (1864-1938). На среща през 1905 г. повечето хърватски опозиционни партии и политици от Хърватия и Далмация приемат така наречената Резолюция от Риека. Възползвайки се от конфликта между унгарската опозиция и императорския двор, те вземат решение да подкрепят унгарците, при условие че когато дойдат на власт, унгарците ще премахнат репресиите и унгарската хегемония в Хърватия и ще спомогнат за обединяването на хърватските земи. Това е началото на така наречената политика на „нов курс". Две седмици по-късно на среща в Задар сръбски политици от Хърватия и Далмация гласуват Резолюцията от Задар. Те приемат Резолюцията от Риека и поемат обещание да подкрепят унгарците, ако те признаят равенството между сърби и хървати в Хърватия.

Създадената по това време хърватско-сръбска коалиция оцелява няколко години, независимо от комплицираните и трудни политически обстоятелства. В края на 1905 г. коалицията издава прокламация към избирателите, подкрепяща демократичните свободи, трудовото законодателство, защитата на селската собственост и постепенната реализация на националните искания (усъвършенстване условията на спогодбата, финансова независимост, обединяване на Хърватия и Далмация). През пролетта на 1906 г., въпреки че не одобрява програмата на хърватско-сръбската коалиция, застрашаваща хегемонията му, унгарското правителство разрешава провеждане на избори за хърватски сабор. Режимът не упражнява натиска, белязал предишните избори, и хърватско-сръбската коалиция побеждава. Въпреки това тя не успява да реализира основните си икономически искания, тъй като унгарското правителство отказва да прехвърли и в хърватските земи държавната подкрепа, която оказва на унгарската индустрия, нито пък да разшири избирателните права на хърватите. Коалицията остава под непрекъснати атаки. През есента

на 1906 г. италианците организират антихърватски демонстрации в Риека, което слага край на сътрудничеството между хърватските партии в Далмация и италианската партия. Австрийското правителство се намесва, обещавайки икономическа подкрепа на Далмация, ако тя изостави „новия курс" и предприеме политика, приемлива за Виена. С тези действия и натиска от страна на полицията и секретните служби Виена наистина успява да разбие „новия курс" в Далмация. Не след дълго с помощта на унгарците се случва нещо подобно и в Хърватия. По същото време някои депутати консерватори парализират работата на сабора с протеста си срещу сръбското име, използвано от депутатите, представляващи хърватско-сръбската коалиция. За да запази властта си в Хърватия, тя препятства работата на унгарския парламент в продължение на цял месец, което довежда до парламентарна криза. През лятото на 1907 г., една година по-късно, правителството на хърватско-сръбската коалиция, оглавявано от бан Теодор Пеячевич, пада от власт. То успява да прокара някои либерални закони, включително и един, гарантиращ свободата на печата.

Следващата 1907-8 г. носи нови усложнения, тъй като Австро-Унгария решава формално да анексира Босна и Херцеговина. Барон Павел Раух, поддръжник на режима, става бан със задача да създаде благоприятни условия в Хърватия за осъществяване на анексията. Той е посрещнат с демонстрации. Властите се опитват да придадат легитимност и насрочват избори, в които разчитат на появилите се отново маджарони, консерваторите на Йосип Франк и на Сръбската партия. Тази политика е пълен провал и настроените проправителствени партии не печелят нито едно място. Обявена е абсолютна власт.

През лятото на 1908 г. са арестувани 53 сърби. Повечето са членове на Сръбската независима партия (която принадлежи на хърватско-сръбската коалиция), а правителството предприема това действие с цел да представи предстоящото анексиране на Босна и Херцеговина като защитна мярка срещу империалистическите планове на Кралство Сърбия. През октомври австро-унгарското правителство обявява анексирането. То извършва това без консултации и одобрение от другите европейски сили и така провокира кризата, която почти предизвиква война между Австро-Унгария и Сърбия. Този

момент е използван за предявяване на обвинения срещу арестуваните сърби и в началото на март 1909 г. започва процесът за „предателство“ срещу тях. Те са обвинени в насърчаване на „великосръбската“ национална програма в Хърватия, Далмация и Босна и Херцеговина и в участие в подривни антиправителствени дейности за анексирането на тези земи към Сърбия. В края на март руското правителство признава анексирането на Босна и Херцеговина и принуждава и сръбското да направи същото. Въпреки съществуването на международни причини за провеждане на процеса, той е прекратен, обвиненията са оборени, като се доказва, че е подготвен с цел да оправдае анексията, а всички обвинени са осъдени. Все пак през 1910 г., при променените обстоятелства, когато заплахата от война отминава, процесът и обвиненията са анулирани.

В деня, в който Русия и Сърбия признават анексирането на Босна и Херцеговина, австрийският историк Хайнрих Фридюнг започва да публикува поредица от статии във виенския „Райхспост“. На базата на подправени документи, получени от Министерството на външните работи, Фридюнг обвинява някои членове на хърватско-сръбската коалиция, най-вече Фран Супило, в изменническо сътрудничество със Сърбия. Оклеветените депутати завеждат дело срещу Фридюнг и „Райхспост“, а съдебният процес доказва, че документите са фалшифицирани. Външният министър Аерентал и принц Франц Фердинанд се намесват, в резултат на което е постигнат компромис — обвиненията са оттеглени, а омразният режим на Раух е премахнат.

Няколко месеца по-късно Куен-Хедервари отново става премиер на Унгария, а Никола Томашич, известна преди това фигура в Народната партия, е избран за бан. Задачата на Томашич е постигане на консенсус с хърватско-сръбската коалиция. Тъй като не успява, властите разпускат сабора, в който тя има мнозинство. За Супило безскрупулните и неуспешни преговори, провеждани от Томашич, са последната капка, която прелива чашата на търпението му и той се оттегля от политическия живот. Така последният човек, който поставя проблема на Хърватия в центъра на монархическа Югославия, изчезва и е заместен от Светозар Прибичевич.

Прибичевич създава близки отношения със Сърбия и започва да проявява силен интерес към събитията от началото на века в не-

посредствения западен фланг, особено свързаните със сръбското малцинство там. Политиката на Прибичевич следва линията на югославския унитаризъм и това се оказва съдбоносно в бурните събития през 1918 г.

В навечерието на избухването на войната през 1914 г. атмосферата и политическите условия стават още по-опасни. Разпространяват се нови форми на репресия и става почти невъзможно за опозицията да преследва политическите си цели или да ги изразява. Когато последователите на Томашич не успяват да спечелят мнозинство в изборите за сабор през 1911 г., той се оттегля и е наследен като бан от Славко Цувай, който вярва, че проблемите могат да бъдат разрешени със сила. Цувай спира вестниците и обявява разпускане на сабора, който дори не е имал време да се събере след изборите. Незабавно следват демонстрации на студенти и ученици, а след това и обща стачка в средните училища, която е причина за тяхното затваряне. Унгарското правителство суспендира конституцията и назначава Цувай за комисар. Той потиска пресата, отменя закона за свобода на събранията и назначава полицейски интенданти в градовете. Далматинските и словенските представители в Райхсрата протестират, а австрийският премиер Карл Щюрк е принуден да порицае действията му. Това предизвиква бурна реакция от страна на унгарското правителство, заради съмнителната намеса на австрийското правителство във вътрешните работи на унгарската част от империята.

Репресиите на Цувай провокират босненския хърватин Лука Юкич, вдъхновен от въстанието на Кватерник от 1871 г., да направи опит за убийството му, но загива не който трябва. Юкич е заловен и осъден на смърт (присъдата е заменена с доживотна). Няколко месеца по-късно ученикът Иван Планинщак също прави неуспешен опит да убие Цувай, след което се самоубива. За да успокои ситуацията, в края на 1912 г. унгарското правителство изпраща Цувай „в отпуск", но не закрива комисариата. Политическата дейност затихва, а през есента на 1912 г. сянката на войната от изток приема застрашителни размери с избухването на Първата балканска, а през 1913 г. — и на Втората балканска война.

В края на века богатството на банкерите и индустриалците е предпоставка за икономическото и обществено развитие, но ре-

зултатите са доста под очакваните. Докато повече от половината от населението на Австрия и Бохемия е заето в индустрията, търговията и железопътния, речния и морския транспорт, то в хърватските земи този процент едва надхвърля 20. Политическата рамка и наследената социална структура не допускат промени от този вид, поради големите регионални различия. Когато започва процесът на модернизация, в Хърватия има държавна феодална система, във Военна Крайна — военна система с елементи на феодализъм, в Далмация — общество от средиземноморски тип, а Истрия е отчасти феодална и отчасти подобна на Далмация. Тези системи се преобразуват в общества на селяни и средна класа, всяко със специфични особености и всички, запазващи елементи от традиционните предкапиталистически форми на производство и начин на живот. Статистиките от 1910 г. показват, че 68% от всички фирми са в сферата на занаятите и са без наемни работници (т.е. само собственикът занаятчия и вероятно членове на неговото семейство), 30% са с по един до пет работника и са работодатели на почти половината работници в страната и само 0.54% от фирмите имат повече от 20 работника. В началото на 20 век хърватското общество е изцяло различно от това, което е било преди първата модернизация от 1848 г., но не се е развило и над „прединдустриално“ ниво. Например само сега протича трансформация от големи към малки семейства, типична характеристика на индустриализацията. Селяните и нисшата средна класа все още живеят в традиционните семейства, които действат като икономически единици и съставляват голяма част от стопанския живот — останалата включва най-богатите и най-бедните семейства. В богатите бащата е в състояние да издържа цялото семейство, докато в най-бедните и възрастни, и деца са принудени да търсят работа извън домакинството. Жените винаги играят важна роля в икономиката, предимно поради всеобщата бедност и ниско ниво на развитие. В следващите десетилетия жените в Хърватия нямат шанса да останат домакини — ролята, която обществото на средната класа им е предопределила. Индустриалната експанзия през втората половина на 20 век и масовата имиграция към градовете ги принуждава да търсят работа.

В началото на 20 век Риека повежда икономическото развитие. В нейните 6 най-големи фирми — корабостроителницата, пет-

ролната рафинерия, фабриките за торпеда, тютюн, хартия и люцене на ориз, работят над 54 000 работници. Дължината на железопътните линии в Северна Хърватия се увеличават от 430 км през 1873 г. до 1200 км през 1890 г. и 2100 км през 1910 г. Голямата част от банките и спестовните каси все още не разполагат с достатъчно количество свободен капитал и разчитат на кореспондиращите банки в по-развитите части на империята. Все пак дори само техният брой е индикация за икономически растеж — от 38 банки през 1875 г. до 130 през 1905 г. и над 200 през 1913 г.

Икономическото развитие се отразява благоприятно и върху строителството, като центровете на повечето градове в Хърватия придобиват характерния си неокласически вид, повлиян от сецесиона, който вид в по-голяма или по-малка степен е запазен и до днес. Едни от най-красивите и изящни постройки са в Осиек, но повечето от строените и запазени до днес сгради са в Загреб.

Такива са условията в Хърватия, когато на 28 юни 1914 г. в Сараево Гаврило Принцип, член на организираната и ръководена от сърби терористична организация „Млада Босна", убива наследника на хабсбургския трон Франц Фердинанд и неговата съпруга Софи. Австро-Унгария изисква нейните полицейски инспектори да разследват политическото убийство, извършено на сръбска територия, но Сърбия отказва и Австро-Унгария ѝ обявява война. Русия обявява война на Австро-Унгария и в рамките на няколко дни цяла Европа е въвлечена във войната.

Всичко това започва (и много неща се случват) в страна, където Хърватия има национални и икономически интереси, но нейното директно влияние няма проява. Няма категорично мнение в началото на войната или по-късно за начина на нейното водене. Така хърватските войници са въвлечени в голямата европейска война без каквато и да е мотивация или ясна цел. От тях се очаква да воюват за държава, с която Хърватия е в конфликт, явен или скрит, в продължение на десетилетия.

7

1918-1941 Г.: ХЪРВАТИЯ В ЮГОСЛАВИЯ

1918-29 г.: демокрация или диктатура? Равноправна общност или Велика Сърбия?

През I световна война няма много битки, водени на хърватска територия, но доста хървати воюват на страната на австро-унгарската армия на Източния, сръбския и италианския фронт, като голяма част от тях са във военната флота. В началото на войната 13-14% от редовната австро-унгарска армия са войници от Хърватия и Босна и Херцеговина, което не надхвърля повече от 10% от цялото население в империята. Много от тях са убити, но никога не се установява точният им брой. Трагичните спомени от тези военни години остават живи дълго време и само още по-големите ужаси на II световна война ги заличават. Мирослав Кърлежа (1893-1981) описва покъртително безплодното предвоенно съществуване на Хърватия в Австро-Унгария и абсурда на борбата на хърватите за интереси, които са им напълно чужди.

Войната достига Хърватия, когато френски кораби акостират на остров Вис в края на 1914 г. и обстрелват няколко военни склада, преди да се оттеглят. Силите на Антантата блокират Адриатика, за да попречат на австро-унгарските кораби да я напуснат. Когато Италия се включва във войната през 1915 г., части от Истрия са съвсем близо до фронтовата линия, особено околностите на главната австро-унгарска военноморска база Пула. Много цивилни от тези райони са евакуирани в лагери в Австрия, Бохемия и Моравия. През

1916 г. условията в цяла Хърватия силно се влошават. Икономиката замира. Военизирането на икономиката означава реквизиция в селата и много обеднели хора са експлоатирани от лихвари. Недохранването е повсеместно. Редица градове са разорени. Спряно е издаването на вестници, а много производства са закрити. Навсякъде цари апатия. С наближаването на края на войната „зелените кадри", състоящи се главно от дезертьори от австро-унгарската армия, а също и от обеднели селяни, се появяват в селата в Северна Хърватия и в райони, извън жандармерийския контрол. Те нападат и обират предимно едри земевладелци, търговци и лихвари. „Зелените кадри" оцеляват до края на войната и в края на 1918 г. е въведено военно положение за разправа с тях. Към края на войната много жени от някои части на Хърватия и Босна и Херцеговина и около 17 000 деца от Херцеговина са прехвърлени в по-богати хърватски семейства в Славония и Срем.

С развитието на войната световните политици все по-уверено предричат, че Австро-Унгария няма да успее да оцелее и да се запази след края ѝ. Още от началото на войната членовете на Антантата активно дискутират възможните териториални придобивки след победата им за сметка на австро-унгарските земи, включително и Хърватия. И Сърбия, и Италия са заинтересовани от придобиване на големи части от Хърватия. В тайния договор от април 1915 г., сключен в Лондон, съглашенските сили обещават на Италия големи части от Източна Адриатика и островите, и дори хърватски територии от вътрешността, като обезщетение за това да скъса съюза с Централните сили и да се присъедини към Антантата. От друга страна, Сърбия също е наясно, че би получила голяма част от австро-унгарските земи на запад и на север, ако се присъедини към печелившата страна във войната.

Хърватските политици, изглежда, са наясно с вариантите, които се разиграват по отношение на хърватската територия, но погрешно смятат, че биха имали някакво сериозно влияние при вземане на следвоенните решения. Някои от тях се обръщат на изток, защото смятат, че Хърватия би имала по-добро бъдеще в общата държава със Сърбия и Черна гора, отколкото, ако остане част от Австро-Унгария. За реализирането на тази идея през април 1915 г. в Париж е сформиран Югославски комитет (*Jugoslavenski Odbor*).

Неговите членове считат себе си за представители на западната част на бъдещата държава — т.е. на сегашните държави Хърватия, Словения, Босна и Херцеговина и Сръбския (Югославски) регион на Войводина. Сръбското правителство, желаейки да бъде доминиращо във всеки един етап от създаването на новата държава, никога не допуска Югославският комитет да бъде третиран като значима и решаваща сила. Цялостната му политика остава лицемерна. От една страна, в края на 1914 г. сръбското правителство заявява, че „войната на Сърбия е борба за освобождаването и обединяването на нашите поробени братя — сърби, хървати и словенци". По-късно издава много подобни прокламации. От друга страна, сръбският премиер Никола Пашич (1845-1926) прави всичко възможно да анексира към Сърбия само земи, чието присъединяване няма да застраши появата на сръбско мнозинство в бъдещата държава. През април 1916 г. в някои руски вестници той признава правото на Италия върху Източния адриатически бряг и заявява, че Сърбия ще се задоволи с излаз на море и с някои части от Хърватия. Това слага начало на разгорещена полемика между Пашич и Югославския комитет, изостряща се от несъгласието по отношение начина на обединяване и организиране на бъдещата държава. Пашич твърдо подкрепя централизираната монархия. Югославският комитет и особено неговият най-изявен хърватски политик Фран Супило и други поддържат обединяването във федерална държава, основаваща се на съгласието и равенството на всичките ѝ народи. Поради отпора на Сърбия и благосклонното отношение на Англия и Русия към плановете на Италия и Сърбия, Супило застава срещу Трумбич и другите членове и през пролетта на 1916 г. напуска Югославския комитет.

През юли 1917 г. на гръцкия остров Корфу представители на комитета се срещат с членове на сръбското правителство и приемат Декларацията от Корфу, която формулира основните принципи за обединяването и структурирането на бъдещата държава. Тя трябва да е конституционна, парламентарна и демократична монархия, основаваща се на всеобщи граждански свободи и управлявана от сръбската династия Караджорджевич. Декларацията специално гарантира равенство на всичките три флага (сръбски, словенски и хърватски), на трите имена, на трите религии (православие, римски католицизъм и ислям), както и кирилската и латинската азбука.

През май 1917 г. югославският клуб депутати в императорския съвет във Виена издава Майската декларация, с която настоява за обединяването на австро-унгарските земи, населени от словенци, хървати и сърби, „в единна автономна държава, свободна от господството на всяка чужда нация, основаваща се на демокрация под скиптъра на династията на Хабсбургите". Това е опция, която запазва Австро-Унгария, но по-късните събития доказват, че идеята е неосъществима. В началото на 1918 г. югославският клуб представя и други инициативи и заедно с повечето хърватски и босненскохърватски опозиционни партии издава Загребската декларация. На базата на принципите на американския президент Удроу Уилсън, отнасящи се до националното самоопределение, декларацията представя проекта на Основните принципи за съсредоточаване на словенци, хървати и сърби и настоява за напълно независима държава. Идеята за разделяне на Австро-Унгария и създаване на национални държави получава все по-силна подкрепа. През април в Рим (Италия е противник на Австро-Унгария във войната) се провежда конгрес на народите, поданици на Хабсбургската империя, на който те настояват за премахване на империята и признаването им от нейните противници във войната като съюзници, чиито доброволни отряди са воювали на страната на съглашенските сили, а техните национални комитети — за легитимни представителни органи.

В края на войната става ясно, че Австро-Унгария няма да оцелее и че народите в нея искат независими държави. В началото на октомври 1918 г. делегати на словенци, хървати и сърби от Австро-Унгария се срещат в Загреб и основават *Народно вече*, орган, който да ги представлява политически, с програма за обединяване на техните народи в империята в независима и демократична държава. След около десет дни Народното вече обявява, че всички „национални партии и групи" се съгласяват да бъдат представлявани от него. Те няма да се поддават на призивите на Виена за компромис, ще настояват за напълно суверенна държава на словенци, хървати и сърби и за участие в мирната конференция, която ще последва края на войната. На 28 октомври чехите заявяват, че прекратяват всякакви държавни отношения с Австрия, а на следващия ден хърватският сабор прави същото — освен че скъсва връзките с Австрия и Унгария, той обявява Далмация, Хърватия и Славония за единна незави-

сима държава. След това саборът приема върховната власт да се предаде на Народното вече на словенци, хървати и сърби и по този начин се появява държавата с това име. Тя включва Словения, Хърватия, Босна и Херцеговина и Войводина — всички южнославянски земи в бившата Австро-Унгария. На теория изглежда, че новата държава може да избира различни възможности — да остане независима или да се обедини с други държави, но на практика почти няма избор. Никое от съюзническите правителства, включително и на САЩ, не би я признало, но, от друга страна, през следващите няколко дни италианската армия окупира градовете Пула, Риека, Задар и Шибеник, както и много острови, и навлиза дълбоко във вътрешността, завладявайки и Книн. Тя предявява претенции за определени територии, съгласно договора от Лондон, но заграбва много повече, без да зачита ничии протести. Повечето от окупираните области са с преобладаващо хърватско население.

През тридесетте дни на съществуването си се налага спешно да бъдат разрешени дилемите, стоящи пред държавата на словенци, хървати и сърби: за кратко време трябва да се вземат решения по въпроси от първостепенно значение за следващите десетилетия. В началото на ноември представители на Сърбия, Народното вече и Югославския комитет се срещат в Женева и обсъждат създаването на обща държава, към която ще поканят да се присъедини и Черна гора. Така и не се стига до споразумение за начина, по който да бъде организирана държавата. Сръбската страна не дава никакви гаранции. Непризната от света, заплашвана от италианските военни настъпления, изложена на манипулации, спекулации и политически игри, държавата е принудена да реагира бързо. По принцип тя приема общ суверенитет със Сърбия, но следват разгорещени дебати дали това да бъде конфедерация — федерация с категорично заложени предварителни условия и гаранции за обединяване (становището на Степан Радич), или да има споразумение за бързо обединяване, в което идеите за неделимост и централизация да са доминиращи (становището на Светозар Прибичевич). „Решенията и инструкциите на Централния комитет на Народното вече за обединението на Кралство Сърбия“, които са гласувани по това време, оставят въпроса за организацията на учредителното събрание (скупщината), а междувременно кралят на Сърбия Александър ще управля-

ва като регент. Делегация на Народното вече отива в Белград: апелът на Степан Радич към тях „да не ходят като гъски в мъгла" остава нечут, което е лесно обяснимо при дадените обстоятелства. Там връчват вербална нота на крал Александър, която не съответства напълно на „Инструкциите". Тогава Александър официално обявява съществуването на Кралството на сърби, хървати и словенци и на 1 декември 1918 г. делегацията подписва акта на обединяване с Кралство Сърбия. Анте Трумбич, който подписва на кирилица от името на Народното вече, става външен министър в първото правителство на новообразуваната държава, пост само с формално значение. Светозар Прибичевич, министър на вътрешните работи, е с много повече власт и сега има шанса да реализира идеите си за неделима и централизирана държава.

Веднага след подписването му, а и през следващите десетилетия, този документ се интерпретира по различни начини, което води до недоразумения и фундаментални разногласия. Докато сърбите гледат на новата държава като на разширение на Сърбия на основание, че е победител във войната от 1914-18 г., другите — предимно (а в момента единствено) хърватите и словенците — я считат като обединяване на няколко народа на изцяло равноправна основа, без никой от тях да има специално привилегирован статут. Както след Първата, така и след Втората световна война сърбите и хърватите са най-многобройното население в Югославия, живеейки съвместно в много райони. От това става ясно, че отношенията хървати — сърби, както и хърватският национален въпрос, остават за югославската държава най-големият проблем през следващите десетилетия.

Новата държава се простира от Алпите почти до Егейско море и обхваща площ, която никога след 4 век не е била под едно управление. Това определено донася много облаги за Хърватия. Първо, актът на обединението я поставя на страната на победителите, което означава, че Италия не може да реализира изцяло претенциите си относно хърватската територия. От областите с хърватско мнозинство само Истрия, Задар и някои острови попадат под италианско господство. Без създаването на Югославия, Италия определено би придобила много по-голяма част от Хърватия — вероятно цяла Далмация.

В манифест от началото на 1919 г. крал Александър обявява конституционно и парламентарно управление, всеобщо избирател-

но право, свободни избори за Учредително събрание (скупщина), поземлена реформа, държавни граници, които следват етническите граници, и програма за подпомагане на войниците и пострадалите от войната. През следващите месеци правителството премахва крепостничеството и други форми на подчиненост, там където все още съществуват. Експроприира големите имения и започва прилагане на поземлената реформа, давайки възможност на хората да вземат земя под наем до завършването на процеса. Има много облагодетелствани, но съществува и подмолна националистична фаворизация, при което сръбските селяни обикновено извличат най-големи облаги.

Новата държава се сблъсква и с външни проблеми, тъй като границата ѝ с Италия на територията на Западна Истрия и Риека е спорна. За да поддържа натиска и напрежението в Югославия, Италия продължава да не отстъпва части от Далмация, окупирани в края на 1918 г., въпреки и да е видно, че не е в състояние да ги задържи. Италия продължава да не признава Кралството на сърби, хървати и словенци (СХС), независимо че всяка от големите сили го е направила до лятото на 1919 г. Освен това тя има претенции и към другите да не го признават, а ясно изразените намерения на президента на САЩ Удроу Уилсън да го принуди към териториални отстъпки, причинява вълна от недоволство в страната.

Италианският поет Габриеле д'Анунцио — рожба на времето и настроен профашистки, нахлува в Риека с легионерите си през есента на 1919 г. и през 1920 г. обявява самостоятелна държава — Италианското Регентство на Кварнер (по името на залива, на който е разположена Риека), осуетявайки по този начин плановете на Великите сили да основат „Свободната държава на Риека" под опеката на Обществото на народите. Под влияние на тези събития Кралство СХС и Италия подписват през ноември 1921 г. договора от Рапало, според който Италия придобива цялата територия на запад от Риека, някои острови в Кварнер, Задар и двата най-южни далматински острова. За Риека е взето компромисно решение, съгласно което става Свободна държава Риека (наречена от италианците Fiume), но със споразумение, подписано в Рим през 1924 г., двете държави се съгласяват „Свободната държава", която в действителност никога не е основавана, да стане част от Италия. През 1921 г. д'Анунцио и

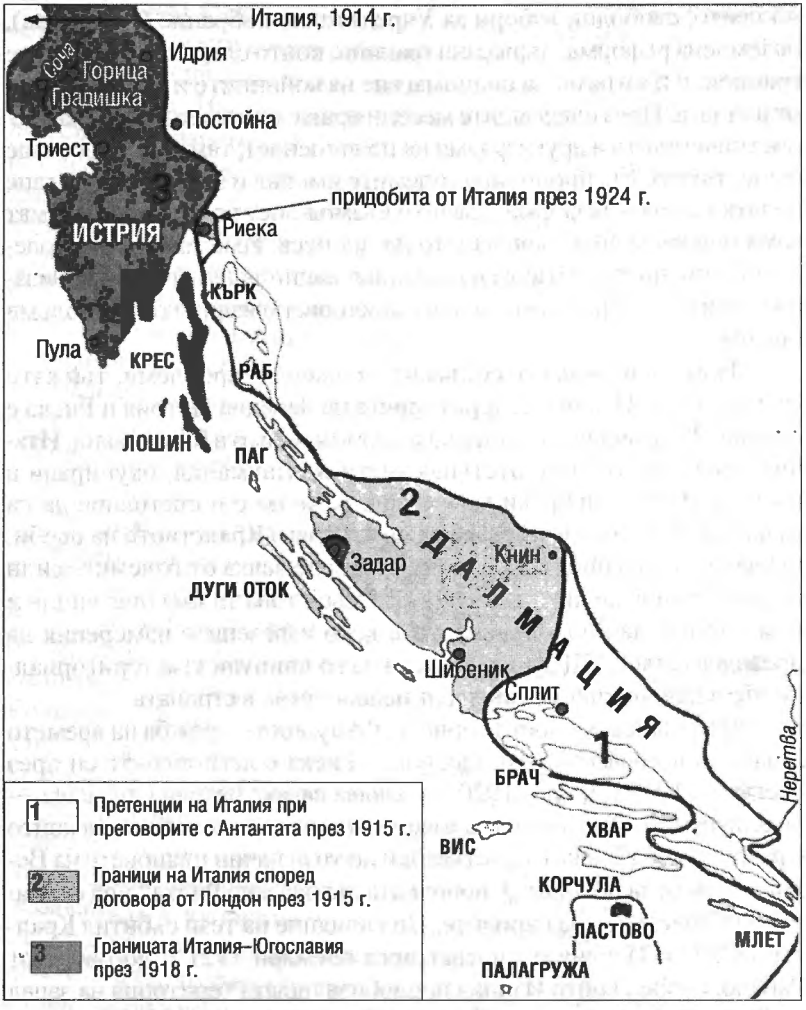

Югославско-италиански териториален спор, 1914-1941 г.

неговите легионери се изтеглят от нея, а членове на италианското малцинство започват да напускат областите, които Италия трябва да отстъпи по договора от Рапало. Това води до временно спокойс-

твие в отношенията, които се подобряват още повече с конвенциите на Нетуно от 1925 г., които решават въпроса със спорните граници между двете държави. Независимо от това Италия остава основната заплаха за Югославия през целия период между двете световни войни, предимно заради неприкритите ѝ апетити към хърватските земи.

През 1920 г. Югославия подписва с Унгария договора от Трианон — териториален компромис, който оставя няколко десетки хиляди хървати като малцинство в Унгария, предимно покрай Драва и около град Печ и около 400 000 унгарци в Югославия — най-вече в Сръбска Войводина и малко в Славония.

Още от началото витаят съмнения дали новата държава ще донесе по-добър живот. Когато паричната единица се сменя, сръбският динар е над стойността на австро-унгарския форинт, при което всяка банкнота девалвира с 20%. Скоро става нов инцидент. На 5 декември в центъра на Загреб започват спонтанни демонстрации, насочени против образуването на нова държава и лошите социални условия. При сблъсъка между части на бившите домобрани, разформировани още през декември 1918 г., и полицията са убити и ранени няколко души.

Почти всички предвоенни политически партии в Хърватия са разпуснати. Някои запазват старите си имена, но сега са изправени пред напълно различни проблеми, които изискват нови решения и промяна в идеологията им. Основният въпрос е дали държавата да бъде република или монархия и как това може да бъде разрешено демократично. Другата дилема е дали новата държава да бъде централистка или унитарна и дали националните особености трябва да се имат предвид. Тъй като това касае наболелия национален въпрос, популярността на опозиционната Хърватска републиканска селска партия на Степан Радич расте непрестанно. Изборите през 1920 г. доказват, че тя е най-силната партия в Хърватия, печелейки 50 от всичките 93 места, и на четвърто място в цяла Югославия.

Някои хора, неудовлетворени от режима, се събират около партии с национален профил, докато други са на мнение, че са наложителни радикални социални промени. Социалистическите и социалдемократическите партии се сливат, развивайки се в една твърде силна Комунистическа партия в Югославия. До юни 1920 г. тя се нарича Югославска социалистическа работническа партия комунис-

ти, но по-късно революционната фракция в нея се налага над другите и променя името ѝ в Югославска комунистическа партия. В Хърватия комунистите са по-силни, в сравнение с другите части на страната, но участват само в едни избори, в края на 1920 г., и с 58 места заемат трето място в Учредителното събрание. Тяхната програма отхвърля реформата и подкрепя класовата борба и социалистическата революция.

Кралството има сравнително свободен парламентарен живот, но въпреки това се откроява тенденция към елиминиране с недемократични средства на нежелани програми и идеологии. На общинските избори през април 1920 г. комунистите получават повечето от гласовете в много хърватски градове (Осиек, Загреб). В Загреб печелят 39% от гласове, докато умереният Хърватски съюз — 31%. Тъй като депутатите комунисти отказват да се закълнат във вярност към краля, правителството анулира техния мандат, разпуска общинския съвет и отстранява кмета на града, който заема поста само два дни. Почти по същото време се провежда обща железничарска стачка (около 50 000 души спират работа в цяла Югославия) заради отнемане на някои права на железничарите. Комуникациите са напълно парализирани, при което правителството свиква стачкуващите на военно обучение и обявява военно положение. Железничарската стачка е потушена, както и всички други, вдигнати в нейна подкрепа.

Дори и преди това, през 1919 г., Хърватия е залята от голяма вълна стачки с искания за колективни трудови договори, осемчасов работен ден и признаване на представителите на профсъюзите. Работниците успяват също да принудят държавата да въведе елементи на съвременно социално осигуряване. Здравното осигуряване, а през 1920 г. и общественото осигуряване се увеличават.

Бързо икономическо развитие

Въпреки че с времето връзките на Хърватия с Централна Европа, по-специално с Виена и Будапеща, са разрушени, икономиката успява да стъпи на здрави основи в новата общност. Подобно на други части на страната, Хърватия е предимно аграрна (до 20-те години на 20 век делът на хората, заети в селското стопанство, не

пада под 70%), но има по-развита индустрия от по-бедните източни райони. Това отваря пазара за хърватските стоки. Някои производства, особено дървообработването, имат сигурен вътрешен пазар, а с увеличаването на механизацията процъфтяват и занаятите. Търговията се развива и Загреб става търговски и банков център. Хърватия, подобно на останалата част от Югославия, се превръща в място с големи възможности за производство и търговия, както и за бързо натрупване на капитал. Това стимулира чуждите инвестиции — повече в Хърватия, отколкото в останалата част на страната. До 1926 г. икономическите показатели на Хърватия са във върхово положение и дори през 1930 г. са все още задоволителни, но независимо от благоприятните условия и растежа на капитала, потреблението през 20-те години на 20 век е под нивото на 1914 г. Урбанизацията на Загреб и другите градове протича както в Европа. Започват емисиите на загребското радио, открита е въздушната линия Загреб-Белград, а просперията средна класа подкрепя развитието на културния живот, частично повлиян от европейския следвоенен авангардизъм. По крайбрежието процъфтява туризмът, а далматинските пристанища, особено Сплит, получават силен тласък през 1925 г. с откриването на железопътната линия Загреб-Сплит през Госпич и Книн.

Нови политически репресии и убийството на Степан Радич

Конституцията е гласувана на Видовден, 28 юни 1921 г. (Видовданска конституция), годишнината от известната битка в Косово през 1389 г. и поради това голям празник за православните сърби — нещо, което другите националности в Югославия може би приемат като провокация. Конституцията е гласувана с неквалифицирано мнозинство (повече от половината гласове), в противоречие с клаузите на Декларацията от Корфу и решенията на Народното вече, които определят квалифицирано мнозинство (235 депутати гласуват за, 35 — против, а 161 отсъстват). Тя гарантира на гражданите лични и политически свободи, въвежда ограничена парламентарна система (отделянето на властите е гарантирано само формално) и подкрепя прин-

ципите на унитаризъм и държавен централизъм. С течение на времето са гласувани закони, според които хората могат да бъдат съдени заради политически идеи и дейности; един от тях е законът, който забранява всякаква комунистическа дейност (*Obznana* (1920).

През юли 1921 г. Алия Алиягич, член на комунистическата организация „Червена правда", пропагандираща индивидуалния тероризъм, убива министъра на вътрешните работи. В отговор на това властите внасят Закон за защитата на държавата, който анулира мандатите на всички депутати комунисти и поставя Комунистическата партия извън закона. За разлика от *Obznana*, който определя 20 дни затвор за комунистическа дейност, сега наказанието е много по-сурово. Влиянието на партия отслабва и тя минава в нелегалност (въпреки че това не може да бъде проверено при избори), но комунистическият дух остава жив в някои интелектуални среди. Писатели, философи и артисти, които поощряват интереса към социални теми, имат огромен принос за развитието на хуманната мисъл и културата между двете световни войни. След време са приети още по-сурови закони.

В началото на 20-те години от 20 век Степан Радич и неговата партия непоколебимо се противопоставят на режима и поддържат републиката. През 1920 г. те променят името на партията от Хърватска народна селска партия в Хърватска републиканска селска партия (ХРСП). Преди влизането в сила на конституцията от Видовден, членовете на ХРСП отказват да положат клетва за вярност към краля и да участват в работата на Скупщината. Те му връчват адрес за неизпълнение на условията по обединяването, в който заявяват, че няма свобода по отношение организацията на държавата. След това приемат конституцията на Хърватската неутрална селска република, която изисква конфедерация със Сърбия, Словения и Босна и Херцеговина. Точно преди гласуването на Видовданската конституция, хърватските партии в Скупщината основават Хърватския блок, оглавяван от Радич, който се противопоставя на доминиращата унитарно-центристка политика и призовава Скупщината да гласува конституция за Хърватия. През следващата 1922 година Хърватското национално представителство, състоящо се от 63 депутати от Хърватския блок, приема меморандум за международна конференция в Женева. Те отхвърлят начина, по който е сформирано Кралството

СХС и говорят за „международно признатата територия на сърби, хървати и словенци". Почти по същото време в Загреб се провежда конгрес на обществени личности, който прераства в антицентралистка манифестация с искания за ревизия на Видовданската конституция. На изборите за Народно събрание през 1923 г. ХРСП заема второ място със 70 места след радикалите (107 места). В Северна Хърватия партията печели 52 от 68 места, в Далмация — 7 от 15. Те започват преговори с най-силната партия на босненските мюсюлмани — Югославска мюсюлманска организация (ЮМО), и с най-силната словенска партия — Словенска народна партия (СНП), за формиране на общ фронт срещу централизма и за реорганизация на държавата. Подписват също и споразумение с радикалите, в което се съгласяват да гласуват за радикално правителство в Народното събрание, а радикалите, от своя страна, приемат да се откажат от решението си за административно разделяне на държавата по унитарни принципи. Но радикалите не зачитат това споразумение.

След това Радич заминава на дълга европейска обиколка, завършваща в Москва, където вписва ХРСП в Селския интернационал. През 1924 г. условията в държавата се влошават поради хроничната парламентарна криза и само три дни преди парламентарните избори през февруари 1925 г. Радич е арестуван и обвинен, заедно с цялото ръководство на ХРСП, по Закона за защита на държавата, главно заради това, че ХРСП се е присъединила към Селския интернационал. Докато Радич е в затвора, правителственият блок печели убедителна победа в изборите, но ХРСП заема второ място. ХРСП и други опозиционни партии, най-важна сред които е Сръбската демократическа партия, настояват за вътрешна реорганизация на държавата на принципа на споразумението между сърби, хървати и словенци. В същото време се разиграват политически игри за потвърждаване на местата на ХРСП.

Малко след това, само за няколко дни, настъпва коренна промяна. В края на март братът на Степан — Павле, представя становище в парламента, с което ХРСП признава династията Караджорджевич и Видовданската конституция. Думата „републиканска" отпада от името на партията, което става Хърватска селска партия (ХСП). Местата на ХСП депутатите се потвърждават и се сформира правителство на радикалите и Радич с четирима членове на ХСП

в него. Самият Радич става министър на образованието и остава на този пост няколко месеца. По това време съществуват големи и постоянно нарастващи различия между хърватските политически партии. През 1926 г. хърватската опозиция се сплотява около Хърватския съюз, който прераства в Хърватска федералистка селска партия (ХФСП), осъжда политическия завой на ХСП и настоява за безкомпромисна политика по отношение на Белград. ХФСП и дясното крило на Партията на правото създават Хърватския блок. През 1927 г. Анте Павелич, бъдещият водач на Независимата хърватска държава, изнася своята първа политическа реч като представител на Хърватския блок, която привлича вниманието на областния съвет на Загреб. Той настоява всички депутати, представляващи хърватските земи в областния съвет, да се обединят и работят за постигане на независимост на Хърватия.

Въпреки споразумението с Радич, Белград не само отстоява централизираната държава, но и се опитва да засили централизацията. Поради това логичният ход на ХСП е да напусне правителството и да се присъедини към опозицията, което и прави в началото на 1927 г. Острите полемики в Белград продължават. Това развитие на нещата носи на ХСП нов и неочакван съюзник, когато Светозар Прибичевич, лидер на Независимата демократична партия (НДП), която представлява повечето сърби в Хърватия, напълно променя своята политика и приема коалицията с ХСП. В края на 1927 г. ХСП и НДП сформират Селско-демократична коалиция, целяща трансформиране на държавата и укрепване на парламентарния живот, демокрацията и равенството на езици и вероизповедания.

През юни 1928 г., действайки с мълчаливото съгласие на вътрешни правителствени кръгове, Пуниша Рачич, депутат от Сръбската радикална партия, стреля срещу депутати от ХСП в белградското събрание, убивайки двама и ранявайки трима, включително Степан Радич. Нападателят е арестуван и поставен под домашен арест, но никога не е съден. Когато новината за покушението се разпространява, в Загреб започват демонстрации, а през следващите десет дни при сблъсъци с полицията най-малко петима са убити и много повече ранени. Депутати от Селско-демократичната коалиция се оттеглят от Скупщината. Ситуацията се влошава още повече, когато два месеца по-късно Степан Радич умира от раните си. Неговото

погребение се превръща в голяма политическа манифестация срещу хегемонията на Белград. Съюзът между ХСП и сърбите в Хърватия (Селско-демократичната коалиция) се стабилизира след издаване на прокламация, в която се иска нова конституция и преустройство на държавата по начин, който признава и зачита отделните народи. Цялата хърватска опозиция се сплотява около коалицията. Но убийството на Радич и неговите сподвижници до такава степен шокира хората в Хърватия, че голяма част от желанието и амбицията за съюз със Сърбия и обединяване в Югославия изчезва.

1929-41 г.: унитарна Югославия и открита диктатура

Обявяване на диктатура и елиминиране на нейните опоненти. Месеци наред ситуацията не се успокоява и в навечерието на десетата годишнина от обявяването на Кралството на сърби, хървати и словенци (1 декември 1928 г.) сблъсъци с полицията в Загреб донасят нови жертви. В резултат на това крал Александър отменя конституцията (новият режим става известен като „диктатурата от 6 януари"), разпуска Скупщината, забранява всички политически партии, чиито имена имат национално, религиозно и регионално значение и сформира подкрепящата режима Югославска национална партия. Генерал Петър Живкович става премиер. Законът за кралското управление и върховна държавна администрация легализира абсолютната власт на краля като върховен орган на държавно управление.

След това започва елиминиране на политическите опоненти. Анте Павелич напуска Загреб и не се завръща до 1941 г. Властите обвиняват Владко Мачек, лидер на ХСП след смъртта на Степан Радич, в подпомагане на терористична дейност, но след прекарани пет месеца в затвора, обвиненията срещу него са отхвърлени и той е освободен. Някои известни членове на ХСП заминават в чужбина с цел да информират международната общност за условията в Югославия, особено в Хърватия, а двама от тях — Юрай Кърневич и Август Кошутич, връчват меморандум на Обществото на народите.

Комунистите преминават през особено трудно време. Повечето от водачите и около 1000 членове са подложени на полицейски

преследвания — някои са хвърлени в затвора, а около десетина са убити. На практика Комунистическата партия преустановява дейността си, а водачите ѝ избягват в чужбина. Дори Светозар Прибичевич, доскорошният привърженик на Югославия, няма по-добра участ. Той е интерниран в малкото южно сръбско градче Брус, след което избягва в чужбина и продължава да се бори за независимостта на Хърватия до своята смърт през 1936 г. Той дори застъпва идеята за пълна независимост на Хърватия.

Ново административно деление и нови икономически условия. През 1929 г. се променя и името на държавата в Кралство Югославия. То е разделено административно на бановини, наречени по имената на реките. Този признак не зачита етническите, икономическите или географските граници, неговото основно предназначение е да прекъсне връзката на историческите и национални райони с техните граници и да наложи югославската национална цялост под водачеството на управляващите сръбски кръгове. По-голямата част от хърватската територия е в бановина Сава с център Загреб и Приморската бановина с център Сплит, която включва повечето хърватски области в Западна Херцеговина. Дунавската бановина с център Нови Сад включва източните хърватски градове Винковци, Вуковар и Илок и областта Бараня. Бановина Зета с център черногорския град Цетине включва Дубровник, полуостров Плешак и островите Млет и Корчула. Това ясно разкрива плановете за откъсване на области, които са изцяло хърватски и в които хърватите са огромното мнозинство (по това време броят на сърбите в Източна Славония е под 20%, а във и около Дубровник е незначителен).

Държавните банки укрепват, а наред с тях се основават и нови частни банки със силни връзки с правителството, което води до голяма концентрация на капитали и власт. Правителството учредява акционерна фирма за износ на селскостопански продукти, така че да контролира цените и да монополизира вноса и износа на пшеница. Това е началото на края на икономическия просперитет на хърватските региони. Централизацията се засилва и тъй като управлението идва от по-слабо развит регион, натискът е насочен към по-развитите райони, които са принуждавани да се придържат към модела и начина на действие на по-слабата икономика. При тези усло-

вия стопанската дейност не може да се развива според нормалните икономически закони.

През 1930 г. ситуацията особено се влошава, главно поради

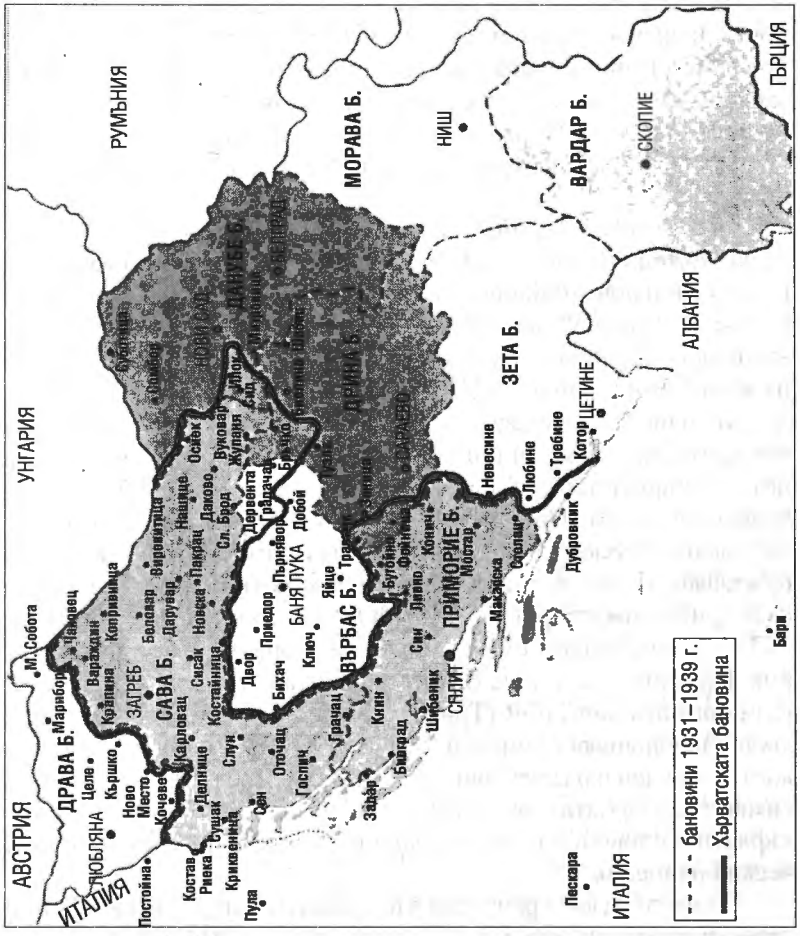
АВСТРИЯ
УНГАРИЯ
РУМЪНИЯ
ИТАЛИЯ
АЛБАНИЯ
ГЪРЦИЯ
ДРАВА Б.
САВА Б.
ВЪРБАС Б.
МОРАВА Б.
ВАРДАР Б.
ЗЕТА Б.
ПРИМОРИЕ Б.
ЗАГРЕБ
БЕЛГРАД
НИШ
СКОПИЕ
ЦЕТИНЕ
СПЛИТ
М.Собота
Марибор
Любляна
Кършко
Ново Място
Кочево
Карловац
Сисак
Костаница
Слун
Дево
Оточац
Госпич
Грачац
Книн
Задар
Шибеник
Бихач
Ключ
Баня Лука
Добой
Приедор
Нова Градишка
Славонски Брод
Осиек
Вуковар
Сомбор
Нови Сад
Панчево
Смедерево
Ягодина
Ниш
Лесковац
Враня
Куманово
Скопие
Тетово
Гостивар
Призрен
Ново Село
Косовска Митровица
Ужице
Чачак
Крагуевац
Валево
Шабац
Зренянин
Сомбор
Сента
Суботица

голямата световна депресия. Чуждите капитали се оттеглят от Хърватия, която и без друго не получава необходимата ѝ финансова подкрепа от Белград. През следващата 1931 г. Хърватия претърпява катастрофална икономическа криза след повече от 80 години почти непрекъснат икономически растеж и развитие. При това положение зле организираният частен финансов пазар става изцяло зависим от държавата или от благоразположени финансови институции в Белград. Първата банка, която фалира в Югославия, е Първа хърватска спестовна банка, най-старата хърватска банкова институция.

Хърватите в Истрия, тогава под италиански контрол, също са подложени на насилие. През 1921 г. стават кървави безредици, когато миньори от Лабин (които наричат своето движение „Лабинска република") и селяни от околностите на Пула въстават безуспешно, борейки се за национална свобода и по-добри условия на живот. Когато през 1922 г. фашистите завземат властта в Италия, условията се влошават още повече. Те незабавно закриват хърватските класове в училищата, през 1923 г. забраняват използването на хърватски език в администрацията, а през 1925 г. — и в правораздаването. През същата година забраняват хърватските дружества и разпускат кооперативите. Хърватите индиректно са принуждавани да приемат италиански собствени и фамилни имена. Много истрийци имигрират в съседна Югославия или в чужбина. През 1929 г. спира издаването на последния хърватски вестник в Истрия. През същата година Владимир Гортан, член на революционната организация TIGR (Триест, Истрия, Горица, Риека), стреля срещу италианска процесия, отиваща да гласува на изборите, за което е осъден и разстрелян. Впоследствие той става истрийският символ на борбата срещу италианизирането и фашизма. Много хървати и словенци са арестувани и съдени по различни политически обвинения.

Политическите репресии и икономическата депресия в Югославия създават чувство на безизходица сред населението, а това пряко застрашава стабилността на кралската власт. Кралят е принуден да направи отстъпки и през есента на 1931 г. провъзгласява въвеждането на конституция, която поради факта, че не е гласувана от Скупщината, получава названието „октроирана конституция". Това

разклаща строгия абсолютизъм*.

Създаден е двукамарен парламент — Скупщина и Сенат, и са допуснати ограничени политически дейности. Това донася незначителни промени, тъй като върховната държавна власт все още е в ръцете на краля, чийто компетенции се простират върху законодателството, администрацията и съдебната система, а правителството е подчинено само на него. Югославският национален унитаризъм се превръща в официална идеология. На изборите за народно събрание в края на 1931 г. е предложена само една листа с кандидати, подкрепящи режима, и оглавявана от премиера генерал Петър Живкович. Гласуването е публично и устно, като държавните служители и много други са принуждавани да гласуват. Въпреки това в Приморската бановина гласуват само 34%, а в Савската бановина — 54% — много по-нисък процент в сравнение с останалата част от страната.

На основната опозиционна сила в Хърватия — Селско-демократическата коалиция, не са разрешени публични изяви чак до 1932 г. През тази година тя гласува т. нар. Загребска пунктация (назована така според точките, в които било изложено съдържанието ѝ). В нея остро се осъждат абсолютизмът на краля и сръбската хегемония и се поставят искания за реорганизация на държавата на федерален принцип, като никоя от федералните единици не трябва да доминира над останалите. Този документ представлява основните принципи, които следват хърватските партии до нахлуването на Оста през 1941 г. Текстът ѝ е публикуван в чужбина и повлиява опозиционните партии в другите части на Югославия. Владко Мачек, лидерът на ХСП и един от главните участници, подписали Загребската пунктация, е арестуван и този път престоява в затвора две години.

Репресиите не се ограничават само с арести, нито пък комунистите са единствените жертви. През 1931 г. Милан Шуфлай, член на хърватската Партия на правото, известен писател и историк, е убит на улицата в Загреб. Убийците никога не са заловени. Две години по-късно същата съдба настига Йосип Предавеч, зам.-председател на ХСП. През 1932 г. в различни части на Хърватия стават

* Кралят коментира саркастично, че между него и народа не трябва да има посредници.

демонстрации, организирани главно от поддръжници на ХСП. На някои места полицията се намесва и от страна на демонстрантите са дадени жертви. Нови сблъсъци с полицията стават през 1935 г., по време на изборите, като на различни места има повече от 20 убити.

През есента на 1932 г. група хърватски политически емигранти атакува полицейския участък в село Лика в Брушани и полицията полага много усилия да залови виновниците. Повечето са арестувани, а други успяват да избягат зад граница. В допълнение към това жестокото отношение на полицията спрямо местното население предизвиква негодувание и влошава отношенията между хърватите и полицията и дори по-лошо — между хърватите и сърбите и държавата като цяло. Това събитие е известно като Велебитско въстание, а членовете на движението на усташите го считат за начало на своята организация. Потъпкването на личността и стремежът към национална свобода провокира екстремни националистични реакции. През 1932 г. в Италия главният щаб на усташите публикува първия брой на изданието „Усташа“ — вестник на хърватските революционери. В този и някои други документи редакционните статии, подписвани с „Лидерът“, пропагандират най-радикалните методи, неизключващи тероризъм, за борба за независима Хърватия. През следващата година са публикувани *Принципите на хърватското движение на усташите*, които изискват установяване на национална изключителност (т.е. признаване правата само на хърватите в Хърватия и на никоя друга нация и ограничаване вземането на решения по държавни и национални въпроси в прерогатив единствено на „членовете на хърватския народ по произход и кръв“), признаване на историческото право на държава (основаващи се на историческото право на Хърватия да съществува като държава и да владее всички територии, които са принадлежали или са били населявани от хървати в досегашната ѝ история), както и безусловното отхвърляне на каквато и да е обща държава с другите югославски народи. С присъщата си невъздържаност и ярост, още от самото начало усташите настройват народа срещу сърбите. „Кинжал, револвер, картечница и бомба със закъснител — това са камбаните, които ще известят ВЪЗКРЕСЕНИЕТО НА НЕЗАВИСИМАТА ДЪРЖАВА ХЪРВАТИЯ“ — пише вестник „Усташа“ през 1932 г. Повечето от усташите по това време живеят във — и са подкрепяни от — Авст-

рия, Германия, Унгария и особено Италия, където имат тренировъчни лагери, подготвящи ги за борба в родината. Тази подкрепа обаче варира в зависимост от затоплянето и охлаждането на отношенията между тези държави и правителството в Белград.

През 1934 г. усташите и македонските националисти убиват в Марсилия крал Александър. Заедно с него е убит и френският външен министър Жан-Луи Барту. Това предизвиква международен скандал. Италия е принудена да арестува усташите, някои от които умират в италианските затвори, а други са заточени в лагери. След тези събития усташите започват усилена агитация в Хърватия, но без да бележат особен успех. Организацията им не се развива, а вестниците и памфлетите, писани под тяхно влияние, се разпространяват в ограничени тиражи. Полицията невинаги ги преследва, особено ако това би застрашило популярността на ХСП.

След смъртта на крал Александър държавата е управлявана от регенти от името на сина на Александър крал Петър II, който е на 11 години по време на убийството. Опозиционните партии, въпреки че все още официално са забранени, участват в изборите през 1935 г. Селско-демократическата коалиция се появява заедно с партии на средната класа от други части на Югославия, оглавявана от Владко Мачек. 37,4 % от гласовете печели листата на Мачек, а 60,6 % — подкрепящата режима Югославска народна партия, водена от Боголюб Жевтич. Поради несправедливия избирателен закон, листата на Мачек получава само 67 места, а на Жевтич — 303. Около три четвърти от гласовете в Хърватия са за листата на Мачек, въпреки че гласуването е публично. Цялата опозиция, включваща хърватските партии, иска отмяна на конституцията, гласуване на нова конституция, нов избирателен закон и нови избори.

Националните и социалните проблеми в Хърватия се преплитат. През 30-те години на 20 век ХСП основава селскостопански кооператив (*Gospodarska Sloga*), за да подобри живота на селяните. Колективът работи ефективно за повишаване цените на селскостопанската продукция, за електрифициране на селата, за развиване на здравеопазването и за ликвидиране на болестите по добитъка.

Комунистите също действат много активно — през 1937 г. в Комунистическата партия на Югославия е учредена Комунистическа партия на Хърватия и Словения (КПХС). Това доказва, че допус-

кат формулиране на национална политика и проявяват разбиране по националните въпроси, за чиято липса понякога са обвинявани. По това време хърватинът Йосип Броз (1892-1980), взел участие в Октомврийската революция, става секретар на КПХС. Той е способен организатор и политик и под неговото лидерство партията укрепва в годините преди войната. Около 700 доброволци от Хърватия (общо 1200–1300 души от Югославия) успяват да преодолеят пречките, създавани от правителството, и заминават да се бият на страната на републиканците в Испанската гражданска война. Повечето от тях загиват, но тези, които се връщат, донасят опит, който се оказва безценен във войната от 1941-45 г.

През 30-те години на 20 век социалните теми са широко застъпени в хърватското изкуство и литература. През 1929 г. художници, скулптори и архитекти с леви убеждения основават групата „Земя", като се опитват да документират реалността и да изразят критическото си отношение към социалния порядък по това време. Правителството забранява групата през 1935 г., но нейните членове запазват влиянието си. През 1936 г. Мирослав Кърлежа публикува „Балади на Петрича Керемпух". Чрез образа на Керемпух, лукав и хитър селянин, Кърлежа разказва с горчивина, но и с много хумор за положението на народа от времето на феодализма до настоящето. Това също са и години на „конфликт в левичарската литература". Кърлежа застъпва естетическия критерий при оценяване на изкуството и отхвърля използването на политическа гледна точка при определяне стойността на произведенията. Партийно ориентираните марксически критици му се противопоставят, но той се оказва отличен полемист и позициите му са приети от партийните кръгове. Хуманистичното схващане и тълкуване от Кърлежа на социализма и комунизма допринася съществено за постепенното разграничаване на югославските и хърватските комунисти от сталинистката практика още преди 1948 г.

Хърватската бановина от 1939 г.: съмнителен договор без всякаква стойност. Готвейки се за изборите през 1938 г. и осъзнавайки, че няма шансове да успее сама, Селско-демократическата коалиция се присъединява към „Обединената опозиция" в Сърбия. Така опозицията отива на избори с единна листа под името

„Народен демократичен блок", водена от Владко Мачек. Опозицията иска сформиране на правителство, състоящо се от партии, „произлизащи от народа". Тя настоява и за отменяне на конституцията, за приемане на нов избирателен закон и за нови избори за учредително събрание. Резултатите, получени в последвалите избори, малко или много се повтарят. Партиите, подкрепящи режима, печелят огромното мнозинство от местата в парламента, но в Хърватия, независимо от натиска на правителството, листата на Мачек печели 80% от гласовете. Увеличаващото се напрежение в Европа и трудните условия в страната принуждават правителството да пристъпи към преговори с опозицията — основно с ХСП, която чрез Мачек най-точно изразява хърватското обществено мнение.

В началото на 1939 г. премиер става Драгиша Цветкович и преговорите за решаване на хърватския въпрос стават още по-сериозни. Мачек се опитва да убеди обединената опозиция да се присъедини към преговорите и да му разреши да говори от нейно име, но част от тази група в Сърбия отстоява убеждението си, че установяването на партиен политически живот и демократизацията ще вземат приоритет и ще изместят хърватския въпрос.

След неколкомесечни преговори, през август 1939 г. е постигнато споразумение за основаване на Хърватска бановина, обхващаща територията на днешна Хърватия и някои части на Босна и Херцеговина с преобладаващо хърватско население. Това е опит да се реши хърватският национален въпрос като цяло. Споразумението между хърватския политически елит и двора в Белград определя само приблизително границите на Хърватската бановина. Елитът се съгласява да формира общо правителство със заместник министър-председател Мачек и още пет места за Селско-демократическата коалиция. Прехвърлени са някои компетенции на властите в бановината и е разработена методика за решаване на спорни въпроси между нея и държавата. Бановината е оглавена от бан, отговорен пред краля и сабора, правителството има 11 министерства, включително министерствата на вътрешните работи, образованието, правораздаването, индустрията и търговията и финансите. Въпросът с финансите е най-трудно разрешим. По принцип бановината трябва да събира някои данъци от държавата, но никога не се достига до окончателно споразумение. Политическите цели на Мачек са постигна-

ти, когато Хърватия придобива автономия в пределите на Югославия. Дори и през 1941 г. той не иска независима Хърватия, която да е зависима от силите на Оста.

Изглежда тази спогодба, вероятно реалистична и изгодна, идва твърде късно, когато и най-мъдрото политическо решение не е в състояние да преодолее вътрешното напрежение и външния натиск. За да благоразположи Германия, през есента на 1940 г. югославското правителство прокарва, наред с другите мерки, първия антиеврейски закон в университетите и забрана на евреите да участват в търговията с храни. В началото на 1941 г. въвежда купони за брашно и хляб.

По отношение на външната политика положението на Югославия е доста разклатено и неустойчиво. Балканската антанта, която включва Гърция, Румъния и Турция и към която се присъединява кралският режим в Югославия с цел да се засили защитата ѝ, както и Малката антанта (Югославия, Чехословакия и Румъния) се оказват безполезни. През лятото на 1940 г. Югославия установява дипломатически отношения със Съветския съюз, но това също е по-скоро формална, отколкото действителна подкрепа. През 1934 г. Югославия подписва търговски договор за снабдяване на Германия със селскостопанска продукция срещу промишлени стоки и в края на 30-те години на 20 век немското влияние в Югославия започва да нараства, благоприятствано и от известна симпатия сред висшите ешелони на югославското правителство към германската политика. Унгария и Италия започват открито, малко или много, да оспорват целостта на югославската територия, независимо от подписаното през 1937 г. италианско-сръбско споразумение за сътрудничество и зачитане на границите.

В началото на 1938 г. посредством австрийския аншлус Германия става де факто съседка на Югославия. До началото на 1941 г. тя завладява по-голямата част от Европа. Унгария, Румъния и България са принудени да се присъединят към Тристранния пакт, а Италия вече е окупирала Албания и започва да навлиза в Гърция. Така Югославия е изцяло обградена. През 1940-41 г. Третият райх достига своя апогей, като само Англия все още устоява. Съветският съюз временно е съюзник на Германия. Натискът върху Югославия е неудържим.

8

1941-45 Г.: ТРАГЕДИЯТА НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Капитулацията на Югославия; установяване на независима хърватска държава

След неколкомесечен натиск от страна на Германия и очевидното политическо сближаване между Югославия и силите на Оста, на 25 март 1941 г. във Виена Кралство Югославия подписва протокол, съгласно който се присъединява към Тристранния пакт. На този ден в Белград и в големите сръбски градове се провеждат демонстрации, които отчасти са спонтанни и отчасти дирижирани от англичани и комунисти (в Хърватия почти няма протести, а само незначително недоволство, провокирано от комунистите). Протестиращите носят плакати „По-добре война, отколкото пакт“ и „По-добре в гроб, отколкото роб“. Това бележи повратна точка, след която нещата се променят драматично. Група от проанглийски настроени офицери извършват преврат, като обявяват крал Петър за пълнолетен, при което той добива всички кралски привилегии. Сформирано е широко коалиционно правителство начело с генерал Душан Симович, състоящо се от партии и политици, чиито възгледи значително се различават, дори и по основни въпроси. Мачек и ХСП са изправени пред няколко алтернативи, никоя от които не е достатъчно приемлива, така че се налага да изберат по-малкото зло. Формално ХСП остава в кабинета с петима министри, като Мачек е

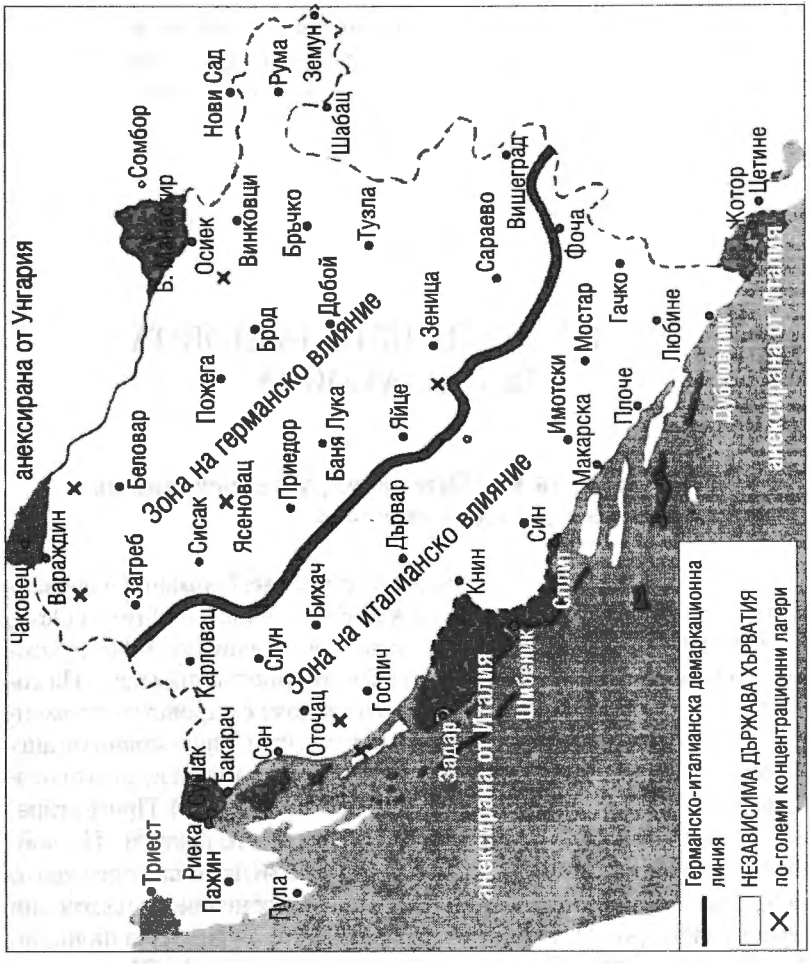

Независима държава Хърватия, 1941-1945 г.

заместник министър-председател. Въпреки това той много скоро се оттегля и се завръща в Загреб.

Германия и нейните съюзници гледат на събитията в Югославия като на директно предизвикателство и войната става неизбежна. На 6 април Белград е бомбардиран, а в същото време германски,

италиански, унгарски и български сухопътни войски навлизат в страната от всичките ѝ краища. Югославската армия няма шанс да организира отбрана и капитулира, без дори привидна съпротива. Армията е деморализирана от вражеското превъзходство и разяждана от вътрешни спорове по националния въпрос. Сърбите обвиняват другите нации, особено хърватите, в предателство и е истина, че хърватите отказват да се бият за държава, която не считат за своя. На 14 април крал Петър и членовете на неговото правителство избягват в чужбина, като преди това заграбват голяма част от държавното съкровище. Три дни по-късно югославската армия подписва безусловна капитулация.

Германците влизат в Загреб на 10 април и бившият австроунгарски полковник Славко Кватерник, един от водачите на националното движение в страната, обявява по хърватското радио „Прокламация за установяване на независима хърватска държава“: „Хървати! Божието провидение, волята на нашите съюзници, трудната и продължила векове борба на хърватския народ и великата саможертва на нашия водач д-р Анте Павелич, както и движението на усташите в страната и в чужбина предопределят на този ден, в навечерието на празнуването на Възкресение Христово, нашата държава, независимата държава Хърватия също да възкръсне“ (Великден в тази година е на 13 април). Кватерник поема властта и командването на армията в името на Павелич. Германците не успяват да убедят Владко Мачек да сформира правителство на ХСП. Въпреки че не желае да прави компромиси със себе си, влизайки в сътрудничество с германците и италианците и разчита ХСП да запази популярността си по време на войната, Мачек отправя призив към „всички хървати да се подчиняват на новото правителство“ и към „всички привърженици на ХСП в администрацията... да сътрудничат честно на новото народно правителство“. Вероятно в този момент обърканият Мачек е смятал, че усташите са удачно решение, което ще му даде възможност да избегне комплицираните дилеми и товара на отговорността. Но след седмица или две той вероятно осъзнава колко необмислено е постъпил и се оттегля в пасивна съпротива.

Анте Павелич и около 300 усташи изгнаници се връщат в Хърватия от Италия през Риека, придружавайки италианската армия — почти същият брой усташи се завръщат от Германия и други стра-

ни. Преди това единствената операция на усташите е, когато тайно убеждават два югославски полка — наброяващи общо 8000 войника, да въстанат на 8 април и да откажат да се бият. На 16 април Павелич се връща в Загреб и е сформирано първото правителство на Независимата държава Хърватия (НДХ). Павелич приема титлата *поглавник* на държавата и става премиер и външен министър. Съдейки по това как приветстват германската армия в Загреб и в някои други градове, както и от различни други събития през тези дни, голямата част от хърватското население изглежда доволно от победата над Югославия и установяването на независима държава. Павелич е приветстван от около 2000 „заклети" усташи, които са работили нелегално в страната. Те формират гръбнака на новото правителство. Хората незабавно се втурват да се присъединяват към движението, така че към месец май 1941 г. то наброява вече 100 000 членове, които полагат клетвата на усташите. Повечето от симпатизантите на усташите са сред по-слабо образованите класи и от някои бедни райони на Динарските планини, където живеят съвместно сърби и хървати. Много хора са удовлетворени и от факта, че НДХ включва Босна и Херцеговина.

Много скоро обаче идва разочарованието и симпатията се изпарява. Първият голям удар върху хърватското национално чувство е споразумението от 18 май 1941 г., подписано в Рим, което отстъпва почти цяла Далмация, по-голямата част от хърватското Приморие и малка част от Горски Котар на Италия, независимо че населението в тези райони е почти 90% хървати, само 10% сърби и незначителен брой италианци. Така Павелич и НДХ дават на Италия почти целия хърватски адриатически бряг, всички острови, с изключение на Паг, Брач и Хвар, и всички главни градове и пристанища (Пула, Риека и Задар вече принадлежат на Италия, която сега придобива Сплит, Шибеник и Трогир), с изключение на Дубровник, който остава част от НДХ, но стратегически е изолиран далеч на юг. Малко по-късно НДХ дава Междумурието и Бараня на Унгария. Много скоро следват и други разочарования. Расовите и етнически преследвания на сърби, евреи и цигани, както и жестокото тероризиране на политическите опоненти предизвикват враждебност у хърватското население и им създават чувство на несигурност. Това е придружено от сериозни икономически проблеми: НДХ трябва да

поеме всички разходи за издръжка на германските окупационни войски, както и за част от италианските войски на нейна територия. Италия завзема хърватската крайбрежна икономика и корабостроене, Унгария — най-добре развитите селскостопански райони, а (малко по-късно) партизаните — почти цялото селско и горско стопанство и комуникациите. Градското население обеднява и е обречено на глад. Внезапната поява и непоколебимият растеж на политическа и въоръжена съпротива спрямо режима на усташите и чуждата окупация са ясни индикатори за политическото разположение на хърватското и нехърватското население в НДХ.

Установяване на власт и геноцид

Тъй като Павелич и неговите най-близки съратници подготвят политическата програма изцяло като емигранти и планират най-важните закони и форми на управление, които ще въведат, новата политическа и държавна власт е организирана много бързо. Те установяват „нов ред", който е отражение на тогавашния италианско-германски модел с характерния култ към нацията, като държавата и водачът са в неговия център. Тяхната програма от юни 1941 г. представя сбито тоталитарната идея: „В държавата на усташи, създадена от поглавника и неговите усташи, народът трябва да мисли като усташи, да говори като усташи и — най-важно от всичко — да действа като усташи. С една дума, цялостният живот в НДХ трябва да се основава на принципите на усташите." Скоро е сформирана усташка войска, в която могат да служат само членове на движението на усташите. Във въоръжените сили на НДХ като редовни войници служат и отново мобилизираните домобрани — жилищната охрана, създадена след 1868 г. като ядро на хърватската армия — които обаче се оказват ненадеждни, особено в края на войната.

Мюсюлманите в Босна и Херцеговина, наброяващи по това време над 700 000, са считани като част от хърватския народ. Започната е специална политика за спечелването им: те са наричани „цвета на хърватския народ", а Босна — „сърцето на Хърватия". Властта на усташите е чувствителна по отношение на културата и се опитва да приобщи писатели, художници и други хора на култура-

та, очаквайки от тях да поощряват националния дух в творбите си. Те забраняват всички политически партии и съществуващи вестници, национализират печатниците и поставят всички институции под контрола на усташи комисари с почти неограничена власт. Назначават депутати в хърватския сабор, който се събира само два пъти — в началото и в края на 1942 г. — и на практика няма никаква власт. Усташите отдават огромно значение на въвеждането на традиционни символи и стари хърватски думи. Те се борят за „чист хърватски език", който е изчистен от „сърбизми". В употреба влизат архаични думи и неологизми, наред с етимологичния правопис, прилаган до 1892 г. и считан за непокварен от сръбския правопис.

От самото си основаване в началото на 30-те години на 20 век движението на усташите е радикално националистично и изключително нетолерантно към всяка югославянска идея и към сърбите. То иска независима Хърватия с „чисто жизнено пространство". В края на десетилетието се въвеждат антисемитски и расистки програми, повлияни от съюза с Третия райх.

Един ден след като сформират правителство (17 април 1941 г.) усташите огласяват Закона за защита на народа и държавата, основата на тяхната система за политически терор: институцията на концентрационните лагери и масовото избиване на заложници. Въвеждат редовни и нередовни съдилища. Всяка заплаха за държавата, която включва дори слушане на забранени радиостанции (партизанското радио или Би Би Си), се счита за предателство и се наказва със смърт. На 30 април са обявени расистки закони, преследващи неарийския произход и това са основите на последващите антисемитски мерки. За кратко време НДХ възприема нацистката правна система и дори в някои области я надминава. Само два месеца след установяването на НДХ евреите губят гражданските си права: забранено им е да подписват търговски договори, заповядва им се да носят жълти ленти, изпращани са на принудителен труд, а собствеността им е реквизирана. Въведени са закони, които ги изпращат в лагери. На 14 април е изгорена синагогата в Осиек, а през 1941 г. синагогите и в други градове са разрушени по „градоустройствени причини". Евреите от Загреб дарят на усташката власт един тон злато, за да се спасят от преследвания, но това не им помага: от почти 40 000 евреи на територията на НДХ преди войната само

около 9000 оцеляват, а от тях само неколкостотин остават в окупираната територия до края на войната, благодарение на лични и фамилни връзки, корупция и застъпничество от католическата църква, особено на архиепископа на Загреб Алоиз Степинац. По-малко от 1000 се връщат от концентрационните лагери. Най-малко 7000 се спасяват, като се присъединяват към партизаните на Тито или избягват в окупираната от италианците зона или в самата Италия. Въпреки че някои хървати участват активно в избиването на евреите, има много други, които се опитват да ги защитят и успяват. След време германците откриват, че независимо от жестокостта им, усташите не стигат до екзекуции, затова те самите започват да организират внезапни акции и депортират останалите евреи в собствените си лагери на смъртта. Расистките закони са прилагани и към циганите и почти всичките 15 000, живеещи в НДХ, са избити.

Прокарани са и специални закони, налагащи различни ограничения на сърбите, но властта на усташите няма прецизен и одобрен план за справяне с двата милиона сърби, живеещи в страната. Неписаният план на усташите, споменаван често и прилаган на практика, е да се избие една трета от сърбите, друга трета да се изгони в Сърбия, а останалите да се покръстят в католическата вяра. По-умерената част от лидерите на усташите са за масово депортиране в Сърбия и покръстване. „Твърдото ядро", оглавявано от Павелич и неговите сподвижници, пропагандира „използването на всякакви средства, дори и най-жестоките" (цитат от уводна статия на Павелич във вестник „Усташа" от 1932 г.), т.е. смърт. Павелич възлага организирането на убийствата на специална секретна служба в Дирекцията за обществен ред и сигурност, известна като „Равсигур" и на Усташката отбрана, която е третият отдел на Усташката надзорна служба. „Усташкият Химлер" Еуген Дидо Кватерник оглавява и двете служби. На 27-28 април усташите извършват първото си масово престъпление в Гудовац близо до Беловар (80 км източно от Загреб): като отмъщение за убийството на хърватски войник от неизвестен извършител те убиват 196 сърби от Гудовац и околностите. Това е последвано от избиването на 9 май на 400 сръбски селяни от село Кордун във Велюн и околностите му и на още 260 сърби от Глина в Баня на 13 май. Във връзка с това архиепископ Степинац пише писмо до Павелич, протестирайки за първи път срещу прес-

тъпленията на усташите. С наближаване на лятото, през юни и юли, масовите убийства зачестяват, вече и на жени и деца, в сръбските села в Лика, Кордун и Баня, както и във вътрешността на Далмация. Особено жестоки са престъпленията, извършени от усташите мюсюлмани в Източна Херцеговина през 1941 г., но през зимата на същата година четниците връщат на удара с удар в Източна Босна, в долината на Дрина. Така се завърта омагьосан кръг, от който партизанското движение успява да се дистанцира за известно време. Насилието поражда вълна от бегълци и през август 1941 г. германските окупационни власти в Сърбия регистрират 180 000 сръбски бегълци на тяхната територия, предимно от НДХ.

На 29 април в Даница, близо до Копривница, на 90 км североизточно от Загреб, е създаден първият концентрационен и трудов лагер, през който преминават 5000 затворници, включително 500 евреи. През следващите месеци са създадени приблизително още 30 концентрационни и трудови лагери и лагери на смъртта. Най-големият — Ясеновац, на река Сава, който включва и стария затвор Стара Градишка, е създаден през септември 1941 г. По време на управлението на НДХ са избити между 80 000 и 100 000 евреи, сърби, цигани, хървати и други.

Следвайки препоръките на Мачек от 10 април за сътрудничество на новата власт, много членове на ХСП подпомагат установяването на режима на усташите. Но след тази компромисна прокламация той отказва да сътрудничи повече на властите и минава в пасивна съпротива. Така усташите започват да гледат на него и на много от членовете на ХСП като на опоненти. Някои са интернирани, други дори са ликвидирани, а самият Мачек прекарва пет месеца в Ясеновацкия концентрационен лагер, след което е поставен под домашен арест в имението си, близо до Загреб. Към края на 1941 г. мнозинството от членовете на ХСП се дистанцират от движението на усташите, а от 1942 г. и особено през 1943 и 1944 г. значителен брой от тях се присъединяват към партизаните. Повечето от водачите на ХСП се обявяват за изчакваща политика, тайно изразявайки симпатии към западните съюзници (Великобритания и САЩ) и опитвайки се да установят връзки с тях посредством различни канали, с цел да изградят основа, от която партията би могла да повлияе върху следвоенното устройство на държавата.

Усташите са особено жестоки към комунистите и други антифашисти, а градовете са залети от съобщения за масови екзекуции на затворници, обвинени в комунистическа дейност. С разрастването на антифашистката борба зачестяват и усташките кланета в хърватските села, подкрепящи партизаните.

В името на католическата църква, на 12 април архиепископ Степинац публично изразява подкрепата си за установяване на НДХ и задоволството си от това. По това време някои свещеници са активни поддръжници на движението на усташите, а през 1941 г. към тях се присъединяват и много други. Католическата църква обаче се противопоставя на насилственото покръстване, извършвано от режима, и през 1941 г. прави няколко официални протеста. Самият Степинац, първо в разговори и писма до официални представители на усташите, а по-късно и при публични проповеди, изразява несъгласието и протеста си срещу усташката политика на насилие и расова нетолерантност. Често се намесва лично и в някои случаи с помощта на представители на Ватикана успява да спаси преследвани отделни личности или групи. Между другото спасява от Холокоста много евреи от смесени бракове и 55 обитатели на еврейски домове за стари хора, приютявайки ги в църковно имение, близо до Загреб. В същото време Степинац остава последователен в антикомунистическата си и хърватсконационална ориентация и въпреки че критикува усташкия режим, той не се разграничава от НДХ като държава. Той смята ръководените от комунистите партизани за антихристи и основни врагове. Повечето католически свещеници в НДХ преминават през подобна еволюция. Само малка част остават тясно свързани с движението на усташите, а още по-малък брой се присъединяват или сътрудничат на партизаните в периода 1943-44 г. Международното положение на НДХ е безнадеждно. Създадена под патронажа на силите на Оста, тя остава през цялото си съществуване част от Хитлеровата военна машина. Присъединява се към Тристранния пакт и дори изпраща два полка на Източния фронт, които се бият пред Сталинград като част от германската армия. На 8 декември 1941 г., в деня след нападението на Пърл Харбър, тя обявява война на Англия и на САЩ. До края на съществуването си и в повечето си операции в Хърватия военните части на НДХ са под командването на, а често и част от германските войски. Германците

и италианците разделят територията на НДХ точно по средата на северна (Германия) и южна (Италия) сфера на интереси, в които техните войски вземат властта по определени поводи и където експлоатират напълно горите, полезните изкопаеми и работната ръка. До края на войната над 200 000 мъже и жени от НДХ са отведени в Германия като евтина работна ръка. Само 12 държави признават НДХ — всички подписали Тристранния пакт, т.е. членове на нацистко-фашистката коалиция, а от тях само 8 установяват дипломатически отношения с нея. Ватиканът изпраща свой постоянен легат в Загреб, но не признава НДХ, а запазва дипломатически отношения с правителството на Кралство Югославия в Лондон. По този начин признава неделимостта на Югославия. С напредването на войната победата на съюзниците става все по-сигурна, различни малки групи се появяват в Хърватия с намерение да свалят режима на усташите, но да запазят НДХ като държава. При съществуващата ситуация обаче това е обречено на провал. Трите велики антифашистки сили и техните съюзници признават Югославия като държава, като насилствено разпокъсана жертва на нацистката агресия и като техен съюзник, чийто суверенитет ще бъде напълно възстановен веднага след войната. Единственият въпрос е какъв вид правителство ще има тази следвоенна Югославия и какво ще е положението на Хърватия в нея.

Освободителната война

В началото на лятото на 1941 г. въоръжената съпротива се изправя срещу властта на усташите и чуждата окупация. Главните ѝ организатори са комунистите, но сръбското население в централните части на Хърватия, както и в други части на НДХ осигурява основната подкрепа. Сърбите се вдигат в защита на собствения си живот от терора и геноцида, провеждан от усташите. Участие вземат и хърватските демократични и антифашистки патриоти, първоначално в Далмация, хърватското Приморие и Горски Котар, където се борят срещу италианското господство, а по-късно и в останалите части на Хърватия.

Когато Югославия се разделя през април 1941 г., Югославска-

та комунистическата партия е единствената политическа сила, чиято организация покрива цялата страна. Хърватската комунистическа партия е нейната най-многобройна и най-добре организирана част: по това време Югославската компартия има 6000-8000 членове, една трета от които формират хърватската партия. Към тях трябва да се прибавят около 10 000 други симпатизанти и членове на младежката комунистическа организация в Хърватия. Повечето са революционери, привикнали с нелегалната работа и готови да извършат всичко, което им нареди партията, по дисциплиниран и почти фанатичен начин. Когато е обявена НДХ, водачите на югославската партия и Тито са в Загреб. Месец по-късно те се прехвърлят в Белград, откъдето продължават да поддържат куриерска връзка, а малко по-късно и шифрована радиовръзка с ръководството на хърватската партия в Загреб, както и с партийните организация на други места в Югославия. По време на войната хърватската партия, като част от югославската, изпълнява генералните директиви на Югославския централен комитет и на Тито по един перфектен начин, при това съобразен със специфичните обстоятелства в Хърватия.

До 22 юни 1941 г., докато трае договорът между Германия и Съветския съюз, комунистите се въздържат от открити действия срещу германските окупационни сили и техните съюзници. Независимо от това те извършват подготовка, тайно снабдявайки се с оръжие, организирайки военни комитети и разширявайки нелегалната мрежа сред недоволстващото население. Германците атакуват Съветския съюз и призивът към комунистите в окупирана Европа да „изпълнят своя интернационален дълг, като защитават главната крепост на световния пролетариат — СССР“ е сигналът за хърватските комунисти да действат. В самия ден на нападението — 22 юни, без да чакат инструкции, около 15 хърватски комунисти от Сисак, на около 50 км югоизточно от Загреб, се придвижват в близката гора, основават първия партизански отряд и на следващия ден провеждат първата въоръжена акция, като взривяват намиращата се наблизо железопътна линия. През следващите дни комунистически ударни групи извършват серия от диверсии в някои хърватски градове, главно в Загреб, Карловац и Сплит. Те прекъсват телефонни и електрически кабели, атакуват войници и минират железопътни линии. Най-зрелищната операция е на загребския футболен стадион, където чи-

новници усташи се опитват открито да разделят учениците от средните училища по националност. Членове на младежката комунистическа организация убеждават учениците, повечето от които са хървати, да се придвижват към страната на стадиона, която усташите са определили специално за сърби и евреи. В средата на юли обаче ръководството на комунистите изпраща своите бойци в планинските села и райони, за да започнат широка съпротива и партизанска война, и това се оказва много по-ефективно, в сравнение с диверсиите в градовете.

Бягайки от масовите избивания, сръбските селяни се крият в горите, където са организирани от комунистите и участват в партизански акции и атаки на по-малките полицейски гарнизони на усташите. През лятото бунтът се разпростира в централните части на Хърватия (Кордун, Баня, Лика) и още повече в съседния босненски граничен район и Източна Босна и Херцеговина, където има относително многобройно сръбско население, попаднало в непосредствена опасност. Военните действия са ръководени от опитни комунистически бойци — бивши доброволци в Испанската гражданска война, и от някои офицери от кралската югославска армия, които успяват да избегнат затвора през априлската война.

Положението в окупираните от италианците хърватско Приморие и Далмация е малко по-добро. Италианците дават на Далмация двуезичен статут и се опитват да спечелят на своя страна населението чрез специални консултативни органи, но без особен успех. Когато започват първите диверсии, те не действат така брутално, както усташите и германците, но дори и това не им донася симпатии. Комунистическият призив за борба срещу италианците постига ефект. През август в Сплит е организирана обща стачка срещу италианската окупация, а по-късно е опожарен кораб, натоварен с провизии за италианската армия. Ударните групи на комунистите са преобразувани в седем партизански отряда, които понасят значителни загуби в сражения с по-силния враг. Въпреки това съпротивата в Далмация се разраства и не отстъпва на тази в останалите части на Хърватия.

Още от самото начало Коминтернът изпраща препоръки на Югославската комунистическа партия, като я предупреждава „на настоящия етап да концентрира усилията си за освобождаване от

фашистката окупация, а не за извършване на социалистическа революция". Това съвпада с по-ранни преценки на хърватските и югославските комунисти, че трябва да застанат начело на паннационална съпротива. По това време хърватската (и югославската) комунистическа пропаганда и прокламации не споменават нищо за „класова борба", „отхвърляне на буржоазния строй" или социалистическа революция изобщо. Призивите за съпротива са изключително антифашистки и патриотични, срещу чуждата окупация и режима на усташите. Осъзнавайки недоволството, възникнало още в довоенна Югославия, комунистите използват като аргумент за борбата по-добрия следвоенен строй в страната — демокрация и справедлив междуетнически баланс. На 13 юли 1941 г. Централният комитет на Комунистическата партия на Хърватия излиза с прокламация, очертаваща основните цели на националноосвободителната борба като „освобождаване на страната от чужда власт и доминация" и установяване на „нова демократична Югославия на свободни и равни народи, със свободна Хърватия, основана на самоопределението". С тези лозунги антифашистката въоръжена съпротива постепенно се разпростира в хърватските райони — първоначално по крайбрежието на юг, а през 1942 г. и на север, включвайки някои райони около Загреб. През есента на 1941 г. бойците от съпротивата се организират в роти, батальони и отряди, наречени „Partisan". На 26 октомври 1941 г. на Петрова гора в Кордун е основан Генералният щаб на Националната освободителна армия и партизанските отряди на Хърватия. Главнокомандващият, политическият комисар и оперативният командир, съответно Иво Рукавина, Марко Орешкович и Франьо Огулинац-Сельо, са членове на Хърватската комунистическа партия и бивши офицери от Испанската републиканска армия. Всички подчинени поделения имат политически комисари, които без изключение са членове на хърватската партия, както и голямата част от командващия състав. Така комунистите запазват командна позиция и оказват решаващо влияние върху партизанското движение.

В края на 1941 г. партизанските отряди в Хърватия наброяват вече около 7000 въоръжени бойци, към които трябва да се прибавят поне три пъти повече организирани помагачи, както и подкрепата на населението в повечето сръбски и някои хърватски села. Комунистите имат и добре развита нелегална мрежа в повечето градове. Зимата на

1941-42 г. е особено дълга и сурова, причиняваща много затруднения в комуникациите и снабдяването на населението. Партизаните също са подложени на лишения и трудности, но по това време те вече контролират обширни селски и планински райони, отдалечени от главните комуникационни линии, както и няколко малки града в центъра на страната, покрай границата с Босна и Херцеговина.

По време на цялата 1942 г. националноосвободителната борба постепенно набира мощ в Хърватия и нейното влияние, както и увеличаващите се освободени области, се пренася и на север. В допълнение към отрядите, свързани с по-ограничени територии, през лятото и есента на същата година партизаните сформират първите си бригади — мобилни части с по 800-1000 бойци. Към края на 1942 г. в Хърватия има 18 такива бригади: 4 в Лика, по три в Кордун, Баня и Далмация, по две в Приморие — Горски Котар и Славония, и една в Жумберак, на около 30 км от Загреб. Те са сравнително добре въоръжени, с оръжие, придобито от вражеските войници при атаки и завземане на малки гарнизони. В края на 1942 г. партизанските бригади, отряди и независими батальони в Хърватия наброяват около 25 000 въоръжени бойци. В съседна Босна и Херцеговина, която има свой собствен генерален щаб, има много повече, но зле организирани партизани. В Словения има много по-малко на брой партизани, но с превъзходна организация, особено в Любляна. От края на 1941 г. до лятото на 1944 г. върховното командване, оглавявано от Тито, се мести от едно място в Босна и Херцеговина на друго.

В освободените села и малки градове партизаните установяват народноосвободителни комитети (НОК), които освен че снабдяват партизанската армия, изпълняват ролята на цивилна власт. Комунистите заемат ключови позиции както в армията, така и в НОК, но все още се придържат към народноосвободителната си програма, а не към революционно-социалистическата. Все пак е ясно, че нямат намерение да оставят да им се изплъзнат юздите на управлението.

Етническа и гражданска война

Войната, която бушува в Хърватия от 1941 до 1945 г., е част от войната в цяла Югославия и това, което се случва в другите реги-

они на страната, често влияе върху положението в Хърватия. В края на лятото на 1941 г. в Сърбия започва борба между четниците под командването на Дража Михайлович и на партизаните, които порано се бият рамо до рамо срещу германците и техните сътрудници. Конфликтът скоро се пренася в Черна гора, Източна Херцеговина и Босна, а през пролетта на 1942 г. достига и Хърватия. Навсякъде прераства в ожесточена гражданска война между бившите кратковременни съюзници.

Партизаните, предвождани от комунистите, са безмилостни в използването на защитни тактики, независимо от загубата на бойци и жертвите на вражеските отмъщения сред цивилното население. Четниците, от друга страна, се противопоставят на защитни действия срещу германци, италианци и други превъзхождащи ги армии. Те смятат, че това причинява твърде много страдания, особено след 16 септември, когато Хитлер заповядва екзекуция на 100 цивилни заложници за всеки убит германец и на 50 — за всеки ранен. Те са застъпници на тактиката „на изчакване на благоприятен момент за всеобщо въстание". Дотогава се ограничават със задачата да защитават сръбското население от геноцида на усташите в НДХ и отвръщане на ударите на хървати и мюсюлмани. Те вече са дали пример за това на 15 април 1941 г., когато отряд четници, оттеглящи се пред усташите, които са завзели града, убиват няколко десетки цивилни хървати от околните села и опожаряват голям брой къщи. През 1941 г. има още няколко подобни самостоятелни акции, но в края на 1941 г. и през 1942 г., след скъсване на съюза с партизаните, четниците започват масов геноцид, особено срещу мюсюлманите в Източна Босна. Партизаните се противопоставят на това с тяхната югославска програма за „равноправни народи" и с лозунга „братство и единство", както и чрез етнически смесените си отряди, особено в Хърватия. През 1941 г. те също извършват някои акции на отмъщение, като палят и убиват. В Хърватия масовите престъпления на четниците срещу хърватите са ограничени до вътрешността на Далмация, Книн и малка част от Лика.

Различията в дългосрочните цели на партизаните и на четниците са още по-драстични. Дража Михайлович обявява, че четниците са „югославската армия в родината", а под лозунга „За краля и държавата" те се борят за неделимостта и възраждането на кралс-

ка Югославия. Партизаните открито се противопоставят на краля и на правителството в изгнание, както и на всяко възобновяване на стария югославски порядък.

Четниците вече си представят следвоенна Югославия като Велика Сърбия, която ще включва Босна и Херцеговина, Черна гора, Македония, Далмация и Хърватия чак до линията Вировитица — Карлобаг, с коридор през Лика и Горски Котар за директна връзка със Словения. Партизаните поддържат идеята за „Югославия с шест равни републики" и демократична система, въпреки че техните комунистически водачи я определят като комунистически тип демокрация. Когато през есента на 1941 г. Тито и Михайлович се срещат в Западна Сърбия, те се възприемат един друг като основните съперници в борбата за власт след войната, а конфликтът между тях изглежда неизбежен.

През 19 век, когато сърбите въстават и водят битки за освобождение от османците, техните елитни доброволни отряди се наричат чети. В кралска Югославия четниците стават организирано радикално сръбско националистично движение и дори дават името си на някои елитни военни части в кралската югославска армия. Те се организират и в Хърватия, в области, населени от сърби. Считат себе си за ядрото на роялисткото движение и на сръбската хегемония в Югославия, включително и ненадеждната Хърватия, където те трябва да бъдат защитниците на застрашените сърби. Във военновременна си пропаганда продължават тази традиция.

С тази си програма четниците имат много повече поддръжници в Сърбия и Черна гора през 1942-43 г., отколкото партизаните. Но в НДХ партизаните защитават сръбските села от терора на усташите много по-ефективно и, с изключение на областта Книн, се радват на много по-голяма подкрепа сред сърбите в Хърватия, отколкото четниците. Когато през 1941 г. започва съпротивата, четниците нямат специални части в Хърватия. Някои от тях се присъединяват към партизаните самостоятелно или на групи, докато други изчакват развитието на събитията. През август и септември 1941 г. италианците осъзнават ясно, че властта на усташите носи смут и безредици в тяхната сфера на интереси и започват придвижване на войски към Южна Хърватия, за да защитят някои райони, населени със сърби, от терора на усташите.

Това води до първото разграничаване сред силите на съпротивата. Четниците и техните симпатизанти считат, че трябва да се борят съвместно с италианците само срещу усташите, в защита на сръбските села. Водените от комунистите партизани, от друга страна, заявяват, че ще се борят срещу всички фашистки сили, включително и италианските окупатори. През зимата и пролетта на 1942 г. тези различия прерастват в открита война между четници и партизани в Хърватия, подобна на тази, която вече е започнала месец или два по-рано в Сърбия и Черна гора. Четниците в Хърватия намират убежище в италианските гарнизони (Книн, Грачац, Плашки, Гомире и други), където получават всичко необходимо и се борят срещу партизаните под прекия контрол на италианците. Те окончателно спират борбата срещу усташите и германците, с които установяват пряко сътрудничество след капитулацията на Италия през 1943 г. Оправдават това като „използване на врага в момента“ (окупатори и усташи) за унищожаване на „главния противник“ (оглавяваните от комунистите партизани).

През 1942 г. окончателно става ясно, че властта на усташите и НДХ са в криза. Партизаните държат повечето от обработваемата земя и горите, много мини и дъскорезници и блокират пътищата и железопътните линии в голяма част от страната. В градовете има недостиг на храни и промишлени стоки. Жестоките методи на усташките власти отчуждават населението. През пролетта на 1942 г. група известни театрални актьори напускат Загреб и се присъединяват към партизаните, като основават „народноосвободителен театър“ на територията, владяна от партизаните. През есента на 1942 г. към партизаните се присъединяват и Владимир Назор (1876-1949), най-изтъкнатият хърватски поет, и Иван Горан Ковачич (1913-1943), един от най-талантливите и известни млади поети. През 1943 г. Назор става председател на ЗАВНОХ (Земалско антифашистко вече за народно освобождение на Хърватия), върховния орган на партизанското цивилно правителство в Хърватия. Докато е сред партизаните, Ковачич пише „Яма“, най-прочувствената поема за престъпленията на усташите. По-късно е убит от четниците. Мирослав Кърлежа, най-изтъкнатият от всички хърватски писатели, преживява войната в Загреб, но отказва да сътрудничи на усташите по какъвто и да било начин и не публикува нито ред в техните издания.

Още в най-ранните си доклади германските представители в НДХ, особено военният аташе генерал Глайс фон Хорщенау, предупреждават, че „жестокото поведение на усташката власт причинява вълнения и бунтове", накърнявайки германските интереси. Вместо НДХ да оказва растяща военна и икономическа помощ на германската военна машина, както е било планирано, на германците се налага по време на цялата война да се борят, за да запазят държавата на Павелич. През 1942 г. те оказват натиск върху Павелич и в някаква степен той променя политиката си спрямо сърбите: той ги обявява за „хървати от православната вяра", обещава да прекрати религиозните преследвания и основава хърватската православна църква за територията на НДХ. Той избира Дидо Кватерник за изкупителна жертва, уволнява го и разпуска всеизвестната Усташка надзорна служба. Но по това време режимът на усташите е дотолкова компрометиран, че тези мерки не успяват да повишат кредита на доверие сред сърбите или сред увеличаващия се брой на разочарованите хървати.

Решаващата 1943 година

В края на 1942 г. партизаните контролират голяма и компактна област в централните части на НДХ: от Ливно и Гламоч през Дървар и Бихач до Кореница, Слун и Войнич. Усташите и домобраните (опълчението), с помощта на германците в северната част и на италианците в южната, държат всички големи градове със силни гарнизони и някои от главните пътища, докато партизаните контролират повече от половината страна, включително и малките анклави на север. През ноември 1942 г., в присъствието на около 100 представители на партизанското движение от всички части на Югославия, Тито основава Антифашисткия съвет за народно освобождение на Югославия (АСНОЮ). Той трябва да бъде върховният представителен орган и ядрото на бъдещото югославско правителство. Въпреки че програмата все още е насочена само против фашизма и лозунгите са демократични, е ясно, че комунистите имат монопол при вземане на решения и че няма да допуснат властта да им се изплъзне.

Самият факт на провеждане на тази среща подсказва, че гер-

манската окупационна система е изправена пред крах. През есента самият Хитлер разпорежда на командния си състав да извърши „пълното унищожение на комунистическата съпротива". В средата на зимата, през януари 1943 г., германците пристъпват към грандиозната си операция „Вайс" за ликвидиране на главните партизански сили в НДХ. За целта събират три оперативни и една резервна дивизия (СС дивизията „Принц Ойген"), една хърватска легионерска дивизия и подбрани части от армията на НДХ. Италианците съдействат с три пълни дивизии и части от други три, които се присъединяват по-късно. Централните партизански сили под върховното командване на Тито, наброяващи 40 000, са атакувани от 120 000 войска. За пет седмици по-многобройните и по-добре въоръжени германци завладяват партизанската територия и изтласкват партизаните на неколкостотин километра югоизточно към долината на река Неретва в Херцеговина. Иван Рукавина, командир от генералния щаб на партизаните за Хърватия, повежда две хърватски дивизии и атакува напредващия враг в тила, използвайки партизански тактики без директна конфронтация. Въпреки че по този начин успява да запази ядрото на хърватските партизани от тежки загуби, той е критикуван за тази операция и е понижен в командир на Първи хърватски партизански корпус.

Германците и техните съюзници успяват да концентрират силите си и още веднъж обкръжават главните партизански сили. Решителната битка става в долината на река Сутеска, на границата между Босна и Черна гора. Проявявайки забележителен героизъм (бойците от Далмация се изявяват най-силно), партизаните успяват да разкъсат обръча, но понасят големи загуби: най-малко 7000 убити и още толкова ранени. По време на акцията за унищожаване устоите на партизанското движение германците и техните съюзници опожаряват няколко стотици села и извършват безброй зверства над населението. Но веднага след приключване на офанзивата и придвижването на трите германски дивизии към другите фронтове, партизаните си възвръщат териториите — първо в Хърватия, а след това в Босна, а движението се съвзема доста бързо. През юни 1943 г. в новоосвободената територия в Лика те основават РАФНОС, върховния представителен орган за Хърватия. Техните решения и декларации потвърждават федералната организация на бъдеща Югос-

лавия, с Хърватия като федерална единица.

Капитулацията на Италия на 8 септември 1943 г. е едно от съдбоносните събития през четирите години на войната. Партизаните разоръжават много италианци и придобиват голямо количество оръжие, амуниции и друго оборудване. Освен превъзходство във въоръжаването, сега партизаните придобиват превъзходство и в жива сила. По-голямата част от Далмация е освободена заедно със Сплит и другите острови, както и голяма част от Истрия и хърватското Приморие. РАФНОС обявява всички досегашни договори с Италия за невалидни и известява присъединяването към Хърватия на Истрия и всички области, контролирани от италианците. Павелич обявява подобни решения, но НДХ никога не възстановява властта си в по-голямата част на предишните италиански владения. Поради опасността от дебаркиране на англичани или американци на източния адриатически бряг, германците са принудени да дислоцират седем дивизии от други фронтове и към края на 1943 г. и началото на 1944 г., подпомагани от армията на НДХ, успяват да изтласкат партизаните обратно от повечето бивши италиански територии. Това оттегляне обаче става постепенно.

След капитулацията на Италия много хървати от крайбрежните райони се присъединяват към партизаните и като цяло освободителната борба в Хърватия бележи успех след успех. Броят на партизаните продължава да се увеличава: от 7000 през 1941 г. достига 25 000 през 1942 г., 100 000 в края на 1943 г. и 150 000 през 1944 г. Към края на войната е дори още по-висок, поради систематичните мобилизации. Този процес се отразява и върху числеността на другата страна. Броят на редовната армия на НДХ, на домобраните, достига своя връх в края на 1943 г., наброявайки 130 000 души, но една година по-късно намалява наполовина. Елитните доброволни усташки части имат най-много войници в края на 1944 г. — около 76 000. Те включват хървати и значителен брой мюсюлмани от Босна и Херцеговина, докато посочените по-горе цифри за партизаните обхващат само хърватите.

Междувременно Хърватската селска партия се приближава в политиката си много до партизаните, а отделни нейни членове и групи проявяват нарастваща лоялност към тях. През септември 1943 г. ХСП прекъсва и последните контакти на изявените си

лидери с правителството на усташите по повод възможността за коалиционно правителство, а месец по-късно членовете на изпълнителния комитет на ХСП се срещат на освободена територия и изразяват подкрепата си за партизаните. През април 1944 г. е учреден изпълнителният комитет на ХСП за освободените райони.

През ноември 1943 г., на втората си сесия, проведена в Яйце, Централна Босна, АСНОЮ е обявен за върховен представителен законодателен и изпълнителен орган на Югославия. Той определя партизанското движение като част от антифашистката коалиция и решава да продължи борбата срещу нацизма и фашизма до окончателното им унищожаване. Решено е Югославия да се преустрои във федерална република с шест федерации, чиито граници са принципно определени (те са наречени границите на АСНОЮ и по-късно служат като база след разпадането на Югославия през 1991-92 г.). АСНОЮ обявява Народноосвободителния комитет на Югославия за неин изпълнителен орган с правомощията на временно правителство. Той лишава кралското правителство в изгнание в Лондон от правото да представлява страната и забранява на крал Петър II да се завърне в Югославия. Предвижда се провеждане на общи избори или на референдум след края на войната, който да реши съдбата на монархията. Йосип Броз Тито получава широки правомощия: избран е за главнокомандващ, за военен министър с ранг на маршал и за премиер.

Въпреки че в АСНОЮ членуват представители на различни политически партии, той е изцяло под влияние на комунистите, които запазват ключови позиции в правителството. Те продължават да поддържат основните антифашистки и демократични програми и лозунги, но не оставят съмнение, че ще придобият властта след войната.

Поведението на комунистическите лидери в бъдещите републики, включително и Хърватия, е като на ръководещите комунисти на ниво федерална Югославия. След 1942 г. Андрия Хебранг е секретар на Централния комитет на Комунистическата партия в Хърватия и като такъв е най-влиятелната фигура в хърватското партизанско движение. Неговата власт и работни методи поддържат една относително независима хърватска политика. Диспутите между Хебранг и други комунистически водачи зачестяват през 1944 г. (него-

вите опоненти го обвиняват в недостатъчен „югославизъм“), а Тито го изпраща в Белград, но това не прекратява разногласията им. Владимир Бакарич (1912-83) става водеща фигура в Хърватия и остава такъв до смъртта си. Като близък съратник на Тито, той заема различни длъжности (секретар на хърватския централен комитет, хърватски премиер и др.) и става основен поддръжник на политиката му в Хърватия. Той категорично се дистанцира от всякакви „отклонения“ и във всяка ситуация реагира авторитарно.

На третата си сесия през май 1944 г. РАФНОС (Регионален антифашистки народноосвободителен съвет) е обявен за върховен представителен законодателен и изпълнителен орган — върховен орган на държавната власт в демократична Хърватия. Това е първият етап от създаването на нова федерална Хърватия във „втората“ или „социалистическа“ Югославия. Сесията е проведена в Топуско, само на 60 км южно от Загреб, и на нея присъства синът на британския премиер, Рандолф Чърчил, който по-късно оглавява британската мисия в региона. В доклад до баща си той пише: „Ако искате да откриете мирно и спокойно място в Европа, елате в Топуско.“

9

1944-48 Г.: СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ — ОТ ВЪЗВИШЕНИ ИДЕАЛИ КЪМ РЕВАНШИЗЪМ И ТОТАЛИТАРИЗЪМ

За да спечелят войната, партизаните се нуждаят от нови военни победи и международно признание, особено от трите водещи съюзнически сили, които по време на войната поддържат близки контакти и дипломатически отношения с югославското правителство в изгнание в Лондон. До пролетта на 1944 г. югославското правителство безрезервно подкрепя четниците и Дража Михайлович.

През пролетта на 1942 г. британците започват да осъзнават липсата на решителност за борба у четниците и военното превъзходство на партизаните. Политическите симпатии на британското правителство все още са насочени към четниците, които са антикомунисти и лоялни към монархията, но военните аргументи постепенно накланят везните към партизаните. През пролетта на 1943 г. англичаните пускат с парашут първата военно-разузнавателна група сред югославските партизани. Агентите — трима канадци от хърватски произход, се приземяват в Лика, Хърватия. По-късно инструктори са внедрени в Словения и Босна. След капитулацията на Италия англичаните започват щедро да снабдяват партизаните с оръжие и друго оборудване от базата си в италианското адриатическо пристанище Бари; партизаните също създават база там, в която се оказва помощ и се приемат ранени и бегълци от германските окупатори в Далмация. Около 28 000 бегълци са подслонени в Ел Шат в

Египет. В началото на 1944 г. съюзниците скъсват всички контакти с четниците на Дража Михайлович.

Руснаците следват лицемерна политика, опасявайки се, че Тито може да надскочи ролята на пионка, каквато са му определили. Най-пасивни са американците, оставяйки съдбата на Югославия в ръцете на англичаните. След 1943 г. и особено след 1944 г. съюзниците признават Тито и партизаните като единственото освободително движение в Югославия и Хърватия.

За да запази дипломатическите си отношения, на правителството в изгнание в Лондон се налага да се отрече от Михайлович и да номинира хърватина Иван Шубашич, бивш бан на Хърватската бановина, за свой нов ръководител. През юни 1944 г. Шубашич се среща с Тито и се споразумяват да си сътрудничат за укрепване на народноосвободителната борба, но без да сформират общо правителство. През август Шубашич обнародва декларация, призоваваща хората да се присъединят към борбата, ръководена от Тито, срещу окупатора. Дали споразумението ще бъде изпълнено, зависи изцяло от баланса на силите, в който партизаните определено имат превес. Шубашич и неговите поддръжници нямат военна подкрепа и това намалява доверието в тях. Шубашич разчита единствено на хладната и равнодушна дипломатическа подкрепа на Англия и САЩ, което очевидно е недостатъчно. За разлика от всички други източноевропейски страни, комунистите в Югославия и Хърватия са сила, родена от народа и имаща безрезервната му подкрепа. Те са убедени, че правдата е на тяхна страна и че тяхното движение трябва да победи. Затова Тито си разрешава да арестува през септември 1944 г. Август Кошутич, зам.-председател на ХСП, след провала на преговорите между тях. Дори апелът на хърватските политици до Уинстън Чърчил не помага на Кошутич.

Споразумението Тито — Шубашич е подписано през ноември 1944 г. в Белград. То решава създаване на общо правителство и свикване на Учредителна скупщина и отново забранява на крал Петър да се завърне в Югославия, докато не стане ясно решението на народа по този въпрос. През февруари-март 1945 г. е сформирано правителството на Федеративна народна република Югославия (ФНРЮ), в което министерствата са разпределени на реалистичен принцип: Тито става премиер и министър на отбраната, а комунистите заемат

всички останали важни постове. Иван Шубашич става външен министър. В правителството влизат и членове на партии, които „следват политиката на народноосвободителното движение".

След 1944 г. партизаните, а заедно с тях и правителството, създадено на базата на освободителната им война, започват постепенно да губят революционната си същност. Те се борят да възродят Югославия — но не като кралство, а като федерация. Тази идея обаче е наложена с изкусни ходове, тъй като следвоенна Югославия само формално е федерация. В действителност тя е централизирана държава, изцяло в духа, диктуван от Комунистическата партия, централно представлявана от един човек начело на малка група, която решава всички съществени въпроси. По същото време и партизаните постепенно се отдалечават от първоначалните си демократични прокламации и обещания и започват да налагат диктатура, следвайки модела на съветските комунисти.

Югославските комунисти установяват своето господство, докато войната отива към своя край, а режимът прераства в авторитарен и по-късно в тоталитарен. От принципа на свободната воля партизаните преминават към вербуване и мобилизация; от осланяне на селата, които ги подкрепят и снабдяват с всичката храна, която могат да отделят, те предприемат насилствени реквизиции, оставяйки населението дори без необходимия минимум. Някои партизански водачи, включително и самият Тито, демонстрират желание не само да бъдат водачи, но и да живеят в охолство и разкош, което изцяло противоречи на прокламираните принципи за социално равенство и справедливост.

Новата атмосфера започва да се чувства повече или по-малко в Сърбия веднага след като партизаните влизат в Белград на 20 октомври 1944 г., а в Хърватия особено след май 1945 г. Те пристъпват към управление по съветския сталинистки модел. Враговете и потенциалните врагове са избивани и преследвани без присъда, а тяхната собственост е конфискувана. На много хора са отнети жилищата. Този период продължава до 1949-50 г., когато навлизат нови форми след прекъсването на връзките със Сталин и Съветския съюз, а започналите промени се наричат либерализация. Започва плах преход към пазарна икономика, който приключва през 1953-4 г., когато идва нова вълна от диктаторски ограничения след аферата

Джилас и помиряването със Съветския съюз. В края на 50-те години на 20 век отново настъпва либерализация. Тези последователни вълни на охлаждане и затопляне са една от характеристиките на диктаторския режим на Тито.

Някои от последните операции, като освобождаването на Белград през октомври 1944 г., са извършени с помощта на съветската армия. Към края на 1944 г. хърватските партизани освобождават по-голямата част от Южна Хърватия, но германската армия се опитва да запази контрол над железопътните линии от Загреб до Белград, както и към Гърция, които са необходими за оттегляне на войските им. Това предизвиква преки сблъсъци и военни действия в Срем, които партизаните приемат с готовност, стремейки се да докажат, че могат да побеждават и по този начин. Поради това северните и западните части на Хърватия са освободени чак през април и началото на май 1945 г., след водене на тежки битки и даване на много жертви от партизаните. Последен — на 8 май, е освободен Загреб.

Блайбург и „разправа с враговете на народа“

НДХ се укрива наред с нацистките си съюзници. След многократни призиви от партизаните домобраните се присъединяват към партизанските части. През лятото на 1944 г. двама от по-умерените министри на НДХ (Вокич и Лоркович) правят заговор за отстраняване на най-компрометираните и радикални усташи от властта, надявайки се да установят контакти със Западните сили и да спасят НДХ от югославските партизани. С помощта на германците твърдото ядро на усташите начело с Павелич разкрива конспирацията, екзекутира водачите ѝ и така остават верни на Третия райх чак до неговия неизбежен крах. Когато партизаните достигат покрайнините на Загреб, водачите на НДХ, домобраните, усташите и много граждани, включително и водачът на ХСП Владко Мачек, не дочакват новата власт. Страхувайки се от разплата и репресии, те побягват през Словения с надежда да достигнат Австрия и предавайки се на англичаните, очакват да бъдат третирани по-добре, отколкото от партизаните и Съветите. Към тях се присъединяват около 40 000 германски войници, малък брой словенски колаборационис-

ти и граждани, както и сръбски четници и цивилни (около 10 000 души). Общо бегълците са между 100 000 и 150 000, вероятно около 134 000 души. Но по настояване на югославската армия британските войски в австрийския пограничен район (Блайбург и Виктринг) връщат обратно избягалите войници и цивилни. Някои от поизвестните пленници са отделени, закарани в затвор и надлежно осъдени, но много от анонимните бегълци са избивани на място. Другите са поведени на гибелни походи, наречени „Пътят към голгота", към различни части на Югославия, като охраната има заповед да убива всеки, който е изтощен и не може да продължи. Някои от оцелелите успяват да извървят 1000 км до крайното им въдворяване. Според най-точните изследвания, публикувани днес (Жерявич, 1992 г.), 45 000 – 55 000 бивши домобрани и усташи са убити край Блайбург и по „Пътят към голгота", а другите са изпратени в затвора и в концентрационни лагери.

Завладени от революцията и победата и обсебени от отмъстителност, представителите на новата власт считат за свое морално право да се саморазправят безкомпромисно със „шайките" и „класовите врагове" и това продължава дори и след края на войната. Колко точно са избити по този начин в Хърватия и в другите югославски републики е неизвестно, но за цяла Югославия тази цифра е около 250 000 души. Изглежда твърде голям брой хора са убити във всички области на Югославия и от всяка една народност и затова е трудно да се каже, че този „революционен ентусиазъм" е бил насочен изключително или главно към някоя определена нация. Наред с тази кампания се развиват и отношенията с религиозните общности. В сравнение с другите общности католическата църква е третирана особено жестоко, тъй като някои от нейните духовници сътрудничат на усташите в Хърватия и Босна и Херцеговина. В действителност обаче конфликтът се основава на факта, че католическото духовенство е настроено враждебно към идеологията на новата власт. Те искат независима католическа преса, училища и благотворителна дейност, лична свобода и връщане на конфискуваните имущества. При „разчистването на сметките с враговете на народа" неколкостотин свещеници и монаси са убити, някои църкви са разрушени, а манастири, метоси и семинарии — закрити. Пропаганда и заплахи са използвани за потискане дейността и на православната

църква. Колкото до мюсюлманската общност, новата власт се бори срещу „вековната изостаналост“ и разрушава традиционните прояви на ислямската култура: фереджетата и дервишките ордени са забранени, а училищата за обучение в Корана и ислямските съдилища са закрити. Конституцията от 1946 г. включва обичайния член за зачитане на религиозната свобода в Югославия и за отделяне на църквата от държавата, но в действителност нещата са много по-различни. Съществува неписано правило, според което членовете на Комунистическата партия не могат да бъдат вярващи, както и не могат да венчават или да кръщават децата си в църква. На тях не е разрешено дори да влизат в църква и присъстват на церемонии, организирани от техни приятели и роднини.

Създадени са концентрационни лагери, но много от жертвите умират още в затвора. Някои просто са убивани на улиците или в домовете си, въпреки че това са относително редки явления и се случват непосредствено след пристигането на партизаните и на прочутата Комунистическа тайна служба в региона. Федерално решение от септември 1945 г. в някаква степен обуздава беззаконието: комендантите на лагерите и затворите са задължени да държат точна сметка за броя на затворниците и това прави импровизираните екзекуции практически невъзможни. През следващите години концентрационните лагери са закрити, а затворниците постепенно освободени или изпратени в затвора с дългогодишни присъди. Военният съд в Загреб осъжда на смърт бивши министри и известни служители в НДХ, предадени им от англичаните, включително първите заместници на Павелич — Славко Кватерник и Миле Будак. Самият Павелич, неговият вътрешен министър Артукович, „усташкият Химлер“ Еуген Дидо Кватерник и голям брой бивши министри на НДХ, усташи и висши военни офицери успяват да избягат по време на следвоенния хаос. Използвайки нелегални канали, достигат Аржентина, Парагвай, Австралия, САЩ и Испания.

Процесът на Алоиз Степинац

Кулминацията на легалното „разчистване на сметки с враговете на народа“ е през 1946 г., когато членове на колаборационистки-

те армии са изправени пред съда по едно и също време в Сърбия, Словения и Хърватия. В Белград четникът генерал Дража Михайлович е сред осъдените на смърт. Архиепископът на Загреб Алоиз Степинац е съден заедно с членове на режима на усташите. Той е обвинен в „действия срещу народа и държавата", т.е. подпомагане на усташите дори и след войната и сътрудничество с тях по време на войната. Степинац отрича всички обвинения: той е антикомунист, но неговите грешки в комплицираното военно време могат да бъдат само политически и не може да бъде съден като криминално проявен. Независимо от това, той е осъден на 16 години затвор и принудителен труд, а за пет години е лишен от политически и граждански права. Така комунистите създават пречки в отношенията между църквата и държавата, които се задържат дълго време, а Хърватия се сдобива с национален герой и мъченик.

Подобни репресии са предприети и срещу членовете на ХСП. През 1945 г. цялата ѝ дейност е напълно блокирана (вестникът, публикуван от съпругата на Радич, Мария, е забранен след първото му издание), а през 1948 г. 12 членове на партията са обвинени и осъдени за колаборационизъм, с цел да се компрометира цялата партия. Първият защитник, адвокатът Томо Янчикович, е осъден на десет години затвор.

Последиците от войната

Войната на територията на НДХ и Хърватия има ужасяващи последици: тъй като тук се водят повечето военни действия, жертвите и разрушенията са пропорционално най-много. От общо 2 100 000 сърби приблизително 330 000 са убити, като от тях 82 000 са боеспособни партизани, а 23 000 като колаборационисти (т.е. като жертви на комунистическата разправа в края на войната) и 217 000 като жертви на нацисткия терор. Повечето от жертвите (124 000) са избити в собствените им домове, градове и села; по-малка част (около 93 000) са отведени в затвори и концентрационни лагери и избити там. От около 3 400 000 хървати на територията на НДХ 46 000 загиват като партизани, 46 000 стават жертви по местата, където живеят, 19 000 са убити в затвори и лагери, а телата им са хвърле-

ни в масови гробове, 70 000 са избити като колаборационисти. В цяла Югославия са унищожени над 80% от евреите, 7,3% сърби, 5% хървати и 8,1% мюсюлмани (станали предимно жертва на терора на четниците и на войниците от НДХ).

Много хора бягат или са принудени да напуснат Югославия и Хърватия, сред тях около 90 000 етнически германци. Народът обвинява тази общност изцяло за престъпленията на нацистките окупатори (някои от тях действително участват във военни и полувоенни формирования), а комунистическите власти прокарват закони, подкрепящи напълно това отношение. Някои немци колективно са прехвърлени в Германия след октомври 1944 г. След края на войната германската собственост е конфискувана и национализирана, а много от етническите немци — понятието придобива отрицателно значение — са интернирани в лагери. По-късното преброяване на населението показва, че са останали само неколкостотин. В края на 40-те години на 20 век е организирано масово заселване на хора от по-бедните и свръхнаселени региони в местата, напуснати от германците, главно във Войводина и Северна Хърватия. Повечето идват от Динарските планински райони, но също и от Загорие и други места.

Съдбата на италианците е подобна в някои отношения и различна в други. След капитулацията през 1943 г. те започват да напускат хърватските области, присъединени към Италия през 1918 г., а когато войната свършва, настава масова емиграция, особено от Риека и Истрия. Официално емиграцията започва през 1947-48 г. и продължава до 1954-55 г. Никой не е принуждаван да напуска страната, но общата воля е да не се живее под комунистическа власт. Много хора са лишени от собствеността си — земя, фабрики, магазини и жилищата, освен едно, в което да живеят. Така нищо не ги задържа. Емигрантите, известни като „оптанти", са задължени да се отказват от имотите си и от правото да се завръщат. Хървати и словенци също емигрират по този начин по политически, икономически и етнически причини. Точният брой на емигрантите никога не е установен — предположенията варират от десетки хиляди (което е по-вероятно) до 200 000. Някои части на Истрия са обезлюдени; населението на Пула намалява от 45 000 до едва 20 000 души, а числеността отпреди войната не е достигната чак до 60-те години на 20 век.

Републикански граници

Границите на новосъздадената Република Хърватия са определени окончателно през 1945 г. (през 1991 г. отново стават предмет на спорове), въпреки че общо взето са очертани много по-рано. Например голямата част от границата със Словения датира още от Средновековието, както и на юг между Дубровник и областите, които днес са части от Черна гора и Босна и Херцеговина. Границата между Хърватия и Босна и Херцеговина е в резултат от определянето на границата с Османската империя и датира от края на 17 век. Само тази със Сърбия (т.е. с бившата автономна провинция Войводина) трябва да бъде уточнена на основата на доклад на федерална комисия, която използва етнически критерий. Голяма част от Източен Срем е под хърватска власт през Средновековието и отново след 1699 г., но става част от Войводина, тъй като от края на 19 век сърбите са мнозинството от населението там — на някои места почти сравними с другите групи, но на други са абсолютно мнозинство. В граничните области, които стават част от Хърватия (мястото на най-ожесточената битка през 1991 г.) — особено Вуковар и неговите околности — има голям процент сърби, но те никога не са били мнозинство в региона като цяло.

Революция и насилие

Насилствените методи, които комунистите използват в края на II световна война и непосредствено след нея, не са изоставени дори и след като консолидират властта си. През 1945-46 г. — година на глад и недоимък, добитъкът и пшеницата са масово реквизирани от селяните, които не могат да изхранват дори себе си. Собствеността е национализирана последователно и в голям мащаб, като процесът повече или по-малко приключва само за една година от завземането на властта. Опозиционните дейности и всякакъв вид критика систематично са преследвани, срещу тях често са организирани „спонтанни" демонстрации. Само притежаването на различни материални придобивки е достатъчно някой да бъде обявен за „буржоа", да предизвика подозрение и да бъде считан за опасен,

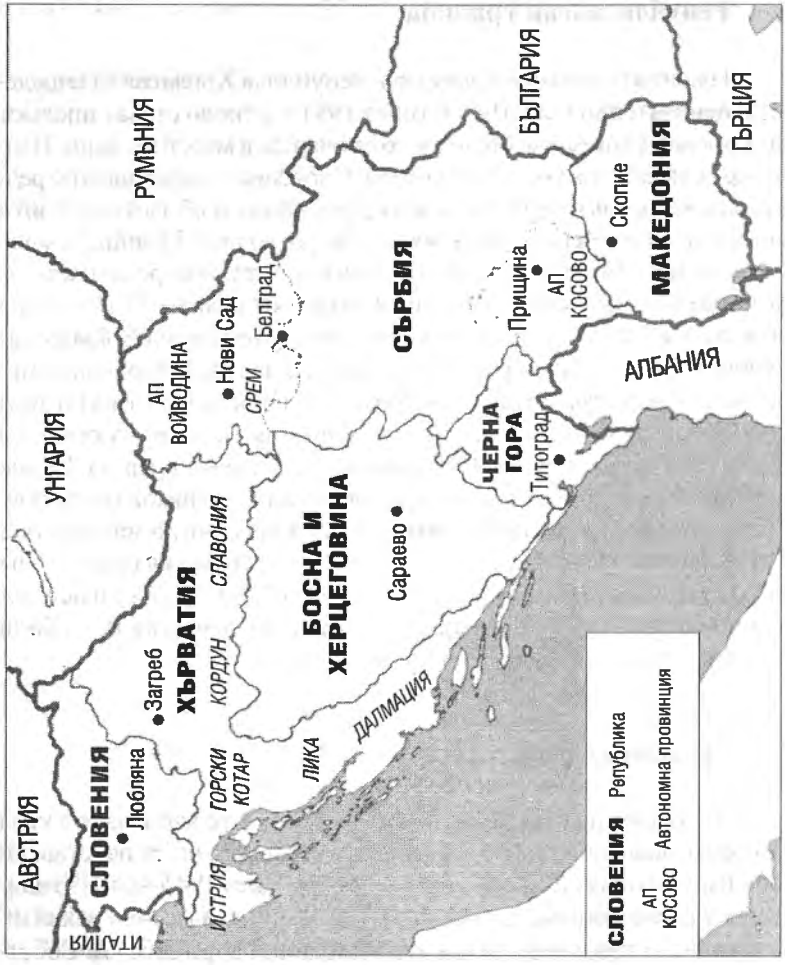

Югославия, 1945-1991 г.

независимо от политическите настроения на въпросния „буржоа".

В края на 1945 г. са проведени избори за Учредително събрание (скупщина). Всичките места са получени от кандидатите на Народния фронт, организиран от Комунистическата партия. На федерално ниво и в Хърватия комунистите и техните симпатизанти пече-

лят над 90% от гласовете, гласоподавателите достигат 80%. Избирателният закон улеснява победата на комунистите и няма съмнение, че в отсъствието на неутрална избирателна комисия гласовете са подправени. Повечето политически партии, непринадлежащи към Народния фронт, се въздържат от участие и наличието на „кутия без листа" само формално дава възможност за избор между различните политически програми. Преди изборите Иван Шубашич и всички други политици от средната класа напускат правителството под претекст, че споразумението Тито–Шубашич не е зачетено.

Страната е разорена след войната и най-малкият напредък в икономиката улеснява живота. Пристанището на Риека е разрушено и минирано и остава извън строя до началото на 1946 г. През същата година железопътната линия Загреб–Белград отново е пусната в експлоатация. През 1947 г. Федералното събрание приема първия петгодишен план за развитие по съветски модел, който стимулира развитието на тежката промишленост. Открит е и Загребският международен панаир, с което се възражда традицията градът да бъде търговски център. В него участват някои западноевропейски страни. По принцип югославското правителство се съгласява да преговаря по плана „Маршал", но по-късно го отхвърля под натиска на Съветския съюз с аргумента, че оказваната помощ е обременена с политически условия.

След 1946 г. започва организирането на „младежки бригади" за строителство и възстановяване на инфраструктурата, най-вече на пътищата и железопътните линии. Особен принос за развитието на Хърватия имат трите най-важни артерии — модерен път от Словения до Македония и две железопътни линии в Босна и Херцеговина, които се включват в хърватската железопътна мрежа. В същността си младежките бригади са скъпоструващи и недобре организирани, но имат голям пропаганден ефект. Затворниците също са важна работна сила в „доброволните" бригади: през 1945 г. германските военнопленници построяват пътя Загреб–Карловац. Често властите принуждават млади хора, недостатъчно ангажирани с младежка дейност или предизвикващи подозрение по някаква причина, да се присъединяват към младежките бригади.

Зад спокойната фасада, представяна от кампанията за изграждане на ново и щастливо общество, се крие огромното разочарова-

ние на мнозинството от хората, които са лишени от права и собственост или са загубили близки в незаконните репресии. Въпреки това новите правителства в Югославия и Хърватия са определено по-популярни от всяко друго източноевропейско правителство. Много хора приписват на комунистите заслугата за прекратяването на войната и етническите преследвания, а това им спечелва голям престиж. Те бързо се възползват от този кредит на доверие, тъй като стремителната национализация след 1946 г. оставя като частници само дребните занаятчии и търговци. Икономиката е строго централизирана и контролирана от Белград. Въпреки това много хора таят надежда, че икономическите и социалните условия ще се подобрят. Тъй като не съществува система за свободни избори, нито друг одобрен начин за изразяване на общественото мнение, е невъзможно да се прецени степента на обществената подкрепа за комунистическия режим — колко скоро след войната я губи и колко често след това временно си възвръща по някаква причина тази подкрепа. В Хърватия етническият фактор играе съществена роля, тъй като е очевидно, че е установен нов централизъм вместо изпълнение на лозунгите, прокламиращи обратното — равенство между републиките. Някои мерки наистина са възприети ентусиазирано. Една от тях е въвеждането през 1946 г. в Хърватия на задължително седемгодишно обучение (дотогава задължително е четиригодишното обучение). През 1951 г. това е удължено с още една година. В началото на 1949 г. са положени огромни усилия за премахване на неграмотността. Почти 70 000 души (приблизително 2% от населението) са включени в образователни курсове.

В края на 1945 г. Учредителното събрание започва да действа. То обявява Федеративна народна република Югославия (ФНРЮ) за „федерална народна държава от републикански тип, общност на равноправни народи, които свободно са изразили своята воля да останат обединени в Югославия". Крал Петър II и династията Караджорджевич са лишени от всичките си права. Новата конституция, обнародвана през януари 1946 г. — точно копие на съветската конституция, приета десет години по-рано, е замислена да придаде на организираната самовластна диктаторска система конституционна форма и законност. От една страна, текстът е пропит от бомбастични декларации и кухи неубедителни фрази за гражданска, нацио-

нална и верска свобода, а, от друга, дефинира статута на Народния фронт като най-широката политическа организация, който в действителност не е нищо друго освен прикритие на Комунистическата партия. Само образованието, културата, здравеопазването, социалните грижи и общинските дела остават от републиканска компетенция, което е напълно недостатъчно да се изрази каквато и да било републиканска или национална индивидуалност. В края на 1946 г. са проведени избори за Учредителен сабор на Народна република Хърватия (във всички избирателни райони се гласува за няколко кандидати — всички членове на Народния фронт), който в началото на 1947 г. обнародва хърватската конституция в потвърждение на съществуването на хърватската държавност, т.е. суверенитет в рамките на Югославия. Това не е нищо повече от демонстрация на демократичност, копие на съветския модел, а през следващите двадесет години хърватската история остава тясно свързана със събитията в Югославия.

На Парижката мирна конференция през 1947 г. е сключен договор с Италия, който потвърждава, че всички територии на източното адриатическо крайбрежие, които преди войната са окупирани от Италия — Риека, островите Кварнер и по-голямата част от Истрия, официално стават част от Хърватия и Югославия. Триест и околностите му остават спорни, както и словенският бряг (Копер и други градове) и североизточните части на хърватска Истрия (Буе и неговите околности), към които претенции имат както Югославия, така и Италия. По това време е невъзможно да се постигне категорично решение, затова се обявява Свободната територия на Триест, с разделение на Зона А и Зона В. След дълги спорове, които застрашават да прераснат във въоръжен конфликт, през 1954 г. е решено по-голямата част от Зона А (Триест и околностите му) да преминат към Италия, а Зона В — към Югославия. Това окончателно определя югославско-италианската граница, както и бъдещата граница между Хърватия и Словения в Истрия.

1948 г.: резолюцията на Информбюро

Югославското комунистическо движение се радва на по-голя-

ма независимост в сравнение с другите източноевропейски движения, тъй като в голяма степен само извоюва властта си. Тито идва в Югославия през 1938 г. като съветски комунистически агент, но военните победи му помагат да надскочи определената му по-рано роля и да се развие в изключително самоуверен лидер, който не допуска Съветският съюз и Сталин да му диктуват. Неговите амбиции също нарастват. Той се опитва да постигне влияние върху Албания и планира да се издигне до върховен глава на Балканска федерация, която да включва и България. Той изказва недоволство пред съветските власти, когато налагат на Югославия неизгодни икономически условия, граничещи с експлоатация. Всичко това провокира съмнение у Сталин и другите съветски ръководители и те започват да упражняват по различен начин контрол върху югославското ръководство.

През март 1948 г. съветското правителство отзовава военните и цивилните си съветници от Югославия под претекст, че към тях се отнасят враждебно. Напрежението ескалира. Седмица по-късно ЦК на КПСС изпраща писмо до югославския комитет, в което критикува югославското ръководство. Съветската власт излага забележителното твърдение, че няма „достатъчно демокрация“ и че „капиталистическите сили укрепват“. Кореспонденцията продължава до юни, като съветската критика става все по-остра и задълбочаваща се. Югославското ръководство отхвърля обвиненията, като в същото време полага усилия да остане част от международната комунистическа общност. Само партийните комитети и военното командване са наясно за развитието на събитията, докато широката общественост няма и най-малка представа, което прави шока в края на юни още по-голям. Когато Информационното бюро на комунистическите партии (Информбюро) изпраща на Югославия резолюция, обобщаваща всички по-ранни обвинения и критики, отнасящи се до условията в Комунистическата партия в Югославия, Тито и партийното ръководство проявяват смелостта да я публикуват във вестниците и да я излъчат по радиото. Резолюцията призовава „здравите сили“ в Комунистическата партия да принудят ръководството да признае и коригира грешките си. Два дни след получаване на резолюцията югославският Централен комитет отхвърля обвиненията като неоснователни и клеветнически, а през юли организира Петия конгрес

на партията в напрегната и нестабилна атмосфера. Голямото мнозинство от делегатите подкрепят югославското ръководство, оглавявано от Тито, след което Съветският съюз и другите комунистически държави прекратяват всякакви икономически, културни, научни, спортни и други връзки с Югославия. Започва пропагандна борба, а по границите с Унгария, Румъния и България често стават инциденти, при които има убити или ранени. Югославското ръководство противостои на натиска, но в цялата държава започва преследване на всички, които поддържат резолюцията или предизвикват подозрение. Това е друг труден период за Югославия и Хърватия. Много от така наречените „информбюрати" от цяла Югославия са изпратени в затвора на Голи Оток, близо до остров Раб в хърватското Приморие, който става символ на комунистическите репресии. Това е място, откъдето много от затворниците никога не се връщат, а тези, които оцеляват, страдат жестоко, както са страдали хората при Сталин — срещу чийто мерки се борят югославските комунисти. През май, в кулминацията на съветско-югославския конфликт, в Белград е арестуван Андрия Хебранг. Позициите на Хебранг в партията и в държавната йерархия постепенно отслабват след 1944 г. и неговият арест не е изненада. Основната причина за отстраняването му в момента е страхът, че Съветският съюз може да го противопостави на Тито и да го използва като негов конкурент. Той е задържан и обвинен както в шпиониране за усташите, така и в подкрепа на КПСС. Убит е в затвора без присъда, вероятно през 1949 г.; официалната версия е самоубийство. Това е най-жестокото ликвидиране на хърватски държавник в комунистическия период, който през следващите десетилетия се превръща в емблематична фигура и символ на трудното положение на Хърватия в Югославия.

„Информбюратите" в Хърватия са пропорционално по-малко в сравнение с другите републики. Друг случай, свързан с тези събития, е от 1950 г., когато ЦК на Комунистическата партия на Хърватия изключва от партията трима известни сръбски партизани, бивши министри в хърватското правителство, набедени, че подкрепят сръбския национализъм и резолюцията на Информбюро.

Някои от усташите, успели да избягат зад граница през 1945 г., намират убежище в Италия и Австрия, откъдето се опитват да организират диверсии в Хърватия. Първите групи, които се надяват

да вдигнат бунт, проникват в страната през юли 1948 г. — вероятно в сътрудничество със Съветския съюз — в момент, когато кризата в югославското комунистическо ръководство приближава своята кулминация. Около 50 усташи, предимно бивши офицери, влизат в Югославия с намерение да оглавят въстанието. Всички обаче попадат на полицейски засади, при които са арестувани, изправени пред военен съд и осъдени на смърт.

По същото време хърватските следвоенни изгнаници, разпръснати в много европейски и по-далечни страни, започват културна дейност в чужбина и пишат първите книги. Общата черта на тези усилия е желанието да се премахне комунистическата система и повече или по-малко изразената надежда да се върнат някога в родината.

10

1948-66 Г.: НАЧАЛО НА ДЕМОКРАТИЗАЦИЯ И ТЪРСЕНЕ НА СОБСТВЕН ПЪТ НА РАЗВИТИЕ НА ЮГОСЛАВИЯ

Югославия е първата комунистическа държава, която открито и успешно се противопоставя на Съветския съюз и това в края на краищата води до развитието на по-свободно и по-богато общество в комунистическа Югославия, независимо от съветския модел. Югославия обаче не намира веднага нов път и след прекъсване на отношенията с източните държави първоначално няма алтернативен модел, който да последва. Освен това през 1949 г. югославските ръководители доказват своята идеологическа чистота и правота, като основават селски кооперативи по съветски модел и принуждават селяните да влизат в тях. Предизвиканото от това огромно недоволство на моменти прераства в открити бунтове — най-големият инцидент е в Западна Босна, на границата с Хърватия, когато са произнесени 11 смъртни присъди и 100 присъди за излежаване. След време ръководството и особено Тито осъзнават, че тази политика предизвиква ненужна съпротива и големи поражения без особен насрещен ефект. Грешката никога не е призната публично, разбира се, но след 1951 г. започва напускане на кооперативите, а на селяните е разрешено да обработват индивидуално земята си. Кооперативите се трансформират в доброволни общности, но на практика са отхвърлени.

По това време, в началото на 50-те години, Югославия вече търси начини за излизане от съветската концепция за обществено

Административно деление, 1955-1962 г.

развитие. Първата стъпка е през 1950 г., инициирана в голяма степен от словенеца Борис Кидрич (1912-53), който управлява югославската икономика след 1946 г., и черногореца Милован Джилас (1911-95), тогавашния водещ идеолог на партията. Прокаран е закон, който прехвърля стопанските дейности в „обществена собственост“ и предоставя управлението им на работниците. Въпреки че стопанството все още е силно зависимо от централизираното управление, това дава началото на идеята за самоуправление. Започва развитието на самоуправляващо се общество, което става домини-

ращ обществен модел през следващите четири десетилетия. Въпреки че на моменти се бюрократизира и е неефективно, а „обществената собственост“ се оказва „ничия собственост“, тази система води до създаването на независими икономически субекти: те са принудени да се самоиздържат, както и да носят отговорност за дейността си.

Установява се атмосфера на постепенна политическа либерализация и позитивни икономически очаквания, но стандартът на живот все още е нисък, а страната е изправена пред големи трудности. Икономическата блокада, наложена от Изтока, принуждава югославското правителство да търси и получава финансова и друга помощ от Съединените щати и Западна Европа. През 1950 г. настъпва продължителна суша и са внесени много хранителни продукти. Изтеглен е национален заем, а изпълнението на петгодишния план е забавено.

Развива се нов подход към изкуството. През 1950 г. творците от по-младото поколение в Загреб (по-рано, отколкото на други места в Югославия) започват да отхвърлят концепцията на социалистическия реализъм и създават първите творби със свободен артистичен израз. Те са повлияни от конструктивизма и от наложилия се експресионизъм и абстракционизъм. Кърлежа е централна фигура на Конгреса на югославските писатели, проведен през 1952 г. в Любляна, а речта, която произнася там, бележи окончателния залез на социалистическия реализъм. Но дори и тогава не всичко се развива спокойно, тъй като през същата година много забавната хърватска филмова комедия „Чигули-Мигули“ на Бранко Мариянович е свалена от прожекция на обществени места, тъй като е счетено, че „утвърждава дребнобуржоазния манталитет“.

През 1951 г. се забелязват първите признаци на затопляне на безкомпромисното отношение на комунистите към църквата. Степинац е освободен от затвора в Лепоглава и интерниран в родното си село Крашич в Жумберак, където умира през 1960 г. От друга страна, винаги когато отношенията с Италия се влошат заради Свободната територия Триест, нападките срещу Ватикана стават част от пропагандната кампания. През 1952 г., когато Ватиканът започва процедура по въздигане на Степинац в кардинал, Югославия прекратява дипломатическите отношения и закрива Католическия бо-

гословски факултет в Загребския университет. През 1954 г. е прокаран нов закон, който още веднъж гарантира свобода на всички вероизповедания, а това прави възможно възстановяването на католическата църква през 60-те години.

Изолацията на Югославия от света продължава няколко години след 1948 г. През 1951 г. тя подписва спогодба със Съединените щати за военна помощ, а през същата година установява дипломатически отношения с Федерална република Германия. През 1953 г. Тито заминава за Великобритания — първото му посещение в западна държава и първото му пътуване зад граница след 1948 г. Западът открито изразява интереса си към Югославия, останала извън прекия досег на Изтока.

Следващата стъпка идва от Изтока. През 1955 и 1956 г. Тито и Хрушчов се срещат в Белград и в Москва, като подписват две декларации за нормализиране на отношенията между Югославия и Съветския съюз, както и с останалите източноевропейски страни. Съветският съюз признава, че може да има различни пътища за развитие на социализма и че сътрудничеството между комунистическите партии трябва да се основава на свободна воля и равенство. Но дори и след това разведряване става ясно, че Югославия ще остане някъде по средата — страхът от господството на Съветския съюз е твърде голям, за да допусне самоувереният Тито ново сближаване с Изтока, а, от друга страна, идеологическият елемент е все още определящ, за да се затоплят отношенията със Запада. Това логически води до укрепване на връзките с развиващите се страни (първо с Египет и Индия) и постепенно прераства в политика на неприсъединяване (към Източния и Западния блок), добивайки голяма международна популярност през 60-те и 70-те години.

Редувайки периоди на относителна либерализация с периоди на рестрикции, поведението на Тито е типично за способните и умни диктатори. Това му помага да държи под контрол различните идеологически течения в ръководството и да предотвратява потенциална вътрешнореспубликанска конфронтация, а в същото време да утвърждава и собствената си позиция. Една от най-големите прояви на либерализация, непосредствено последвана от затягане на режима, е през есента на 1953 г., когато Милован Джилас, един от най-близките съратници на Тито, започва поредица от статии в бел-

градския вестник „Борба“ за необходимостта от радикална демократизация. Джилас отстоява тезата, че Комунистическата партия трябва да изостави политическия си монопол и инициатива и постепенно да се премине към многопартийна система. Неговите идеи предизвикват вълна от ентусиазъм и надежда сред по-образованото население, особено в Хърватия, и седмичникът „Напред“ — официозът на Комунистическата партия там, започва открито и решително да ги популяризира. Загребският „Вестник в сряда“ (с 300 000 тираж), най-продаваният югославски седмичник, прави същото няколко пъти. Три месеца по-късно Тито и Политбюро стопират кампанията на Джилас и на драматична сесия на ЦК, която е излъчвана на живо, го освобождават от всичките му функции. Той обаче продължава дисидентската си дейност, публикувайки книги и давайки интервюта зад граница, което му осигурява общо девет години затвор. По това време той е най-известният дисидент от комунистическа държава. Тези от неговите най-известни поддръжници в Хърватия, които не се отричат публично, са отстранени от служба и изключени от партията, а някои дори са арестувани. Редакторският екип на „Напред“ е разпуснат, а издаването на вестника е спряно.

Култът към личността на Тито е творение на 50-те години и в някои аспекти се засилва с течение на времето. Неговият рожден ден (25 май) е обявен за държавен празник, наречен Ден на младежта, на който се организира младежка щафета. Щафетата е пренасяна през цяла Югославия с пожеланията на югославската младеж и пионерите и се връчва на президента на величествен митинг в Белград. Той притежава множество резиденции в различни части на Югославия, повечето от тях в Хърватия (лятна резиденция на островите Бриюни, близо до Пула, вила Загоре в Загреб, вила Далмация в Сплит и др.). Във всеки град главната улица или площад носят неговото име, а във всяка република има град, към чието име се добавя и името на Тито (в Хърватия това е Титова Кореница).

Родното място на Тито, малкото село Загоре в Кумровец, на около 40 км от Загреб, на границата на Хърватия и Словения, се превръща в нещо като център за поклонение, посещаван от туристи и училищни екскурзии от страната, дори и от чужденци. Родната му къща е превърната в музей, а през 70-те години в близост до нея, във внушителна сграда е открито политическо училище с шестме-

сечни курсове по марксизъм и социополитика за обучаване на младите комунистически кадри. Чувствата в Хърватия към култа на Тито в Югославия варират от гордост до презрение.

През 1958 г. е извършена друга стъпка към либерализация, когато на VII партиен конгрес е приета програмата на Съюза на югославските комунисти. В нея партията е определена като инициатор на по-нататъшното социално демократизиране във всички сфери на живота: икономическа, социална и културна. В Съветския съюз и в другите източни страни програмата е определена като ревизионистка. Либерализацията през 50-те години открива възможности, макар и доста ограничени, за изразяване в Хърватия на някои независими и субективни становища. Студентските демонстрации в Загреб през 1956 г. са провокирани от лошата храна в студентските столове, но по-дълбоките причини за тях са в общественото разочарование и недоволство.

От 1952 г. до 1963 г. кмет на Загреб е Вечеслав Вечо Холевац (1917-70). За разлика от другите държавни служители комунисти, той се противопоставя на прекомерната централизация на институциите в Белград като столица и изразява недоволство от това да бъде просто проводник на волята на по-висшата власт. Действайки независимо и решително, той осъществява в Загреб предприемчиви градоустройствени планове: градът се разпростира по южния бряг на река Сава, Загребският панаир придобива нови големи площи и т.н. По същото време икономически, научни и културни фактори променят облика на Загреб, превръщайки го в голям център (стартира телевизията, разраства се университетът, развива се промишлеността). Холевац силно се различава от управляващите комунистически структури и се оказва твърде свободомислещ, за да бъде приет от югославските политически лидери. За хърватското комунистическо ръководство, оглавявано от Бакарич, той се превръща в опасен съперник, поради голямата популярност, която си спечелва с провежданата политика. През 60-те години кариерата му започва да залязва и през 1967 г. е отстранен и от последния влиятелен пост.

През 1963-4 г. професори от Загребския факултет по философия откриват лятно училище на остров Корчула и започват издаването на списание *„Praxis"*. Тяхното мислене никога не надскача границите на марксизма и социализма, но реформистките им идеи и

яростните и разпалени теоретични критики на съществуващите условия създават прецедент в социалистическите държави. Училището става известно по името на списанието си и допринася много за демократизацията изобщо. Ортодоксалните комунисти в Хърватия и Югославия и във всички европейски комунистически партии определят идеите на *Praxis* като отцепнически, критикуват ги открито, а Бакарич и Тито атакуват техните защитници. Въпреки това марксистките философи реформисти, социолозите и политолози в света (Блох, Фром, Хабермас, Маркузе, Голдман и др.) определено подкрепят и сътрудничат с групата *Praxis*. Благодарение на тази международна репутация и подкрепа *Praxis* и лятното училище в Корчула оцеляват десет години.

Новата хърватска конституция, гласувана през април 1963 г. (югославската конституция влиза в сила два дни по-рано), определя общественото управление (самоуправлението) като основна система на управление. В края на краищата това отслабва консервативното течение начело с втория мъж в Югославия, Александър Ранкович, който подкрепя централизма в държавните дела, плановата икономика и ръководната роля на комунистическия съюз.

През 1965 г. в Югославия започва икономическа реформа, която носи нови промени. Нейната цел е да засили пазарната ориентация на производството и да направи включването му в международната икономическа система по-лесно и безболезнено. Въпреки че тези цели са реализирани частично, настъпилите през следващите години промени са съществени.

11

1966-80 Г.: ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЯ И РЕПРЕСИЯ

Влиянието на Ранкович в Югославия е толкова силно, че всеки вижда в него приемника на Тито.

Тайната служба под неговата постоянна опека предприема вече практически действия, за да осигури успеха му и дори започва да подслушва жилищата на ръководителите. Търпението на Тито е изчерпано. Конфликтът, породен от толкова различни схващания как да се управлява държавата, прераства в личен конфликт между държавата и партийните лидери и става невъзможно да се държи в тайна. През юли 1966 г. е свикана сесия на ЦК, на която Ранкович и неговите симпатизанти са принудени да се оттеглят, давайки възможност на движението за по-нататъшна демократизация, каквато тогава Тито подкрепя, да възтържествува.

Тази демократизация обаче има ограничения, които властите скоро налагат. Група млади интелектуалци от Задар, предимно преподаватели в Задарския факултет по философия, правят опит да основат опозиционна партия и лансират независим вестник, но скоро всички са арестувани. Присъда обаче получава само най-известният сред тях — Михайло Михайлов.

Благоприятният ефект от икономическата реформа и падането на Ранкович през 60-те години стимулират най-големия икономически ръст в следвоенна Хърватия и Югославия. Либерализацията най-осезателно се чувства в почти пълната свобода да се пътува във и извън страната, както и в облекчения митнически режим.

Икономическата реформа причинява висока безработица и голям брой хървати от Хърватия и Босна и Херцеговина (в по-висок процент в сравнение с другите нации в Югославия) заминават на „временна работа" в чужбина, предимно във ФРГ и Австрия, Франция, Белгия, Холандия и скандинавските страни. Тези „гастарбайтери" от временно пребиваващи често стават постоянно пребиваващи, но запазват връзките си с родината и връщат големи количества пари. Прокарани са разпоредби, даващи им възможност да внасят спестяванията си в югославски банки. Те строят къщи и внасят разнообразие от стоки, като леки автомобили и домакинско оборудване, така че между средата на 60-те и средата на 80-те години много изостанали райони са преобразени, благодарение на техните обитатели, работили в чужбина. В края на 60-те години за всички граждани се легализират спестяванията във валутни сметки, без да е необходимо да се доказва произходът на депозита. Валутният резерв, натрупан тогава, е един от двигателите на икономическото развитие и появата на нова класа от мениджъри в Хърватия. Заздравяващите се връзки със Запада и отворените граници донасят в страната полъха на западното влияние, вариращо от вестници до рок музика.

В средата на 60-те години е довършен адриатическият крайбрежен път — Ядранската магистрала, а в Дубровник и Сплит са построени летища. През 60-те години туризмът в Хърватия се развива много по-бързо в сравнение с другите части на страната. От 2 800 000 „туристически нощувки" през 1938 г., двадесет години по-късно цифрата достига до 8 100 000, а през 1969 г. — над 28 000 000. Увеличението на чуждестранния туристически поток е от особено значение. През 1958 г. чуждите туристи наброяват едва 1 800 000 в Хърватия, което е под една четвърт от вътрешния туристически пазар. Към 1969 г. над 60% от туристите са чужденци. В края на 50-те години и през следващите десетилетия около една трета от чуждите туристи идват от Германия, следвани от гостите от Австрия. През 60-те години страната е посещавана и от много чехи и словаци, но след съветската интервенция през 1968 г. много малко от тях могат да пътуват. Италианците са също традиционни гости, достигайки винаги почти 10% от чуждестранния туристически поток.

През 60-те години се подобряват и връзките между Ватикана

и Югославия, повлияни отчасти от либерализацията в Югославия и отчасти от Втория Ватикански събор (1962-65), който заздравява позицията на католическата църква в Хърватия. Църквата винаги е издавала вестник и през 1962 г. започва да излиза „Гласът на събора" (*Glas Koncila*) първоначално на две седмици, а след това седмично, като се превръща в най-важния църковен вестник. Много религиозни периодични издания започват да излизат или се подновяват. През 1966 г. Югославия подписва протокол със Светия престол, с който се съгласява да защитава религиозните общности в съответствие с конституцията, а Светият престол приема да гарантира, че католическият клир ще се придържа към канона и църквата ще заклеймява всеки акт на насилие. Въпреки това дипломатически отношения все още не са установени. През 1968 г. в Загреб е публикуван първият пълен превод на Библията на хърватски — резултат от съвместния труд на много езиковеди и литературни експерти, богослови и изследователи на Библията. Срещата между президента Тито и папа Павел VI през 1971 г. също оказва положителен ефект.

Между екстензивното развитие на градовете и разрухата на селата

Бумът през 60-те години има странични ефекти, които ще доведат до драматични последици през последните десетилетия. Голяма част от бързата индустриализация не се основава на пазарните принципи — вместо това се дава приоритет на усиленото наемане на работници, придвижващи се към градовете от селата и чиято производителност често пъти е много ниска. Това води до възможно най-лошите резултати, тъй като селата губят своята икономически и демографски най-продуктивна сила, без да създават основа за дълготрайно икономическо и обществено развитие в градовете. Тази е причината не само за маргинализацията на селското стопанство, а и за неговия срив. През 50-те години кооперативите не са структурирани с оглед пазарната конкуренция, а селяните са твърде бедни и слаби, за да се справят без подкрепата от държавата и банките. Горната граница от 40 декара земя на семейство е въведена, за да се пре-

дотврати забогатяването на фермерите, но вместо това тя води до катастрофа. Правителството не обръща достатъчно внимание на тази трудна ситуация, а отдава приоритет на големите селскостопански комплекси, главно за производство на зърнени култури. В крайморска Хърватия положението е дори по-тежко, отколкото в континенталната област. Селскостопанското производство намалява, а терасираните полета, поддържани в продължение на векове, бързо се рушат. Древните култури като лозята сега се отглеждат предимно за лично ползване или като допълнителна трудова заетост. Производството на маслини, опората на земеделието по Адриатическия бряг на Хърватия в продължение на две хилядолетия, практически замира. През 80-те години някои острови, където туризмът е силно развит, произвеждат само 5-10% от необходимите плодове и зеленчуци, независимо че са се изхранвали с това векове наред.

Стандартът на живот се повишава значително, но хората не могат да инвестират спестяванията си, поради стриктното ограничение на частната инициатива. Те дори не си купуват жилища, заради създадената мрежа от апартаменти, собственост на предприятия и институции, които те отдават на свободен наем на своите работници. При това положение членството в партията е важно, но не решаващо — около 10% от възрастното население са членове на Съюза на хърватските комунисти, но с право на наемане се ползват много по-широк кръг хора.

Консуматорският манталитет, развил се по това време в Хърватия, води до ирационални разходи за покупки в съседните страни, предимно в Италия (Триест) и Австрия (Грац). Хората строят и ваканционни къщи. Банките не работят на пазарен принцип — отпускат заеми на предприятия по настояване на политици, дори и когато предприятията са губещи. Някои хора получават нисколихвени (почти безлихвени) заеми за строеж на крайградски вили или за други нужди.

Ирационалността на това развитие може да се види и от факта, че през 70-те години има два пъти повече автомобили, отколкото телефони, тъй като покупката на кола отразява нивото на личния стандарт, докато развитието на телефонната мрежа отразява обществения стандарт.

Самоуправлението като система е малко по-ефективно, откол-

което съветския модел. Тя е бюрократизирана и тромава и не може да съперничи на западната икономика. Хората могат да получат толкова неща свободно или на по-ниска от пазарната цена (например апартамент), че започват да вярват, както и в другите социалистически страни, че благата могат да се придобиват без труд и работа. Всичко това затруднява разплащанията през 80-те години и в постсоциалистическото време.

Появата на езика

В средата на 60-те години политическите и икономическите промени в Югославия създават нова атмосфера, в която хората започват да говорят за неща, които дотогава са считани за табу. Един от тях е въпросът за вътреетническите отношения, който може да бъде дискутиран по-свободно в контекста на езиковия въпрос. Няма съмнение, че общоприетите хърватски и сръбски език са много близки, но съществуват различия. След 1918 г. югославската администрация и близките културни контакти намаляват различията по естествен път или чрез индиректен натиск и тези тенденции продължават и през 50-те години. Хърватите искат да наричат своя език хърватски и оставят сърбите свободно да избират как да наричат своя, но официалното име на езика е хърватскосръбски или сърбохърватски. През 50-те години е постигнато съгласие, че езикът на сърбите и на хърватите е един и същ — с две произношения (йекавско в Хърватия, екавско в Сърбия) и две азбуки (латинска и кирилска) с равен статус.

След падането на Ранкович се чувства необходимост от децентрализация и федерализация и това предизвиква обществена дискусия за промени в конституцията. В този контекст, в началото на 1967 г. литературен седмичник в Загреб публикува документ, наречен „Декларация относно името и статута на общоприетия хърватски език“, който е подписан от 180 научни и културни институции в Хърватия, които искат да установят равенство в статута и използването на словенски, хърватски, сръбски и македонски във федералните институции и принципното използване на хърватския език в Хърватия. Публикуването на този текст има по-широки последици,

тъй като е показателен за националното неравенство, особено за потъпкването на хърватите и хърватския език. Правителството заклеймява „Декларацията" като тенденциозна и политически вредна, а някои от най-важните национални институции са обвинени в разпространение на подобни идеи. Подписалите документа са подложени на политически натиск и са отстранени от обществения живот. Въпреки че събитията, свързани с „Декларацията", имат неблагоприятен ефект върху хърватските интереси, те възвестяват какво ще се случи в Хърватия скоро след това.

Към изхода през 1971 г.

В края на 60-те години общественият живот се обединява около стремежа за повече демокрация и децентрализация и Съюзът на комунистите издига искане за дискусия по въпросите за самоуправлението, банките и вътрешнорепубликанските отношения.

Студентското движение, възникнало в Югославия през 1968 г., е отражение на подобни събития в Европа (главно Франция и Германия) и в Съединените щати (демонстрациите срещу войната във Виетнам). То започва в Белград, но достига и Загреб, където са организирани лекции в загребския студентски център. Нарастващата група от студенти се политизира, което започва да тревожи комунистическото ръководство. Студентските политически възгледи варират, като акцент се дава на социалния аспект („долу червената буржоазия").

През 1968 г. Съветският съюз и страните — членки на Варшавския договор, се намесват в Чехословакия и това в голяма степен повлиява събития в Хърватия и в цяла Югославия. Върховният държавен и партиен орган на Югославия осъжда вмешателството, а в много градове стават спонтанни демонстрации в подкрепа на народа на Чехословакия. Чехословашки туристи, намиращи се по това време в Хърватия, са посрещани изключително сърдечно. Някои се завръщат у дома, други заминават на Запад, а някои остават в Хърватия и другите югославски републики. В Хърватия чехословашкият пример — „Пражката пролет", се разглежда като възможен модел за демократизация. Отношенията Югославия — СССР

рязко се влошават и дори възниква заплаха от съветска интервенция за разгромяване на последния „бастион на ревизионизма". Това прави югославяните още по-подозрителни към съветския модел.

През 1969 г. за първи път излиза наяве конфликтът на интереси между републиканските и федералните органи по повод приоритета в строителството на пътища. Федералното правителство настоява строителството да се разпредели равномерно във всички части на Югославия. Но най-развитата република в северозападната част — Словения, счита, че приоритет трябва да се даде на нея, тъй като нейните пътища са с най-натоварен трафик и е необходимо да се свържат с австрийските и италианските магистрали. Това е явна индикация, че демократизацията много трудно ще запази неприкосновената догма „братство и единство", според която югославското общество функционира над две десетилетия. Дори и ако федералните служители са съвършено справедливи и безпристрастни по отношение на всички републики, практически желанието за обединяване и „неразклащане на лодката" облагодетелства най-голямата нация — сърбите. В Словения и Хърватия, като най-богати републики, и особено сред хърватите, които са втората по големина нация, това е в състояние да предизвика обратна реакция.

През 1969 г. Деветият конгрес на Съюза на югославските комунисти за първи път е проведен след конгресите на съюзите в републиките (преди се е практикувало обратното). Също така за първи път има републикански паритет в централните органи на Съюза на комунистите. Няколко месеца по-късно е гласуван закон за националната отбрана, като продължение на децентрализацията на отбраната, започната в по-малък мащаб през 50-те години. За първи път влизат в сила закони за републиканска отбрана: те въвеждат части за териториална отбрана във всяка република наред с редовната югославска народна армия (ЮНА). Териториалните войскови части са под командването на републиканския щаб и се превръщат в зародиша на националните армии на Словения, Македония и отчасти на Хърватия.

През тези години в правителството на Хърватия постепенно взема надмощие демократично и национално ориентирано ръководство начело със Савка Дабчевич-Кучар, която става председател на ЦК на Съюза на комунистите. Този кръг от хора — сред тях воде-

щи фигури са Мика Трипало (член на югославското президентство за Хърватия), Иван Шибл и Перо Пиркер, работи за постигането на радикална промяна на икономическата система и за политическа демократизация. В края на 1971 г., когато движението, наречено „Хърватската пролет", е насилствено потушено, то получава огромна подкрепа, а към него ентусиазирано се присъединява голяма част от хърватската нация. В този кратък, но богат на събития период се проявяват разнообразни идеологически, национални и социални стремежи, но две основни идеи доминират: националната и либерално-демократичната. Но дори и тези две основни идеи никога не са дефинирани ясно и не са анализирани, а много хора се страхуват да изразят мислите си. В обществото желанието за по-нататъшна демократизация се представя изключително като реформа в рамките на социалистическата система, но някои очевидно вярват, че това ще доведе до развитието на плуралистична либерална демокрация. И въпреки че публично признатата цел е по-независима Хърватия в Югославия, между редовете на някои писания и при някои инциденти се долавя стремежът към напълно независима Хърватия. От по-късните събития — главно след 1990 г., когато хората говорят и действат по-свободно — може да се предположи, че по онова време съществуват две схващания за хърватска държава. Едната е демократична, с антифашистка и демократична самоличност, докато другата се основава на хърватската изключителност и по някакъв начин продължава традициите на НДХ.

Повечето от сърбите са предпазливи и не участват активно в движението. В някои села дори вземат предпазни мерки и се въоръжават, спомняйки си трагичните събития отпреди тридесет години. Независимо дали са манипулирани от външни сили или действат по собствена инициатива, това трудно може да бъде оправдано.

Наистина има някои неуместни антисръбски действия, но антисръбските настроения нямат място в „Хърватската пролет".

Този хърватско-сръбски проблем в Югославия и особено в Хърватия се корени в 19 век. Той ескалира по времето на Кралство Югославия и има трагични последици във войните от 1941-45 г. и 1991-92 г. При преброяването през 1981 г. сърбите са 11,6% от населението в Хърватия, а при преброяването от 1991 г. са се увеличили до 12,2%. Към този брой трябва да се прибавят някои хора, които по различ-

ни причини са декларирали, че са „югославяни", така че сърбите вероятно са 14-15% от населението. Те имат абсолютно мнозинство в 11 от 114 хърватски общини, но са непропорционално представени в следвоенния период: в хърватските полицейски сили — около 76%, в държавните органи — около 24% в републиканската администрация, в ръководството на Съюза на комунистите и дори в управлението на икономиката. Влечението на сърбите към държавните служби е с дълга история. Те имат над средно представителство в хърватското партизанско движение през Втората световна война. Но през този период очевидно към историческите причини са се прибавили и някои нови. Сърбите винаги са се чувствали застрашени като малцинство, което впрочем не означава, че е съществувала реална заплаха. Усещането за сигурност идва, ако заемат постове в администрацията, което при еднопартийната диктатура означава задължително репресия. Поради това те са възприемани от другите нации, особено от хърватите, като поддръжници на режима, пристрастени към привилегии и недемократични правителства. Всичко това поражда недоверие и задълбочава съществуващия антагонизъм.

В края на 1969 г. Владимир Бакарич, винаги предпазлив, опровергава обвиненията, че национализмът е обсебил хърватския съюз на комунистите. Не след дълго, през януари 1970 г., хърватският ЦК отхвърля твърденията на Милош Жанко, хърватин и зам.-председател на Федералното събрание, че хърватският национализъм се надига и че новото комунистическо ръководство е дало на националистите пълна свобода и не само ги толерира, но в действителност ги подкрепя. Най-важното решение на тази сесия (десета) е, че „унитаризмът" като идеология и „бюрократичният централизъм" като практика представляват най-голямата опасност за развитието на самоуправлението и стабилността на Югославия. Те настояват за участие в дискутирането на начина за преразпределение на държавните финансови ресурси (приходи от данъци и т. н.), както и за системата на чужда валута — двата основни проблема. Извън контекста на бюрократичния език това означава, че хърватските комунисти правят обществено достояние виждането си за независимо развитие на Хърватия в Югославия. Ръководствата на двете републики и на федерацията приемат това с опасения и резерви. Тито е почти 80-годишен, но всички основни решения са все още негови.

За известно време той проявява колебание и отстъпчивост спрямо хърватите. На среща със загребските комунисти през септември 1970 г. обявява реорганизация на държавата, предимно като се даде възможност на републиките да носят отговорност за собственото си развитие и за развитието на цяла Югославия. Започва усилена подготовка за всестранни промени на югославската конституция, които влизат в сила през юни 1971 г. Те въвеждат към президента на Югославия Йосип Броз Тито осемчленно президентство, по един член от всяка от шестте републики и по един за двете сръбски автономни провинции (Косово и Войводина). По някои въпроси се налага постигане на консенсус между републиките и провинциите. Най-общо самостоятелността на републиките се увеличава, а това се счита за особен успех на хърватското ръководство.

Хърватското национално движение набира сила. През пролетта на 1971 г. в Загребския университет е избрано ново, национално ориентирано студентско ръководство. Матица Хърватска* започва да издава седмичника *„Хърватски Тедник"*, който се превръща в обществена трибуна за некомунистите интелектуалци на „Хърватската пролет". Вестникът публикува материали за различните аспекти на демократичното развитие и за хърватския национален въпрос, като застъпва тезата за неделимостта на хърватската нация в Хърватия. В същото време, пише той, на малцинствата (на първо място сърби) трябва да се гарантира свободна и равноправна изява, касаеща всички аспекти на етническата им индивидуалност. В Загреб и някои други хърватски градове възникват инциденти, които комунистическата власт не е в състояние да контролира. Редица статии в *„Хърватски Тедник"* (например една от тях поставя въпроса за необходимостта Хърватия, подобно на Украйна и Белорусия, да стане член на Обединените нации, а друга обяснява неефективността на някои предприятия с относително високия процент на сърби в управлението им) и някои смели и дръзновени ексцесии (пеене на песни като „Хърватия роди двама бандита — Анте Павелич и маршал Тито") провокират ответни реакции както в Хърва-

* Буквално „Хърватска пчела". Обществото, създадено през 1842 г., има за цел да подпомага и насърчава развитието на културата и образованието, а в някои случаи, като този, да повдига политически въпроси.

тия, така и в другите републики. Натискът над Тито да предприеме нещо нараства.

През юли Тито отново се среща с ръководството на хърватските комунисти, които по това време вече са разделени — някои от тях открито говорят срещу „национализма и сепаратизма в обществения живот". Решено е, че двама икономисти от най-яростните застъпници на тезата за неравноправното положение на Хърватия в Югославия трябва да бъдат изключени от Съюза на комунистите и отстранени от обществения живот. Въпреки всичко, през лятото напрежението се покачва, а становищата по отношение на икономическите и социалните проблеми са крайни и противоречиви.

През октомври 1971 г. е проведено грандиозно учение на югославската армия, наречено „Свобода '71", което по-скоро напомня репетиция на някакъв вид въоръжена интервенция и се възприема като последно предупреждение. Бакарич схваща, че губи контрол и убеждава Тито да предприеме действия. През ноември Тито решава да разбие хърватското движение, а събитията през следващите няколко дни утвърждават това.

В края на ноември загребските студенти вдигат стачка. Техните искания са синтез на непосредствените и стратегическите цели на „Хърватската пролет". Издигат лозунги Хърватия да стане суверенна държава на хърватския народ (те подкрепят хърватските лидери и президента Тито!), настояват опонентите на реформата да бъдат отстранени от постовете и отхвърлят обвиненията, че представляват „националшовинистичните и сепаратистките сили". Повдигнати са искания за пълна промяна в политическата и икономическата система, за преориентация на външната политика и промяна на валутния режим така, че тези, които печелят в чужда валута, да могат свободно да разполагат с нея. Протестират срещу това приходите в чужда валута от хърватския туризъм и модерната хърватска икономика да потъват в държавната хазна, а след това да се разпределят несправедливо. Искат реформа в армията, която те считат за преобладаващо „сръбска" — например те настояват в армията да се използва хърватският език, а хърватските граждани да отбиват военната си служба в собствената си република. Стачката обхваща повечето загребски студенти и някои от други университети. Тя влошава още повече и без друго тежката ситуация в Хърватия и в цяла Югославия. Дори някои студенти

предупреждават за опасността от излизане на улиците. От една страна, студентите са съюзници на хърватското партийно ръководство, но, от друга страна, ръководството е обезпокоено от студентския радикализъм и се опасява, че от стачката могат да се възползват опонентите на „Хърватската пролет". Студентите се стремят да установят контакти с други части на Югославия, но освен колебливия отзвук в Любляна, никой друг не реагира. Тогава студентското ръководство решава да прекрати стачката, „за да избегне ексцесии и да демонстрира доверие в ръководството на Съюза на хърватските и югославските комунисти начело със Савка Дабчевич-Кучар и Тито", но е вече твърде късно. На 1 декември 1971 г. Тито свиква Югославското президентство в Караджорджево (близо до Нови Сад), където лидерите на хърватските комунисти остро са критикувани за непротивопоставяне на „надигащия се национализъм, шовинизъм и класовия враг". Тито оценява студентската стачка като продължително и внимателно подготвян контрареволюционен акт, иницииран в чужбина. В цяла Хърватия са организирани партийни срещи, на които над 400 души са принудени да се оттеглят или са изключени. Възникват спонтанни демонстрации, първо сред загребските студенти. Полицейските репресии в цяла Хърватия се засилват, а няколко хиляди души са задържани, измъчвани по различни начини или изтласкани в периферията на обществения живот. Лидерите на „Хърватската пролет" — Трипало, Дабчевич-Кучар, Пиркер, Харамия и техните най-близки съратници са свалени от постовете им, пенсионирани и отстранени от всякакъв вид обществена дейност. Образувани са дела срещу най-видните културни дейци в Матица Хърватска, редактори на *„Хърватски Тедник"* и студентски лидери, и повечето от тях са осъдени на две до четири години затвор. Много хора напускат страната. Хърватия изпада в политическа апатия, от която не излиза почти две десетилетия.

70-те години: апатия между репресиите на интелектуалците и относителния икономически прогрес

През лятото на 1972 г. 19 добре въоръжени членове на хърватската дясна организация влизат нелегално от Австрия в Югославия. Всички произхождат от Босна и Херцеговина и възнамеряват

да вдигнат въстание, когато достигнат Централна Босна, погрешно считайки, че хърватите (и мюсюлманите) там са толкова дълбоко разочаровани, че с готовност ще се присъединят към тях. Те не успяват да привлекат никой на своя страна, а ЮНА организира полицейска хайка в планините на Босна и Херцеговина, в която вземат участие 18 000 души. Повечето членове на групата са избити, а заловените живи са осъдени на смърт и разстреляни, с изключение на един, който поради младостта си е осъден на 20 години затвор.

В апогея на „Хърватската пролет", през 1971 г. двама хървати изгнаници убиват югославския посланик в Швеция. През 1976 г. група хърватски изгнаници отвличат самолет на ТУА, с искане водещите вестници в САЩ да публикуват предоставената им от тях информация за югославските репресии над техния народ. В същото време на летище „Кенеди" в Ню Йорк избухва бомба, която убива един полицай. Тези терористични действия правят представянето на резонните и логически искания на хърватите за либерализация и икономическа реформа много по-трудно и създават впечатление у западните страни за доминиращ екстремизъм в хърватското движение и изключване на всякакви други алтернативи. Силната подкрепа, която Западът дава на Тито и за неделимостта на Югославия е отчасти в резултат на този екстремизъм. В допълнение е очевидно, че през 70-те години Москва подпомага някои дяснoориентирани хърватски организации.

Терористите обикновено са членове на емигрантски организации, които подкрепят безусловното създаване на независима Хърватия, превръщайки това в непосредствена или по-дългосрочна цел. Основната разлика между тези групировки е в степента на силата, която възнамеряват да използват за постигане на целта. Хърватската дяснoориентирана организация определено създава хаос и причинява много вреди, но има и други, развиващи по-различна дейност. През 1960 г. Якша Купан започва да издава в Лондон умерения, демократичен, непартиен вестник *„Нова Хърватия"*, който през следващите тридесет години остава най-четеното издание в хърватската диаспора. Той представя гледната точка на хърватските емигранти от средната класа, чиято основна цел е демократичната и икономическата реформа в Хърватия. Те считат независима Хърватия за непостижима цел и на практика дори не го коментират. През

1963 г. група от югославски изгнаници (сърби, хървати и словенци) основават в Англия Демократичната алтернатива, която приема една демократична Югославия, която да бъде плуралистична и полицентрична общност.

Независимо от фундаменталните различия между тези начинания, комунистическите власти заклеймяват всички без изключение. Хърватската общественост обикновено научава за своето съществуване само от идеологически обоснованите коментари в медиите.

Новата конституция: към идеята за конфедерация

Образователната реформа през 70-те години предизвиква огромно недоволство в Хърватия. Тя е планирана на ниво Югославия, но е приложена (след 1974 г.) само в Хърватия. Основната идея е да се изравни нивото на образование, предлагано от елитните средни училища, както и от другите професионални училища, подготвящи работници. Общественото недоволство е насочено предимно към Стипе Шувар (роден 1936 г.), младия и амбициозен министър на образованието и културата.

Въпреки че югославското ръководство разбива хърватското движение, една от чиито цели е децентрализация, те не могат да загърбят факта, че централизираната федерална държава и икономика функционират лошо и че са наложителни промени за децентрализация. Тези промени са залегнали в измененията на конституцията от 1971 г. и особено в новата конституция, приета през 1974 г., която утвърждава държавния статут на републиките и провинциите и въвежда нова смес от федерални и конфедерални елементи. Подобно на югославското президентство, федералното правителство също е конституционирано на принципите на равноправно републиканско представителство. Накрая е създадена система за самоуправление, която в някои случаи води до децентрализация на абсурдно ниво — това става ясно през 1976 г., когато е приет Кодексът на труда. Конституциите на всички републики, включително и на Хърватия, утвърждават идеята за държавност и наистина в много аспекти републиките стават държави.

Политическата апатия може би отчасти се дължи на икономи-

ческия прогрес през 70-те години, който в голяма степен се обяснява с прекомерния брой външни заеми и превес на вноса над износа. За Югославия и Хърватия 70-те години — до 1978-79 г., са период с най-висок жизнен стандарт. Изглежда, възрастният вече Тито, който се въздържа от всякакви рестриктивни икономически мерки, допринася за тази политика, оказала се гибелна както в краткосрочен, така и в дългосрочен план.

През 1972 г. е открита първата магистрала в Хърватия, свързваща Загреб с Карловац. Тя е дълга 38 км и е част от пътните артерии Загреб—Риека и Загреб—Сплит. Пътищата обаче, пресичащи Централна Хърватия и водещи към морето (особено в посока Сплит), които са планирани от ръководството на „Хърватската пролет", са класифицирани като „националистични" и тяхното строителство е спряно. По време на икономическия бум през 70-те години е разрешено единствено строителството на магистралата Любляна—Загреб—Белград и към края на 80-те години 200 км от нея са завършени. От идеологическа гледна точка този път се приема за „по-правилен", тъй като се счита, че допринася за териториалната цялост на Югославия. Все пак през 70-те години са построени и други относително добри пътища — от Загреб и Карловац към Риека и Сплит, както и мостове и тунели по крайбрежието. В Босна и Херцеговина също е изградена пътна мрежа. Това слага край на изолацията на най-южната част на хърватското крайбрежие и улеснява развитието на туризма там. Важна част от хърватския етнос в Централна Босна и Западна Херцеговина вече има по-добри пътни комуникации с Хърватия.

В края на 60-те години и през 70-те години туризмът просперира. През това десетилетие броят на „туристическите нощувки" почти се удвоява: от 28 500 000 през 1970 г. до 42 500 000 през 1975 и 49 500 000 през 1978 г. С малки изключения общият туристически поток се увеличава с 10% всяка година. През 1970 г. започва строителството на големи луксозни хотели, които заедно с пътищата към морето са предпоставка за бързото развитие на туризма.

В началото на 70-те години са открити три нови университета — в Риека, Сплит и Осиек. Въпреки че някои факултети функционират в трите града още от 50-те години, а други не започват до 80-те години, новите университети допринасят значително за по-балан-

сирано регионално развитие в Хърватия и за децентрализация в образованието.

По същото време някои сектори на хърватската икономика придобиват международен профил. Това са предимно строителни фирми, работещи в арабските и източноевропейските държави, а в по-малък мащаб и в Западна Европа. Високи резултати са постигнати и в корабостроенето, нефтодобивната, фармацевтичната, химическата и металодобивната промишленост. Завършен е нефтопроводът, пресичащ Хърватия — тръгвайки от Риека към вътрешността, той снабдява голяма част от Югославия и някои централноевропейски страни.

Смъртта на Тито и нейните последици

През есента на 1979 г. Тито е неизлечимо болен, а през следващите месеци състоянието му се влошава. Цялата страна следи лечението му с изострено внимание, осъзнавайки, че неумолимо се приближава към нова ера, „ера без Тито". Той умира на 4 май 1980 г., няколко дни преди 88-ия си рожден ден. Влакът, пренасящ тялото му, стартира в Любляна. В Загреб се състои голяма церемония, когато влакът минава оттам и през целия му път до Белград, където е погребан, безброй хора от близките градове и села спонтанно изразяват почитта си, застанали край железопътната линия.

Много хора потвърждават голямата заслуга на Тито за това, че етническите кръвопролития от Втората световна война са погребани в миналото и за зародилото се доверие след войната между воюващите преди това народи. Това означава, че Тито е успял да открие разрешение на фундаменталния проблем в Югославия. В ретроспекция обаче изглежда, че това решение в действителност помага да се посеят семената на конфликта, който избухва през 90-те години. Многоетническа общност може да функционира ефективно само при наличие на истински демократични институции, каквито Титова Югославия никога не е имала. Истина е, че много се е направило с най-добри намерения и с чувството, че така е „справедливо", но често арбитрирането „отгоре", колкото и да е доброжелателно, не е най-добрата алтернатива за открити дискусии и свободно

координирани мнения по най-трудните проблеми. При системата на Тито никакви интереси или идеи не могат да бъдат изразени по истински демократичен начин. Това наврежда най-много, когато се засяга чувството за етническа идентичност, тъй като неговото потискане води до екстремен национализъм. Освен това икономическият провал на системата на Тито, най-добре изразен в продължителната криза на 80-те години, оставя хората, дори и без да обедняват, без илюзии и податливи на манипулации от демагози. Накрая практическите решения на Тито му осигуряват доживотна неограничена власт, но също така предвещават и проблемите, които възникват след неговата смърт. По време на войната той се обгражда със сътрудници, които обикновено са с около двадесетина години по-млади от него, така че никой от тях не би могъл да му съперничи в предстоящата борба за власт. Винаги, когато някой — като Хебранг, Джилас или Ранкович — само помисли да застраши властта му, се намира начин да бъде елиминиран. Смъртта на Тито е повратен момент и доказва, че система, зависеща от един човек, е несъстоятелна. Въпреки че Тито се намесва твърде ограничено във вътрешните работи след 70-те години (до степен, каквато му позволяват умствените и физическите възможности), той остава обединителен фактор и цялата власт в Югославия е концентрирана около него. Той няма истински заместник, тъй като след неговата смърт върховната власт преминава в колективно президентство, състоящо се от 8 много посредствени политици с големи амбиции, но и без особен потенциал.

Цялата политическа и икономическа организация бюрократизира вземането на решения под маската на самоуправлението. Необходимите промени в системата не могат да бъдат извършени, тъй като изискват сложна процедура и републикански консенсус, какъвто управляващата бюрокрация не е в състояние или не желае да постигне. Тито оставя системата в състояние на парализа, неспособна да оптимизира сама себе си. Хърватия е в особено трудно положение, тъй като Кърлежа умира през 1981 г., а Бакарич боледува продължително, преди да умре през 1983 г. Така личностите, доминирали хърватския културен и политически живот в продължение на десетилетия, го напускат. Системата на колективно ръководство се основава на ротационен принцип и председателите на колектив-

ните органи се сменят на една или две години, което намалява възможността за поява на силна фигура, дори и да е съществувала такава. Освен това при системата на ротация периодът на заеманата длъжност е твърде кратък за реализиране на всяка важна инициатива или дългосрочен план.

Междувременно икономическата и политическата криза се задълбочава, апатията нараства, социалистическата идеология запада, Съюзът на комунистите губи престиж и респект и бавно, но сигурно цялата държава и социална структура започва да се разпада. При тези обстоятелства конфликтът на интереси между републиките се разраства и силно се изостря. Федералната конституция постановява, че всички важни решения на федерално ниво трябва да се вземат с консенсус на републиканските делегации, които, с напредването на 80-те години, постигат съгласие по все по-намаляващ брой въпроси, независимо че всички принадлежат на една-единствена партия. Обикновено Словения е в малцинството (7:1); другата възможност е Словения и Хърватия (6:2).

12

1980-89 Г.: ЗАДЪЛБОЧАВАНЕ НА ОБЩАТА КРИЗА

След смъртта на Тито югославската икономика се изправя пред катастрофа. Непосредствено след това събитие федералното правителство осъзнава, че не е в състояние да изплати външния си дълг, равняващ се на почти 20 милиарда щатски долара. Трудните преговори с международните банкови институции продължават години. Те са удължавани по политически причини: Западът иска Югославия да се запази такава, каквато е — по-демократична от другите източни държави и в същото време по-различна от тях. Затова те отпускат временни мораториуми. Независимо от това, в Югославия, както и в други източноевропейски и развиващи се страни, външният дълг оказва тежък натиск върху икономиката през 80-те години. Впоследствие фактът, че повечето от заемите са получавани от федералното правителство и е много трудно да се проследи в коя република са вложени парите, допълнително влошава отношенията между републиките и различните етноси.

Недостигът на чужда валута прави невъзможен вноса на достатъчно количество нефт и през 1980 г. вече има дефицит на петрол и нефтени продукти. Пестенето им, което не би могло да бъде прилагано безкрайно, причинява много вреди. Стоки, които са отчасти или изцяло вносни, като кафе, шоколад и миещи препарати, изчезват от пазара. Този дефицит насърчава пътувания с цел покупки в чужбина, което води до още по-голям отлив на валута.

Поради спецификата си хърватската икономика се изправя пред

допълнителни трудности. Строителството, един от основните й отрасли, първо попада под ударите на кризата и недостига на средства. Спряна е реализацията на най-големите проекти, а фирмите заделят сравнително много малко средства — най-вече за строителство на жилища. Металургичната и машиностроителната промишленост губят предишните си сигурни пазари в Съветския съюз и другите източноевропейски страни, поради кризите там. Хърватската корабостроителна промишленост, заемаща някога трето място в света по обем на производство, започва да запада. Не може да се твърди, че нищо не се случва, но всичко, което е направено, е или погрешно, или твърде закъсняло. На инициативите на експерти и независими интелектуалци, които са извън управляващия партиен кръг, обикновено се гледа с подозрение, а често и с враждебност. През 1984 г. Дружеството на ветераните доброволци от испанската война изпраща писмо до президентството от свое събиране в Сараево, в което описва с необикновено остри и силни думи социалната, икономическата и моралната криза и настоява за извънреден конгрес на югославските комунисти. Контролираната от режима преса вдига врява и охулва подписалите писмото, без дори да го публикува. ЦК сформира комисия, която оценява инициативата като неблагоприятна и неуместна. Ако старите испански ветерани, една без съмнение морална сила и авторитет в Югославия по това време, могат да бъдат третирани по такъв начин, то е ясно, че същото ще последва и всяка друга група или отделни личности. Всичко това засилва обществената апатия и инерция.

Една от принципните стъпки за подобряване на икономиката, инициирана от централните държавни и партийни институции, е направена в края на 1981 г., когато правителството сформира комисията за икономическо стабилизиране „Крейгер", оглавявана от словенския комунист Сергей Крейгер. През юни 1983 г. Федералният изпълнителен съвет и други федерални институции приемат част от доклада на комисията „Крейгер" (който става известен като „Документът"). Той е наречен „Дългосрочна програма за икономическо стабилизиране" и утвърждава пазарноориентираната икономика. Програмата обаче се оказва вътрешно противоречива и непоследователна: тя налага продължаване на ръководната роля на Съюза на комунистите във всички сфери на обществения живот. Нейното пълно

прилагане би означавало дълбоки и болезнени удари върху икономиката и поради това е отхвърлена, най-вече от партийните комитети, и не дава никакви практически резултати. През 80-те години са въведени административни мерки за намаляване на инфлацията, увеличава се експортът и се задържа стандартът на живот (замразяване на цените и т.н.). Въпреки че политиците говорят за икономически закони и критерии, на практика нищо не се върши.

Въпросът за икономическите отношения между републиките е особено чувствителен. Публичните полемики, касаещи необходимостта от оказване на помощ на слабо развитите републики (Македония, Босна и Херцеговина, Черна гора) и автономните провинции (Косово) зачестяват и се разгорещяват. Хърватия и Словения осигуряват около 60% от фондовете за тази цел, но проблемите не са решени, а пропастта между развитите и изостаналите региони се увеличава.

През 1982 г. съвкупният обществен продукт на глава от населението е 7,4 пъти по-висок в Словения, отколкото в Косово, а съвкупният обществен продукт в Хърватия, особено в най-развитите ѝ региони (във и около Загреб и в крайбрежните райони) е малко по-нисък от словенския. С такава разлика в темпа на икономическото развитие и в обществените интереси и със съществуващия вече етнически конфликт кризата в югославската общност е неизбежна.

Няма съмнение, че относителният просперитет и богатството на Хърватия се дължат на туризма. През 80-те години хърватският туризъм достига своя пик, забавяйки темпа си на развитие през следващите десетилетия. От 53,5 млн. туристически нощувки през 1980 г. достига рекордната цифра от 67 665 000 през 1985 г. Но през 1990 г., поради всеобщата криза в страната, неприемливите туристически оферти и други фактори, статистиката показва спад до 52 500 000. Хърватското участие в световния туристически трафик намалява от 1,9% през 1975 г. на 1,2% през 1988 г., като в същото време неговият дял в общия приход от туризма пада от 1,4 до 0,7%. В края на 70-те години почти спира строителството на големи хотели за сметка на частната инициатива. Фамилните къщи се разширяват, за да посрещат туристи, строят се апартаменти, откриват се нови ресторанти и развлекателни заведения, предлагащи голямо разнообразие за туристите. Приходите на хората, заети в туризма и

работещи почти извън контрола на държавата, се възприемат като светъл лъч в икономиката на 80-те години. Тази неконтролирана частна дейност е вероятно най-важният фактор в икономическото развитие на цялото хърватско крайбрежие. Данните за общия приход от туризма зависят в голяма степен от методите на начисляване, но изглежда, че в средата на 80-те години общият годишен приход от туризма в Югославия възлиза на 3 милиарда щатски долара, като дельт на Хърватия в него е 80%. Чуждите туристи, особено тези от Западна Европа, внасят повече пари в сравнение с местните, а 84% от германците и почти 91% от австрийците и италианците, които идват в Югославия, прекарват ваканциите си в Хърватия.

През 80-те години Хърватия се възползва максимално от разположението си на международни пътища както по отношение на съседните централноевропейски държави, така и към другите части на Югославия. В средата на 80-те години 42% от пътническите полети, 74% от чартърните и карго полетите и 76% от транзитните полети в Югославия минават през Хърватия, а около 70% от югославския морски и речен транспорт се извършва през хърватските пристанища. През 1984 г. 13 млн. тона товари преминават през пристанището на Риека, а когато близкият терминал на нефтопровода в Омишал започва да функционира, тази цифра нараства на 19 млн. тона.

Миграцията от селата към градовете е най-висока веднага сред Втората световна война, но остава висока и през 50-те и 60-те години, когато започва бърза индустриализация и икономически прогрес. Населението, което изцяло зависи от селското стопанство, спада от 62,4% през 1948 г. на 15,2% през 1981 г. Четирите най-големи хърватски града (Загреб, Сплит, Риека и Осиек) почти удвояват населението си през този период: Осиек нараства със 78% (от 89 191 до 158 790 жители), а Сплит — със 143% (от 97 146 до 235 922, заедно с предградията на Кащела и Солин). Урбанизацията, макар и с намаляващи темпове, продължава до 1991 г. Обширната Загребска област бележи значителен прираст на населението от 448 444 през 1948 г. до 855 568 през 1981 г. и 933 914 през 1991 г.

По-малките хърватски градове също се разрастват, увеличават броя на жителите си и се развиват икономически. Това обикновено става, когато възникне ново промишлено производство в града или неговите околности. Тъй като повечето от тези заводи не могат да

конкурират световния пазар (въпреки че работят предимно за износ), заплащането е ниско и доходите на домакинствата не задоволяват нарасналите потребности. Това принуждава населението, освен основната си заетост в промишлеността, да се занима със селско стопанство или други странични дейности. Повишавайки по този начин стандарта си на живот, работниците престават да бъдат производителни в основните си професии.

Между 1955 и 1984 г. заетостта се увеличава със 150%, а безработицата нараства почти шест пъти (през 1955 г. почти няма безработни). Най-ясният индикатор, че страната се приближава към икономическа криза през 80-те и 90-те години е безработицата, която отново се удвоява между 1984 и 1992 г. Наред с това обаче неграмотността в Хърватия намалява от 16,3% през 1953 г. до 5,6% през 1981 г. — тогава, когато в Косово е 17,6%, а в Словения 0,8%. Детската смъртност намалява от 91,8 на 1000 през 1954 г. до 15,8 през 1984 г. Продължителността на живота за периода 1953-81 г. се увеличава от 59 до 67 години при мъжете и от 63 до 75 години при жените.

Драстичният спад на раждаемостта сериозно застрашава обновлението на населението, спадайки от 12,1 на 1000 през 1954 г. до 2,3 през 1984 г. Непрекъснатото намаляване на населението, наречено „бялата смърт", обезлюдява някои хърватски региони, особено планинските (Лика и отчасти вътрешността на Далмация) и островите. На някои острови демографското положение е катастрофално: през 80-те години средната възраст на населението им е 60 години. Развитието на индустрията и туризма в известна степен стопира намаляването на населението на някои от островите след 70-те години, а на места то дори започва да расте, но най-високият брой от края на 19 век и първата половина на 20 век все още не е достигнат.

Увеличаващият се спад в естествения прираст на населението през 80-те години не би бил толкова опасен, ако в същото време не се увеличава и емиграцията. През 60-те години повечето емигранти са работници, но през 80-те години зад граница заминават и много професионалисти и учащи, в търсене на по-висок стандарт и шансове за реализация. Много от тях са млади несемейни хора, което допълнително влошава демографското положение. Намаляването на населението и изтичането на мозъци през 90-те години се отразява

чувствително на Хърватия.

Демографският аспект в отношенията между хървати и сърби е сам по себе си проблем. Различни интерпретации, често неточни и понякога тенденциозни, разпалват недоразумения. През 19 век сърбите наброяват 26% от населението в Хърватия и 20% в Далмация. Следвоенното преброяване показва, че броят на сърбите в Хърватия се увеличил от 543 000 през 1948 г. до 627 000 през 1971 г., но техният процент постепенно намалява, поради по-бързото общо нарастване на населението. От 15% през 1953 г. и 1961 г. то пада на 14,2% през 1971 г. и 11,6% през 1981 г., но през 1991 г. отново се увеличава на 12,2%. Намаляването на броя на сърбите през 1981 г. се обяснява с факта, че много от тях се обявяват за югославяни (около 8,2% от тези, живеещи в Хърватия, като много от тях са деца от смесени бракове), докато увеличението през 1991 г. е в резултат на намаляването на югославяните (сега те възлизат едва на 2,2%). При преброяването някои се обявяват за югославяни поради политически преследвания или за да напреднат в кариерата: счита се, че югославяните напредват по-бързо в държавните служби, особено в армията и полицията.

Ускорената урбанизация води и до бързи промени в разпределението на населението. Анализите на миграционните процеси трябва да обхващат цялата територия на Югославия или поне тази, населявана предимно от сърби и хървати (републиките на Сърбия, Босна и Херцеговина и Хърватия). В повечето случаи сърбите се придвижват в посока към Сърбия, а хърватите — към Хърватия. Забелязват се и някои особености на републиканско и регионално ниво: в Хърватия хърватите мигрират към големите градове; при сърбите тенденцията е същата — придвижване от селата към градовете, където сръбското население вече е мнозинство. Така Книн*, Обровац, Петриня и Бенковац се променят от малки градчета с мнозинство или поне голям процент хървати в големи градове с преобладаващо сръбско население.

Всяка от тези тенденции се наблюдава и в разрастването на

*През 1880 г. неговото население е 58:42 в полза на хърватите; през 1953 г. е 57:37 в полза на сърбите, а през 1981 г. този процент се увеличава до 89:11.

самите градове.

Промените в броя на хърватите в другите югославски републики са подчинени на същите принципи. Въпреки че раждаемостта при хърватите в Босна и Херцеговина е относително висока (между 1948 и 1981 г. техният брой нараства от 614 000 до 758 000), като процент от общото население те намаляват между 1948 и 1991 г. от 23,9% до 17,3%. В сръбската автономна провинция Войводина през 1971 г. живеят 145 000 хървати (7,8% от населението), а през 1981 г. — само 110 000 (5,4%). Този спад се дължи отчасти на намалената раждаемост, но най-вече на миграцията към Хърватия.

Злините на сталинисткия тоталитаризъм се смекчават в Югославия и Хърватия от спорадични и постепенни стъпки в посока към по-голяма либерализация. Стандартът и културата на живот са по-високи в сравнение с другите страни под контрола на Съветския съюз, особено през 70-те и 80-те години на 20 век. През този период се увеличава автономността в доста сфери — особено в здравеопазването, науката и образованието, където критерият професионализъм в голяма степен измества принципа на „моралната и политическа коректност". В началото на 70-те години медицината се доближава до световните стандарти: извършена е първата бъбречна трансплантация, а през 80-те години е родено първото бебе ин витро и е направена първата сърдечна трансплантация. Здравеопазването е безплатно, а здравните осигуровки се покриват чрез данъчната система, така че обхващат цялото население (въпреки че земеделците са облагодетелствани от това право по-малко в сравнение с другите групи от населението).

През 80-те години хърватското гражданско общество придобива качествено нови измерения. Появяват се първите алтернативни радиостанции, а печатните медии, излизайки от директния контрол на партията — особено загребските седмичници *„Данас"* (Днес) и *„Старт"*, както и *„Неделна Далмация"* в Сплит — достигат висок професионален стандарт.

Католическата църква остава единственият крепител на хърватския дух при националната апатия, заляла страната през 70-те години. С разпадането на комунистическия морал и революционна система се възраждат християнските ценности, а множество вътрешни и външни обстоятелства обезсилват режима в ограничаване-

то на църковната дейност в годините след 1980. През 1976 г. хърватските епископи публикуват пасторското послание „Тринадесет века християнство сред хърватите“ и в същата година подготвят грандиозно честване на 900-годишнината от коронясването на крал Звонимир в Солин, близо до Сплит. Три години по-късно, през 1979 г., в Нин, близо до Задар, с честване, наречено Годината на Бранимир, е отбелязана 1100-годишнината от основаването на Нинската епископия. За разлика от честванията, организирани от властите, които практически протичат почти незабелязано, тези църковни събития привличат огромни групи хора, индикирайки по този начин възраждането на църквата в Хърватия. Кулминацията настъпва през 1984 г., когато се провежда националният евхаристичен събор на хърватската църква в Загреб и в близкия параклис на Мария Бистрица, където последното честване на „Тринадесет века християнство сред хърватите“ е посетено от 400 000 души, 1100 свещеници, 35 архиепископи и епископи, както и от пет кардинала.

Властите продължават да поддържат догматичното си отношение към църквата. Все още е много трудно да се издейства разрешение за строеж на църква. Завръщането на църквата в градовете (нейното влияние винаги е било силно в селата) е отразено в увеличаващия се процент на народни и църковни имена, давани на децата, нарастващия брой кръщенки и църковни сватби.

Едно събитие от особено значение в този процес е явяването на Дева Мария в село Междугорие в Босна и Херцеговина, населено предимно от хървати. Селото скоро се превръща в място за масово поклонение, въпреки продължаващите политически и вътрешноцърковни спорове доколко е реална появата на Девата. Селото е най-доходоносният туристически обект в Босна и Херцеговина (в края на 80-те години приходите му се оценяват на около 80 млн. щатски долара годишно, без каквито и да било сериозни инвестиции, освен строителство на хотели).

Независимо от тези относителни придобивки, комунистическа Югославия продължава да е тоталитарна държава. Комунистическият монопол през 80-те години остава ограничен върху полицията, армията, правораздавателната система и държавния бюджет. Идеологическото насилие постепенно отслабва, тъй като държавните и партийните структури вече не са така силни и респектиращи, за да

се налагат. Всичко, което все още могат частично да контролират, е печатът. Безсилието на режима най-ясно прозира в опитите му да завоалира реалните проблеми и да прикрива от обществото нерешените въпроси. До 1987-88 г. са правени опити за омаловажаване и загърбване на етническите проблеми. Така тяхното потискане е една от основните причини за яростното им и стремително възпламеняване през 1990-91 г., довело до разпадането на Югославия и гражданската война.

През 80-те години Хърватия е управлявана от хора, считащи „борбата срещу национализма" за своя първостепенна цел. Те са много по-твърди и безкомпромисни от комунистите, управлявали Сърбия до 1987 г. и особено от тези в Словения. Политическите процеси са редки, но двама известни обществеици, осъдени за своята дейност през 1971 г., Владо Готовац и Франьо Туджман, отново са пратени в затвора с двегодишна присъда, заради интервю пред шведската телевизия, дадено от първия. По мнението на съда, те са коментирали по неподходящ начин условията в Хърватия.

През март 1984 г. Информационният и пропаганден център на ЦК на Съюза на комунистите в Хърватия издава т.нар. „Бяла книга", озаглавена „Относно някои идеологически и политически тенденции в изкуството, литературата, театралната и филмовата критика и обществени декларации от редица изкуствоведи, които съдържат политически неприемливи послания". Тази книга съдържа политически критики към около 200 хора на изкуството в цяла Югославия и включва цитати, интервюта и афоризми от техни публикации. С издаването на този списък на политически неудобните хора в Хърватия комунистите поемат знамето на идеологическия догматизъм в Югославия. Реакциите към този акт са силно негативни, тъй като вече се чувства, че такава политика няма бъдеще. Всеобщото презрение и присмех към комунистите бързо се разпространява и независимо от шума, който вдигат, авторите на „Бялата книга" не са в състояние да поискат сметка или да отправят нито един упрек към включените в списъка. Една от последните изяви на „догматичните" сили е през 1987-88 г., когато филмовият сценарий на Иван Аралича „Живот с чичо" (*Život sa stricem*) е атакуван като антикомунистически, тъй като представя и анализира репресиите през първите години на комунизма. Независимо от това през 1988 г. режи-

сьорът Кръсто Папич заснема филма, който свободно се пуска по кината. През същата година режисьорът Бранко Шмид филмира пиесата „Соколът не го обича“ (*Sokol ga nije volio*), която вече е поставена в театрите. Това е първият хърватски филм за съдбата на хърватските домобрани и усташи в техния предсмъртен поход („Пътят към голгота“) през 1945 г. Създаването на тези филми доказва бързото отслабване на влиянието на „догматиците“.

Социалистическият морал изключва правото на стачки. Дълго време, чак до 80-те години, стачките се считат като антиреволюционен акт, а техните организатори и самите стачници винаги рискуват преследвания и мъчения. Малкото на брой стачки, които избухват, не са споменати в пресата. Партийните комитети обикновено удовлетворяват исканията на стачниците за по-добър живот, като осигуряват срочни банкови кредити, чието изплащане не могат да гарантират. През 1987 г., при една от най-големите и продължителни стачки в Хърватия, повече от 1000 миньори спират работа в истрийския град Лабин. Пресата не може да прикрие какво се случва. Първоначално стачниците издигат искания за повишаване на надниците и намаляване на административния персонал. Официалният профсъюз не е на тяхна страна, но основните искания са удовлетворени. Властите се опасяват от избухването на по-широк обществен бунт и дори етнически конфликт, тъй като повечето от миньорите са босненски мюсюлмани.

13

ЮГОСЛАВИЯ И ХЪРВАТИЯ ПРЕД ПРАГА НА ВОЙНА

В много публични речи по време на управлението си Йосип Броз Тито доказва, че напълно съзнава сериозността на югославския етнически проблем. Не знаейки как да го реши демократично, той се опитва по типичния за комунистите маниер да го потиска и в тези си действия успешно постига относителен баланс. И действително само неговата проницателност и изключително чувство за балансиране на властта поддържат комунистическа Югославия. В Загреб е премахната статуята на бан Йелачич, а всички хърватски улици, носещи неговото име, са преименувани. Имената на Анте Старчевич и Степан Радич, както и тяхната идеология за правото на държава и всеобщи човешки права са допуснати в общественото пространство и се толерират в прецизно определена степен. В същото време е наложена забрава за имперската слава на Сърбия. За обуздаване на великосръбския дух легендарни военни командири постепенно са запратени в забвение, а за компенсация сръбската номенклатура е подкупвана с блясъка на столицата, посланически постове, военни кариери и висши служби в държавния апарат.

От момента на гласуването на конституцията от 1974 г. в Сърбия тлее скрито недоволство от нея, особено заради изключителните правомощия, давани на автономните републики, което практически ги откъсва от сръбската юрисдикция. Сърбите недоволстват, че на Косово и Войводина са дадени всички атрибути на държави.

След смъртта на Тито привидният мир и вътрешен баланс на властта в Косово се сриват през пролетта на 1981 г.: албанското мнозинство протестира, издигайки искания за по-голяма автономност в рамките на Република Сърбия и дори за своя собствена независима република. Това е началото на продължителен период на различни форми на бунтове и съпротива срещу сръбските власти. След демонстрациите в Косово, мнението за незадоволителното положение на Сърбия в Югославия излиза наяве, като за първи път е изразено на заседания на ЦК на Съюза на комунистите в Сърбия в края на 1981 г., след което се полемизира и все по-често се изразява открито. През ноември 1984 г. сръбският ЦК отново настоява за по-тясна вътрешна интеграция на републиката и по-добра позиция във федерацията. Те предчувстват необратимия процес на разпадане на Югославия и за първи път предлагат „платформа за реинтеграция". Въпреки че никой все още не оспорва и не отхвърля публично същността на конституцията от 1974 г., ескалирането на национално оцветените искания на сърбите е очевидно.

Анализите и оценката на безредиците в Косово са противоречиви. За сърбите това е „геноцид срещу сърбите", за словенците „естествена емиграция на сърбите", а за албанците — „терор и потъпкване на албанците". Полемиката сред защитниците на противоречиви възгледи увеличава напрежението в Югославия, а в своята пропаганда сърбите започват да оказват директен натиск върху другите югославски нации и републики да говорят открито срещу албанците.

Митът за същността на геноцида

Един от основните опорни аргументи в спора за това, че Социалистическа република Сърбия и сърбите са в неизгодно положение в Югославия, е новата интерпретация на историята, противоречаща на управляващата догма. Новият подход е форма на мистификация, която акцентува върху култа на саможертва и е обвързана с миналото. Тя се базира на концепцията, която писателят Добрица Чосич (президент на Югославия през 90-те години) вече е формулирал в края на 60-те години и продължава да развива: „В днешния

свят сръбската нация вероятно е известна най-вече с огромната жертва и страдание в името на свободата, която е идеологическата същност на сръбската колективна духовност и морал.“*

В Сърбия и сред сърбите се пробужда интерес и към други, забранени дотогава теми. Една от тях е движението на четниците, което иска преразглеждане на негативния им образ, произтичащ от комунистическата историография. През септември 1985 г. белградски ежедневник публикува недовършения текст на „Меморандум“, написан в Сръбската академия на науките и изкуствата. Реакцията на сръбските власти към текста е изключително неблагоприятна, но авторитетът на неговите автори и националистичните му подбуди и внушения превъзмогват хладната официална критика. Първо документът анализира югославската криза в детайли, след което излага същината на великосръбската национална програма. Той открито обвинява Тито в съзнателно отслабване на Сърбия и говори за национализъм „отторе“, твърдейки, че другите югославски нации развиват етническата си идентичност с благословията на „висшите кръгове“, но че това е забранено на сръбската нация. Документът нарича другите „антисърби“, защото подкрепят или толерират албанските протести в Косово. Също така твърди, че в Хърватия се прилага позорна програма за асимилация с единствената цел да хърватизира сърбите. Основната идея, застъпена в „Меморандума“, е, че сръбската нация е най-съществената и от първостепенно значение част на Югославия с изключителни права, надхвърлящи всички обичайни политически и географски разделения: „Целостта на сръбската нация и нейната култура в цяла Югославия е от жизнено значение за оцеляването на тази нация.“ Той препоръчва засилване на югославската федерация, но в духа на 90-те години „неделимостта“ може да бъде интерпретирана по-различно — като създаване на сръбска държава в областите, населявани от сърби.

В същото време друг белградски вестник, по всяка вероятност от недоглеждане, публикува статия на историка Василие Крестич, академик и университетски професор в Белград, озаглавена „Относно произхода на геноцида над сърбите в Независимата държава Хърватия (НДХ)“. Той е първият, който предлага цялостна и завър-

* D. Ćosić, *Stvarno i mogue* (Любляна-Загреб, 1988), с. 188.

шена формулировка на това, което се нарича геноцидна същност на хърватите: „Съвсем сигурно е, че произходът на геноцидните действия срещу сърбите в Хърватия трябва да се търси... в 16 и 17 век, когато сърбите започват да се заселват в хърватските земи." След това цитира много примери на хърватско-сръбски спорове в Хърватия през втората половина на 19 век и началото на 20 век, обвиняващи винаги хърватите и приписващи им желание да унищожат сърбите. Сръбските автори, принадлежащи към това движение, считат, че големият брой сърби, убити от усташите през 1941-45 г., превръща вината на хърватите в колективна вина и че тяхната нация е геноцидна по характер. Усилието да се докаже последното твърдение се фокусира върху лагера в Ясеновац. През 1946 г. се твърди, че 46 000 души са избити там, но през следващите десетилетия статистиката установява, дори и в официалните публикации, че броят на жертвите достига 600 000 или 700 000. Задълбоченото изследване през 60-те години на убийствата в Ясеновац и Стара Градишка не успява да установи повече от 59 000 имена. Ако жертвите, чиито имена не са могли да бъдат уточнени, се прибавят към тези, се стига до действителния им брой. Все пак резултатите не са направени публично достояние, тъй като се различават от общоприетото мнение. Щателни демографски и исторически анализи показват, че около 83 000 души са убити в Ясеновац (Жерявич). През 80-те години някои историци и мними историци изследват броя на загиналите сърби във Втората световна война, особено в лагера Ясеновац и раздуват и без друго преувеличения вече брой от 700 000 убити сърби до един милион. В края на краищата става ясно, че никога не ще може да бъде установен точният брой на жертвите.

В края на 80-те години в сръбската преса се появяват още по-подстрекателски статии. Различни публицисти използват „Меморандума" като отправна точка за доказване на базата данни, извлечени от контекста, преувеличени, изопачени и дори измислени, че сърбите са били „мамени", „лъгани", „избивани", „унищожавани дори и след геноцида" и накрая, че са вечните победители във война и губещи в мирно време. Всичко това води до теории за световна антисръбска конспирация.

Цялата тази „новонаписана история" би могла да остане само като едно типично културно явление, ако ходът на времето не разк-

рива политически изменчивата същност на тези „научни“ оценки, особено след като на власт през 1987 г. идва Слободан Милошевич. Година или две по-късно те започват да се използват за оправдаване на териториалните войни, започнати от Сърбия, Черна гора, ЮНА и някои сърби в Хърватия и Босна и Херцеговина през 1991-95 г. В повтарянето на тези схващания се улавят скрити тенденции и заплаха в твърденията, че сърбите заслужават най-голямо признание за съществуването на Югославия, а Югославия се отнася към тях несправедливо. Сърбите са освободили всички други югославски народи, а в отплата за това са подложени на експлоатация, геноцид и разкъсване на територията им. Тяхното убеждение, че каквото и да са направили за балансиране на положението трябва да бъде оценено справедливо, се засилва, а яростта към 1941 г., годината, „която остава невъзнаградена“, отслабва.

1987 г.: засилване на кризата. Слободан Милошевич идва на власт

През 1987 г. в сръбския политически живот се появява и става все по-известна личността на Слободан Милошевич (роден 1941 г.). Той е изключително амбициозен и доста способен банкер и професионален комунист. Относително млад, той бързо печели хората, излагайки пред тях нещата, които искат да чуват. През пролетта на 1987 г. е избран за председател на ЦК на Съюза на комунистите в Сърбия, а през есента на същата година организира типичен партиен пуч (опит за преврат), с цел да „прочисти“ ЦК и белградския общински комитет от по-либералните несимпатизанти. След тези действия започва да управлява с „твърда ръка“. Заставайки под лозунга „Никой няма право на потъпква народа“, който впоследствие става популярен слоган, Милошевич поддържа косовските сърби срещу албанците и умело съчетава комунистическите и тоталитарните методи с националистичната пропаганда и демагогия. Повечето сърби скоро го възприемат като човека, който защитава техните интереси не само в Сърбия, но и в цяла Югославия. Това включва и сърбите в Хърватия.

През лятото на 1988 г., подпомаган от групи войнствено наст-

роени косовски сърби, Милошевич започва организиране на масови събрания във всички по-големи сръбски градове, на които неговите поддръжници заклеймяват местните лидери (замеряйки ги с кисело мляко), поддържащи автономията и противопоставящи се на централизма (така наречената „млечна революция"). През следващите месеци тези методи водят до оставката и оттеглянето на местните ръководства в автономните провинции Войводина и Косово, както и в Република Черна гора, анулирайки по този начин автономията на провинциите. Според официалната статистика почти 100 албанци са убити при безредиците в Косово през 1989 г. Става очевидно, че Милошевич няма да се спре пред това. Демагогските му изявления могат да бъдат интерпретирани по различни начини, но тъй като често споменава Югославия като сцена, на която ще действа, е ясно, че ръководствата на другите републики трябва скоро да очакват натиск от страна на сърбите върху федералните органи.

Изявлението на Милошевич през 1988 г. е най-точният израз на това, което предстои да се случи: „Проблемът на Югославия ще бъде разрешен чрез политика, която повечето хора в тази държава са избрали, във и извън институциите, по законен или незаконен начин, на улиците и в домовете си, като народно движение или ограничено до елита, със или без аргументи, но винаги ще отстояват, че това е политика за Югославия, в която хората ще водят по-богат и по-културен живот в единство и равенство." Година по-късно, на 28 юни 1989 г., при честването на 600-годишнината от битката на Косово поле, Милошевич говори за уроците, получени от тази битка за „съвременната борба, която водят сърбите" и призовава тяхната смелост, решимост и саможертва. Той подчертава, че „дори въоръжените битки не са изключени". На по-късен етап от войната в Хърватия и Босна и Херцеговина (и в Косово след 1998 г.) неговото изявление се интерпретира като обявяване на война.

В предизборната кампания през 1990 г. много политически партии публично предлагат конфедеративна Югославия; същото правят и новоизбраните правителства в Словения и Хърватия. Милошевич заявява, че в този случай ще оспорва границите между републиките. Поддържайки съмнителните искания на сръбското малцинство, той и неговите поддръжници не оставят съмнение, че ако Югославия не бъде организирана съответно по техните претенции, те ще

създадат Велика Сърбия, която ще включва големи части от Хърватия, дори тези, в които сърбите са малцинство. Те не отхвърлят използването на сила. Политиката на Милошевич е от типа, изключващ компромиси.

Когато в края на 80-те години комунизмът в Европа рухва, сръбските комунисти се трансформират в националисти, като дори приемат някои елементи на фашистката и нацистката политика: ненавист към другите, поддържана от идеологията за чиста кръв („Сърбия се простира дотам, където има сръбски гробове"), полицейски репресии и милитаристична политика на експанзия. На митинг през 1989 г. тълпите крещят „Искаме оръжие!".

И като кралство, и като социалистическа държава Югославия е нестабилна единица, създадена единствено да отстоява самоцелен национализъм. Комунистическите лидери във всяка от съставящите я нации, изглежда, осъзнават това и в типичния си непреклонен стил на поведение са наясно до каква степен да допускат националистични аспирации и доколко да обсъждат етническите взаимоотношения. Яростното движение на Милошевич е замислено да разруши Югославия или да я трансформира спрямо неговите представи.

В средата на 80-те години остатъците от воля и желание за запазване целостта на Югославия почти са изчезнали. През 1985 г. се провежда последният конгрес на Югославския съюз на писателите, на който републиканските делегации излагат противоречиви и непримиримо различни становища относно литературата и политиката. По същото време и други професионални асоциации преминават през подобен процес. Югославският филмов фестивал и конкурсът за песен на Евровизия се превръщат във форуми, на които републиките могат да се провалят взаимно.

Когато Милошевич се заема с трансформирането на Югославия в края на 80-те години, разпадането на останалите югославски институции — Съюза на комунистите и Югославската народна армия, е част от стратегия, създадена, за да попречи на компромиса, вече постигнат в тези организации. В същото време сръбските водачи и генерали от армията силно желаят да запазят социалистическата държава. Едно от пропагандните средства за постигане на това е представянето на всички други варианти — албанската съпротива и словенската реформа, като ултранационалистични.

Към многопартийна система

Такава е атмосферата в края на 1988 г. и началото на 1989 г., в която се правят първите стъпки в Словения и Хърватия за създаване на опозиционни общности и партии. Първите митинги се провеждат под страх от обструкции от страна на полицията, но относителната демократизация и темпът на промените са такива, че този процес не може да бъде спрян. В Хърватия всички инициативи са концентрирани в Загреб.

Новосформираната опозиция има двойна цел — да установи многопартийна либерална демокрация и да разреши хърватския национален въпрос, като още от създаването си всички партии и коалиции отстояват тези приоритети. Съюзът за югославска демократична инициатива (СЮДИ), както предполага и името му, се бори за демократично трансформиране в цяла Югославия — което от само себе си би разрешило националния въпрос. Той е основан през февруари 1989 г. в Загреб — негови структури се появяват и в другите републики, но лидерите му не възнамеряват да го преобразуват в политическа партия. По-късно голяма част от неговите членове се присъединяват към левите граждански партии.

Хърватската социалдемократична партия (ХСДП) се основава през май 1989 г. Тя поддържа развитието на либерално демократично общество в Хърватия и цяла Югославия, вярвайки, че това е най-добрият път за изразяване интересите на хърватските граждани и на хърватите като цяло и ще бъде основата за разрешаване на хърватския национален въпрос. В тяхната „програмна декларация" е заложено, че „ХСДП действа на принципа, че само общност, в която всеки индивид е свободен и социално осигурен, може да бъде свободна" и че „националният въпрос на Югославия може да бъде разрешен само чрез федерализъм, основаващ се на консенсус за правото на нациите да се самоопределят и отделят". Веднага след създаването на партията към либералите се присъединяват много известни личности от обществения и културния живот. През 1989 г. доказват, че са умерени и печелят уважение. Те губят изборите през 1990 г. и през следващите пет или шест години остават винаги втората по сила партия.

Накрая Хърватският демократичен съюз (ХДС) също отдава

най-голямо значение на решаването на националния въпрос, без да загърбва и демократичните процеси. В проектопрограмата, публикувана през февруари 1989 г., генералното становище е, че „пътят за излизане от всеобщата криза... може да бъде само чрез зачитане на всички цивилизационни и демократични придобивки на човешкото общество", а оттам продължава конкретно към хърватската диаспора и хърватските икономически затруднения в Югославия, със силен акцент в национален аспект: „Хърватското национално самосъзнание се сформира около и трябва да продължи да се основава на позитивните, възрожденски и свободомислещи традиции на хърватското историческо право на държава, както са формулирани от Старчевич; хуманния и демократичен републиканизъм, както е формулиран от Радич; както и на визията и опита на хърватските марксисти и комунисти." За бъдещето на югославската общност се казва: „Социалистическа федеративна република Югославия, създадена като самоуправляваща се федеративна държава, може да пребъде само ако осигурява свободата и суверенните права на всяка отделна нация."

ХДС, подобно на либералите, се опасява, че неговото учредително събрание може да бъде забранено, но в края на краищата то е конституирано в Загреб през юни 1989 г., а Франьо Туджман (роден 1922 г.) е избран за негов председател. Той участва в националноосвободителната борба по време на Втората световна война, а до края на 50-те години живее в Белград, където прави успешна военна кариера, ставайки генерал на 38-годишна възраст. Когато се завръща в Загреб, става директор на новооснования Институт за история на работническото движение. Той е амбициозен и упорит, а неговите исторически текстове са предимно на политик, който се стреми да интерпретира историята така, че да приляга на собствените му политически цели. След публикуването на „Декларацията" през 1967 г. той е отстранен от длъжността директор на института, но продължава да изследва историята, разработвайки хърватска национална програма. Дори и през 60-те години идеята за хърватската бановина от 1939 г. продължава да го интригува и той гледа на нея като на приемлив модел за бъдещото разрешаване на югославския въпрос. Дори и тогава някои от неговите концепции доказват убедеността му, че Босна и Херцеговина не може да оцелее като отделна общ-

ност, нито пък Югославия.

Различията между ХСЛП и ХДС в подхода им към определени въпроси най-осезателно проличават през октомври 1989 г., когато ХСЛП поема инициативата за връщане на статуята на бан Йосип Йелачич на главния площад в Загреб, откъдето комунистическите власти я отстраняват през 1945 г., тъй като считат Йелачич за „политически неудобна фигура". В петицията на либералите се казва: „Ние, долуподписаните граждани, считаме, че статуята на Йелачич трябва да се върне на републиканския площад и да се постави на предишното си място." Едновременно с това членовете на ХДС издават прокламация, която съдържа следното: „Нерадостната съдба на статуята на бана се превръща в символ на това как е потъпкано хърватското национално чувство в социалистическа Хърватия, в символ на безсърдечна политика на омраза към собствената нация, история, култура и наследство." В едно дъждовно утро около 70 000 граждани подписват петицията на либералите — най-категоричната индикация за това какво мислят хората преди изборите през 1990 г. Това, изглежда, е и ключовият момент, в който хората от Загреб и другите градове превъзмогват страха си от присъединяване към опозиционните партии. След октомври 1989 г. структурите и членовете на ХДС се умножават несравнимо по-бързо от тези на ХСЛП. Повечето хърватски политически изгнаници, особено тези с усташки убеждения, поддържат ХДС. Финансовата и друга помощ, която тази партия получава от хърватската диаспора, подпомага нейното развитие, особено по-късно, по време на предизборната кампания.

Първоначално шансовете за признаване и утвърждаване на политическите партии са слаби; по-късно се постига компромисна схема, според която партиите трябва да действат в рамките на Социалистическия алианс. А условията в Хърватия и Югославия се променят бързо. „Мълчаливата опозиция" на комунистите отвътре и натискът на политиката на Милошевич отвън водят до обявяването в края на 1989 г. на свободни избори в Хърватия и Словения. В началото на 1990 г. властите легализират без изключения всички политически партии.

Към разпадането на Югославия

През октомври 1988 г. блокът анти-Милошевич в Съюза на югославските комунисти обявява вот на недоверие към висшето ръководство. Само Душан Чкребич, поддръжникът на просръбската политика, губи вота, но в крайна сметка Милошевич успява да промени решението и Чкребич запазва поста си. Това е най-ясната индикация за това как части от Югославия освен Сърбия зачитат политиката на Милошевич.

През есента на 1989 г., след провеждане на кампания в цяла Сърбия и Черна гора, сръбската пропаганда се насочва срещу другите югославски републики и особено срещу Словения, която има най-либералната политика и най-свободния икономически режим през 70-те и 80-те години. Особено през 80-те години институциите на гражданското общество, като свобода на печата и общественото мнение, са толкова развити, че формират екстремна чувствителност към популистката пропаганда, идваща от Сърбия. Съпротивата срещу Милошевич е повсеместна и единодушна. В отговор на това Сърбия прилага натиск под различна форма: бойкот на словенските стоки и обвинения в „сепаратизъм“ и „разлагане на Югославия“. Белградският печат описва сръбско-словенската дружба, датираща от Втората световна война, на която словенците започват вече да изменят.

През следващите месеци натискът върху Хърватия също се засилва. Сръбската преса определя въвеждането на многопартийна система и развитието на опозиционни партии като „възраждане на ретроградни идеи“, което е особено опасно в Хърватия от гледна точка на ужасните спомени от Втората световна война. Те прокламират: „Усташкият дух се надига.“ В същото време управляващите комунисти в Хърватия нямат подкрепата и респекта на народа, което ги лишава от силата и възможността да се противопоставят на политиката на Милошевич. Вследствие на това те обявяват, че възприемат тактика на „хърватско безмълвие“, което фактически означава, че не възнамеряват да оказват отпор, а реакцията им е апатична и закъсняла. Например Стипе Шувар, хърватският представител в югославското президентство, обявява, че ще „нарича нещата с истинските им имена“, очевидно намеквайки, че политиката на Милошевич е неприемлива, но това откровение никога не настъпва в

публичното пространство.

Сръбският натиск достига своя връх в края на ноември 1989 г., когато военните в Косово в тайно споразумение със сръбските власти обявяват, че на 1 декември ще организират „поход на истината" в Любляна, който по пътя си ще спре в Загреб с цел да предизвика безредици. Словенските власти отказват преминаването им през тяхната територия, но до последния момент демонстрантите твърдят, че ще тръгнат независимо от всичко. В края на краищата те се отказват, тъй като за първи път хърватските власти се мобилизират и обявяват, че ще насочат полицията срещу демонстрантите. Тази ситуация и други събития убеждават хърватските комунистически водачи, че не са в състояние да устоят едновременно на натиска от страна на Милошевич и на нарастващата антикомунистическа опозиция. Твърде неочаквано и доста бързо, на своя XI конгрес в Загреб (11-13 декември 1989 г.), Съюзът на хърватските комунисти „дава своята подкрепа на демократичните политически отношения, включително и на правото на гражданите за политически обединения в многопартийната система". Комунистическото ръководство изразява своята готовност за участие в многопартийни избори и се придържа към демократичните принципи на политическата конкуренция. Пътят на политическите партии в Хърватия вече е отворен.

Анте Маркович: срещу течението

В края на 1989 г., при непрекъснато увеличаващата се заплаха, федералният премиер Анте Маркович (хърватин от Босна, живял последните 40 години в Хърватия) представя в югославския парламент програма за икономическа реформа, проектирана за преодоляване на хиперинфлацията. Изглежда, като че ли той би могъл да бъде спасителят, извеждащ страната от националния балкански хаос към развита икономика от западноевропейски тип. Обменният курс на динара и германската марка е замразен, въведена е рестриктивна монетарна политика за стабилизиране на държавния бюджет. Западните банки обещават финансова подкрепа за програмата на Маркович. Въпреки всичко неговата концепция се оказва нереалис-

тична. Той се стреми да спечели доверието на всички или поне на повечето граждани на Югославия с обещанието за икономическо възраждане, но времето, когато те все още вярват в идеята за Югославия, безвъзвратно е отминало. Освен това той подценява ирационалните принципи, засегнали хората след 1987-89 г., като вярва, че може да спечели гласоподаватели, предлагайки им рационална икономическа програма. Програмата на Маркович се проваля през 1990 г., когато неговите симпатизанти (предимно екскомунисти, които гръмко го подкрепят) и коалиционни партньори загубват изборите в Хърватия и Босна и Херцеговина. Друг фактор, обричащ неговата програма, е, че няма реален контрол върху някои икономически институции: в началото на 1991 г., благодарение на манипулациите на Милошевич, Сърбия изнася около 2 милиарда щатски долара от основната емисия на Националната банка на Югославия, като в същото време имуществото на повечето хърватски и словенски фирми в Сърбия е реквизирано.

Окончателното разпадане на Югославската федерация става в началото на 1990 г. на XIV конгрес на Съюза на югославските комунисти. Той е свикан, „за да се намери разрешение на дълбоката и всеобща социална криза", т.е. да се преодолеят увеличаващите се непримирими противоречия между републиките. Тъй като не е възможно постигане на решение без консенсус на републиканските делегации, става ясно, че концепцията на Милошевич за централизирана Югославия под сръбска доминация не може да бъде приложена. Словенските и хърватските комунисти вече са подготвени за избори, възприемайки идеята за републикански суверенитет и пазарна икономика. След четири дни безполезни дебати словенската делегация напуска конгреса. Сръбската и черногорската делегация настояват конгресът да продължи работа, но другите не са съгласни. Така се разпада Съюзът на югославските комунисти. Единствената силна организация, която продължава да функционира в Югославия, е Югославската народна армия (ЮНА).

През всички тези месеци, изглежда, че най-изтъкнатите поддръжници на политиката на Милошевич започват все по-сериозно да обмислят алтернативния план, държан като резерва. Тъй като до момента става все по-очевидно, че не могат да завземат властта в Югославия чрез налагане на контрол върху легалните структури

(югославското президентство няма правомощия, тъй като републиканската политика е прерогатив на републиките), те започват да полагат основите за създаване на Велика Сърбия. Осъзнавайки, че трябва да приложат всякакъв вид натиск за постигане на тази цел, сръбските водачи правят всичко възможно за привличане на висшия офицерски състав на Югославската народна армия.

Към първите свободни избори

Натискът на Милошевич върху Хърватия и другите републики, както и пълното отсъствие на адекватна реакция от страна на Хърватия създават у хърватските гласоподаватели нарастващо чувство на безсилие и гняв. Когато в началото на 1990 г. са обявени първите свободни избори, се оказва най-вероятно да спечели този, който предложи на гласоподавателите най-сигурната защита на застрашения хърватски суверенитет, както и разчистване на сметките с омразните комунисти.

Сигурен победител в тази надпревара за „най-велик хърватин" (терминът, използван на хърватски) е Франьо Туджман. Той и неговият Хърватски демократичен съюз (ХДС) са фаворизирани след неуспешното покушение върху Туджман, извършено от сърбин по време на предизборен митинг на ХДС в Бенковац в Северна Далмация. Някои от изявленията на Туджман не го определят като демократ („Всички хора в Хърватия са равни, но трябва да е ясно кой е домакинът и кой е гостът" и „Някои казват, че съпругата ми е сръбкиня или еврейка — аз съм щастлив да кажа, че тя не е нито сръбкиня, нито еврейка"). В електоралната маса без развити традиции само малък брой хора критикуват Туджман; повечето намират неговия радикален национализъм за най-адекватния отговор на предизвикателството, отправено от другата страна.

При мажоритарната избирателна система има два тура — през април и в началото на май 1990 г. ХДС печели 42% от гласовете, но получава 205 места в сабора, което е 57,6% от всичките 356 места. В горната камара на сабора, камарата на представителите, ХДС дори достига две трети мнозинство.

Коалицията на националното съгласие, в която най-силно пред-

ставена е ХСЛП, представлява политическия център. Още от 1971 г. тя има изявени лидери, Савка Дабчевич-Кучар и Мика Трипало, и в началото на предизборната кампания изглежда с добри шансове за успех. Въпреки това понася сериозно поражение. Независимо че печели 20% от гласовете, получава само минимален брой места в парламента. В манихейския сценарий от политически програми на различни партии ХДС се счита като представител на „доброто" и притежаващ потенциала да се справи със сръбската заплаха на Милошевич и „злото" на комунизма. Няма място за трета партия, тъй като коалицията не формулира така ясно мнението си за независима и суверенна Хърватия, както прави ХДС.

Съюзът на комунистите, оглавяван от Ивица Рачан, представя напълно нова програма: противопоставяне на политиката на Милошевич, подкрепа на многопартийната система и парламентарна демокрация. Това е причината и за промяна на името в Съюз на комунистите — Партия на демократичната промяна (СК — ПДП); покъсно СК отпада, оставайки само ПДП с новото си значение — Социалдемократическа партия (СДП). Тя печели гласовете предимно на хора, страхуващи се от промяна — сърби и държавни служители. Те възлизат общо на 30%, осигурявайки немалък брой места.

Хърватските комунисти приемат изборните резултати и промените в правителството стават учудващо спокойно, без размирици и вълнения. Новият сабор и новото правителство, първите свободно избрани в Хърватия през последния половин век, са конституирани на 30 май 1990 г. С абсолютното си мнозинство в сабора ХДС установява на практика еднопартийно управление: всички членове на новообразуваното правителство са от ХДС или са безпартийни симпатизанти на ХДС, каквито са и всички в председателството на сабора. Франьо Туджман е избран за президент на президентството на Република Хърватия — ръководител на държавата.

Повечето от ръководните членове на ХДС, които сега заемат отговорни държавни постове, са бивши комунисти, напуснали партията по време на „хърватската пролет" или по-късно, заради националистическите си възгледи. По време на комунистическия строй тези хора не биха могли да се научат как да управляват държава по демократичен принцип или да получат практически умения. Те управляват по начина, налаган им от бившата комунистическа партия

— като в еднопартийна система. Принципът за отделяне на властите на законодателна, изпълнителна и съдебна е напълно пренебрегнат. Членовете на ХДС или техни приближени скоро заемат водещи позиции, което пречи за установяването на институционна независимост, така необходима за функциониране на демокрацията. Авторитарният стил на управление и поведение на Франьо Туджман определя в значителна степен общия климат. Той получава абсолютна подкрепа и власт в собствената си партия, като пренася този стил и в новите си държавни функции.

Болшинството от хърватите приемат възторжено падането на комунизма и установяването на ново правителство с национален облик. В Загреб и цяла Хърватия са организирани масови митинги и различни чествания. Голям брой мемориали на партизанската война, издигнати от комунистическата власт, са унищожени и започва налагане на нови хърватски национални символи. Улици и сръбски градове, носещи имената на бележити сърби, са преименувани в духа на хърватския символизъм. Площадът на жертвите на фашизма в Загреб се превръща в площада на великите хървати. Голям брой политически изгнаници се завръщат в Хърватия, включително и някои проусташки настроени, донасяйки със себе си старите си екстремистки идеи и излагайки ги публично без страх. Туджман обявява политика на „помирение на всички хървати", което означава толерантност за екстремния национализъм. Много членове на новото правителство се опиват от успеха и се държат, като че ли са забравили или може би недооценяват факта, че Хърватия все още е в Югославия с половин милион сръбски граждани, които разчитат на Югославия и все по-усилено са манипулирани от Сърбия.

Сърбите в Хърватия

Реакциите на сърбите към първата поява на опозиционни партии през 1989 г. е твърде разнообразна. Тези, които живеят в големите градове, особено интелектуалците, проявяват по-голямо доверие към поведението и чувствата на хърватското мнозинство, отколкото обитателите на селата и по-малките градове с преобладаващо сръбско население. Някои от сърбите в градовете се присъединяват към опо-

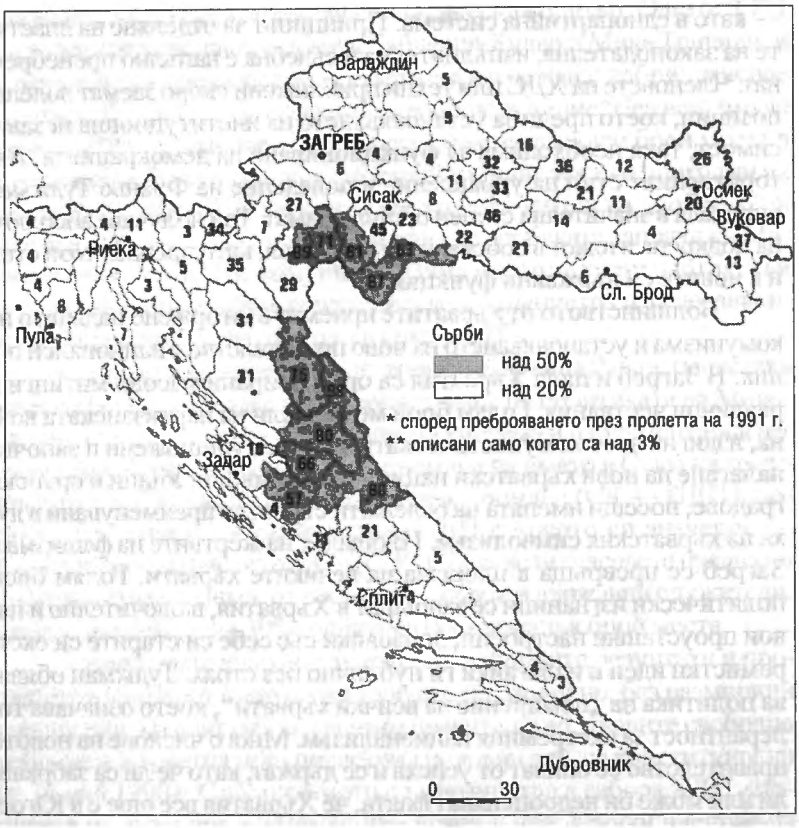

Процент сърби в общините, 1991 г.

зиционните партии, демонстрирайки симпатии към хърватското мнозинство, но по-голямата част от тях се отнасят към промените с недоверие и страх. Според преброяването от 1991 г. процентът на сърбите в Сплит е 4,5%, в Загреб — 6,3%, в Риека — 11,2%, а в Осиек — 15,3%. По това време 140 000 сърби, т.е. една четвърт от сърбите в Хърватия, живеят в четирите най-големи града. Сред по-малките градове Вуковар има 45 000 население, от които 15 000 сърби (32,5%), в Сисак са почти 11 000 (23,6%), в Карловац — 14 500 (24,2%), в Шибеник — 4000 (9,5%), и в относително малката Петриня — 8500

(45,1%). Миграциите в съвремието, в голяма степен породени от необходимостта за търсене на работа, са оказали своето влияние. Почти във всяка община, дори и в тези, които традиционно са 100% населени с хървати, вече има и сърби.

В частите на Хърватия, където са мнозинство, сърбите се отнасят към развитието на политическите партии с подозрение и неприязън. Някои се страхуват от повторение на събитията от 1941 г. и започват да се „самоорганизират", получавайки силна подкрепа от Белград. През 1989 и 1990 г. сред тях се разпределя оръжие, а фирми и политически организации планират как ще продължат да работят в критични ситуации.

Сърбите в Хърватия гледат на социалистическа Югославия като на гарант за тяхната лична и национална сигурност, а в някои случаи и на техния икономически просперитет. Когато стават свидетели на постепенното изчезване на Югославия в края на 80-те години, чувството им на сигурност е заменено от страх за предстояща евентуална дискриминация. Но в същото време издигането на Милошевич им донася ново чувство за национална идентичност и те започват все по-усилено да търсят защитата на неговата Сърбия и на единствената останала югославска институция — Югославската народна армия.

Сърбите, традиционно свикнали да вдигат оръжие и винаги подкрепяни от Югославската народна армия, са неподготвени за демократичен диалог и реагират инстинктивно. Тяхната вяра в комунистите и Югославия дълго време ги държи настрана от сформиране на сръбска партия, но накрая, през февруари 1990 г., в Книн е учредената Сръбската демократическа партия (СДП). В програмата ѝ е заложено, че „регионалното делене в Хърватия е остаряло" и „не отговаря на историческите интереси на сръбския народ". Те настояват за ново административно разделяне, което предопределя последващо искане за пълна автономия или дори отцепване. Поради краткото време, с което разполага, СДП успява да номинира кандидати в изборите само в Книн и околностите му, където те убедително печелят. В други части на Хърватия тя организира събрания по време на предизборната кампания, на които оспорва демократическите промени както в Хърватия, така и в Югославия. През февруари в четири сръбски селища близо до Вуковар са направени опити за организиране на „поход

на истината", подобен на тези в други части на Югославия, но това е предотвратено от местната партийна организация с аргумента, че „еднонационални събирания биха влошили относително стабилното положение". През март се състои масов митинг край известния мемориал на партизанската война в Петрова гора в Кордун, на 70 км южно от Загреб. Присъстват десетки хиляди сърби от околностите и от Босна и Херцеговина и Сърбия. Оратори огласяват несъгласието си с програмите на почти всички партии на хърватската политическа сцена. Те изразяват великосръбските си аспирации (някои скандират „Това е Сърбия!") и изглежда, че голяма карта на Югославия, с очертани външни граници и чиста във вътрешността — т.е. единна Югославия без републики и републикански граници — се доближава до „общата воля и стремеж". На митинга е изложен постер с такава карта. Всяко споменаване на Югославия, Югославската народна армия и Сърбия са посрещани с овации. Името на Тито не е споменато, нито са изложени негови снимки; изглежда, вече са свикнали с живот без него, въпреки че преходът трябва да е бил болезнен. Посланието към югославската общественост е: „Ние отхвърляме мечтите на някои народи за конфедерация и това е последното предупреждение към тези, които искат да разединят Югославия..." Шумно малцинство освирква предложението на бивш партизански генерал, който заявява, че проблемите на Хърватия трябва да бъдат решени чрез споразумение.

След изборната победа на ХДС и съставянето на ново правителство отношението на сърбите в места, където са мнозинство или висок процент от населението, става още по-радикално. Националистическата Сръбска демократическа партия бързо разпростира влиянието си за сметка на комунистите, които сега се наричат социалдемократи и които в рамките на няколко месеца напълно губят предишната подкрепа в общините с преобладаващо сръбско население. В тази напрегната обстановка новите хърватски власти не правят нищо, за да заглушат хърватската национална еуфория; те дори, изглежда, я подкрепят или подстрекават. Подозренията и съмненията сред сърбите в Хърватия нарастват: въвеждането на традиционния хърватски флаг и герб без комунистически символи им напомня за Втората световна война и наподобява връщането към флага и герба на усташите. Много правителствени служители, особено полицаи, които са предимно сърби и комунисти, се оттеглят

под различни форми на натиск, биват пенсионирани или преместени на други длъжности. Много са уволнени. Това се основава на решението, че на държавна служба трябва да се назначава такъв брой от етническите групи, какъвто съответства на процента им от населението. За попълване на свободните места първо кандидатстват хървати, което може да се интерпретира като създаване на „етнически чисти" единици. Свободната преса започва да третира теми, които дотогава са табу, и да прави опити да реабилитира Независимата държава Хърватия или поне да обогати нейния исторически имидж. Това предизвиква сред сърбите още по-голямо недоверие и неприязън. Някои продължават да се информират от белградската преса, която дезинформира за това, което става в Хърватия, непрекъснато обвинявайки новото правителство в проусташки настроения и подготовка на геноцид срещу сърбите.

Хърватските власти пренебрегват настроенията на сърбите, особено на тези около Книн, които поколения наред са възпитавани в духа на сръбския гериозъм и са традиционно войнствено настроени. Освен това хърватите смятат, че дори и да възникне конфликт, той никога не би приел обезпокоителни размери или би продължил дълго. Те наивно вярват, че при такъв конфликт европейските демократични държави биха застанали безусловно на страната на „хърватската демокрация" срещу „сръбския комунизъм и империализъм".

Туджман приема за своя историческа мисия създаването на независима хърватска държава и счита всякакъв вид компромис по този въпрос за недопустим. Когато научават за нарастващите трудности и нищета в регионите с преобладаващо сръбско население, висшите хърватски държавници вместо да предприемат мерки за туширане на напрежението, остават безучастни или дори, преднамерено или не, подклаждат огъня. Дясното крило на новото хърватско правителство, някои от чиито членове току-що са се завърнали от чужбина, на практика приветства подстрекателската сръбска политика, смятайки, че ако възникне конфликт, това би дало шанс на Хърватия да напусне Югославия. През пролетта на 1990 г. две радикални политики — хърватска и сръбска, съществуват в открита конфронтация и нито една от двете не би могла да отстъпи, без да загуби основанието си за съществуване. Когато хърватските власти започват в края на 1990 г. и началото на 1991 г. да канят местни сърби да

сътрудничат и подпомагат мирното решаване на проблеми, се оказва твърде късно и на практика не води до никакви резултати.

Умиротворителите нямат шансове. През май 1990 г., на футболния мач в Загреб между местния отбор „Динамо“ и белградския „Црвена звезда“ пристигат голяма група привърженици от Белград. Без очевидни причини те започват да трошат седалките и да предизвикват по-малобройните местни фенове. Полицията, която все още включва значителен брой комунисти, наблюдава безучастна. Все пак, когато загребските фенове прекосяват футболното поле и се насочват към подстрекателите, се стига до сериозен сблъсък с полицията. Мачът е спрян, а обстановката отново се влошава.

Възниква въпросът дали хърватските власти биха предотвратили сръбските бунтове, ако провеждаха една по-обмислена политика: вероятно биха имали успех. Публикувани по-късно документи и някои мемоари, особено тези на най-близкия съратник на Милошевич — Борисав Йович, и на югославския военен министър генерал Кадиевич, доказват без съмнение, че провежданата от Милошевич политика е имала за цел да покори Хърватия с военна сила, не без помощта на Югославската народна армия, или поне да завладее значителни територии от Хърватия. Важна част от тази политика е подстрекаване на сърбите в Хърватия към бунтове. Компромисът с хърватските власти е изключен: единствената алтернатива е пълно подчиняване на централизирана Югославия под господството на Милошевич (т.е. великосръбско). Невъзможно е да се очаква подобен вид капитулация от страна на Хърватия с оглед на настроенията на голямото мнозинство от хървати, които гласуват на изборите. Дори ако на власт дойде по-умерена партия от ХДС, т.е. такава, която би подкрепила по-голяма независимост на Хърватия в конфедеративна Югославия, сърбите в Хърватия пак биха се бунтували. Все пак някои от тях биха подкрепили хърватската политика, ако бяха по-интелигентни, и това би намалило значително размера на вредите и понесените загуби. Това предположение произтича от примера на сърбите в Горски Котар — там хърватските представители излизат с разумни и умерени предложения, което предотвратява размириците. Също така по-голямата част от известни сръбски интелектуалци в градовете не се присъединяват към бунтовете, но остават пасивни — следователно една по-обмислена политика би ги

мотивирала да оказват умиротворително влияние върху сънародниците си в провинцията.

Представителите на Сръбската демократическа партия продължават да настояват за „автономия" на сърбите, но истинската им цел остава неясна. Те никога не представят на хърватската общественост подробен документ, изясняващ техните желания, нито пък сърбите в Хърватия прибягват към някакви парламентарни или извънпарламентарни мерки, както се постъпва в развитите държави. Речите на сръбските депутати в сабора са недобре подготвени и с необмислена стратегия. На масовите протести и демонстрации, провеждани на хърватска територия от лятото на 1990 г. до началото на войната през есента на 1991 г., основната цел на организаторите и ораторите е да провокират и разпалват емоциите на обществеността, а не да излагат на хърватите към какво точно се стремят. Всичко се свежда до груба пропаганда, налагаща идеята за единна Югославия или насърчаваща великосръбската идеология. Единственото, което може да бъде наречено програма, е твърдението на Йован Рашкович (1928-93), първия председател на Сръбската демократическа партия: „На всеки опит на правителството на Туджман да се отдели от Югославия ние ще отговорим със стъпки за отделянето ни от Хърватия." Изглежда, че ръководството на Сръбската демократическа партия съзнателно влошава отношенията. През май 1990 г. сърбите обявяват, че неизвестни извършители са ранили тежко председателя на СДП в Бенковац. Свидетели липсват и се предполага, че самите сърби са го инсценирали, но каквато и да е истината, Рашкович го използва като претекст да заяви, че скъсва всички отношения със сабора, тъй като неговият живот „е застрашен". Това е последвано от подстрекателски изявления, основаващи се на полуистини и открити лъжи, които въвличат сърбите в масова психоза и страх от неизбежна война и размирици.

Пред прага на война

На 25 май 1990 г. хърватският сабор обнародва промени в републиканската конституция: премахва думата „социалистическа" от името на държавата, утвърждава новия герб и национален флаг,

въвежда поста президент на Хърватия (вместо президент на президентството) и министри (вместо републикански секретари).

Същия ден в село Сръб на границата с Босна и Херцеговина (мястото на първата партизанска операция през 1941 г.) е основан Сръбският национален съвет. Съветът не признава промените в Хърватия и приема „Декларацията за суверенитет и автономия на сърбите в Хърватия", настояваща за референдум за автономия на сърбите в Хърватия. Пред хилядния митинг (повече от 100 000 души) Йован Рашкович обявява: „Сръбската нация се възражда!". През август 1990 г. са извършени добре планирани грабежи на оръжие от полицейски управления. През следващите дни са проведени преговори между хърватските власти и представители на местните сърби в опити да бъдат убедени да върнат оръжията и тушират ситуацията. Преговорите завършват неуспешно. Сръбските водачи обявяват техния референдум за „сръбска автономност" за неделя, 17 август. Няколко дузини полицаи са спуснати с хеликоптери в Книн за предотвратяването му, но Югославската народна армия ги връща принудително в Загреб, заплашвайки , че ще ги взриви във въздуха на основание, че е „технически невъзможно" да потвърди полета. Положението е отежнено от непрекъснатите внушения на сръбските водачи, заплашващи хората със „завръщането на усташите". Следвайки инстинктите си, хората търсят убежище в недостъпни места и кметът на Книн Милан Бабич обявява военно положение, въпреки че няма нито властта, нито правомощията за това. В Книн е основан Народен съвет за отбрана, а основните пътища и железопътни линии за Хърватия в Северна Далмация и областите на Книн, Обровац и Бенковац са барикадирани с трупи и други препятствия. Въпреки че хърватската преса и политици се опитват да представят събитията като дело на малка бунтовническа група от обезумели екстремисти, които не знаят какво правят, без съмнение е ясно, че това е добре планирана провокация, организирана от Белград. „Балванската (дървената) революция", която започва на 17 август 1990 г., е началото на агресията срещу Хърватия. Междувременно Югославската народна армия раздава повече или по-малко открито оръжие сред местното сръбско население, което ясно показва на чия страна застава в предстоящия конфликт. Всичко това има драстични последици: железопътният транспорт през Книн е спрян, пристанищата

на Задар, Шибеник и Сплит са блокирани, а трафикът през тях спада до нула. Много туристи бързо напускат хърватските летни курорти. През първата седмица преките и непреки щети са оценени на над 200 млн. щатски долара.

На референдума за автономия на сръбските общини няма избирателни списъци. В Белград гласуват около 48 000 души. Почти всички гласуват с „да", а отношенията се влошават още повече.

В края на септември Сръбският национален съвет провъзгласява автономията на общините в Хърватия, които са със сръбско население. Следващите месеци преминават в издигане и отстраняване на блокади по пътищата и железопътните линии, а през ноември двама души са ранени при един такъв инцидент. На 22 декември 1990 г. е провъзгласена новата конституция на Република Хърватия, което придава конституционност и законност на либералните и демократически реформи. Сърбите в Книн отговарят с обявяване на статута на сръбската автономна област Крайна, като непосредствено след това към тях се присъединяват пет от единадесетте хърватски общини със сръбско мнозинство. Те спират да плащат данъци на републиканските власти, а общинските полицейски управления излизат от републиканската система.

В същото време сръбските медии работят яростно за създаване на психоза, внушавайки, че Хърватия се готви за война („организирането на терористична дейност") и внася големи количества оръжие. Това отчасти е истина, тъй като по това време Хърватия все още няма армия — всичко, с което разполага, са полицейски сили, въоръжени с вносни оръжия. Поделенията на Югославската народна армия се подготвят да посрещнат удара. В края на януари 1991 г., в присъствието на хърватска делегация, оглавявана от Туджман, югославското президентство приема решение за временно намаляване на напрежението, което всяка от страните интерпретира по свой начин. Хърватските власти смятат, че бунтуващите се сърби трябва да бъдат разоръжени, докато Югославската народна армия и сърбите считат, че на новосформираните хърватски полицейски поделения трябва да се отнеме оръжието, тъй като те са „партийна армия, съставена от членове на ХДС". На следващия ден по телевизията е показан „Истината за въоръжаването на ХДС в Хърватия" — тенденциозен филм, създаден от югославските секретни служби. Той е

предназначен да послужи като основание за въвеждане на извънредно положение и арестуване на някои политически фигури, на първо място хърватския министър на отбраната Мартин Шпегел, заради въоръжаването на полицията. Но осемчленното югославско президентство, което все още не е загубило влиянието си, отхвърля предложението на генералния щаб на ЮНА и на сръбското ръководство да обяви извънредно положение. Членовете от Словения, Хърватия, Македония и Босна и Херцеговина също гласуват против, като за момента предотвратяват открит конфликт.

Скоро след това, през февруари, словенският парламент предприема решителни стъпки за формалното и законово отделяне от югославската юрисдикция, а Хърватия е поставена в положение да направи същото. Саборът гласува, че никой федерален закон или постановление, което намалява хърватския суверенитет, няма да бъдат валидни в Хърватия. Няколко дни по-късно сърбите в Крайна и Западна и Източна Славония приемат подобно решение и обявяват, че само законите на Крайна и Югославия са валидни на нейната територия. Йован Рашкович нарича границите между републиките „титовски" граници, а не държавни. Тогава хърватските и словенските ръководители предлагат югославска конфедерация, т.е. запазване на Югославия с по-голяма независимост за републиките. Сръбските водачи отхвърлят това без колебание.

Следват все по-сериозни инциденти. В началото на март местни сърби се опитват да отнемат оръжието на хърватската полиция в западнославонския град Пакрац, но са възпрени от хърватските специални полицейски части. За първи път части на ЮНА са поставени между двете противни страни, но на практика защитават сърбите, които са по-слабата страна. Това се превръща в модел за намеса на ЮНА през следващите месеци, докато накрая открито атакуват Хърватия в края на лятото на 1991 г.

В края на март 1991 г. сръбски бунтовници окупират областта на известния национален парк на езерата Плитвице и в последвалия сблъсък между сърбите и хърватската полиция са убити един сърбин и един хърватски полицай — първите жертви на войната в Хърватия. Скоро частите на ЮНА поемат контрола върху областта Плитвице под претекст да създадат „буферна зона", но на практика да осигурят продължителна окупация на хърватска територия от сър-

бите в Крайна. Тогава сърбите започват ревностна борба да задържат територията на Крайна. Те атакуват останалите свободни хърватски области в границите ѝ, прогонват хърватите и систематично нападат и избиват хърватската полиция в региона. След като сърбите окупират хърватско село, близо до Книн, в Сплит започва поредица от демонстрации, при което е убит един войник от ЮНА: това е използвано от сръбската пропаганда за яростна кампания, която започва да звучи като призив за война. Някои кръгове в Хърватия също разпалват конфликта, желаейки техните сънародници да напуснат Югославия на всяка цена. Изгнаници се завръщат в Хърватия със същите намерения и когато се присъединяват към ХДС, ЮНА окончателно се убеждава, че не би могло да съществува споразумение с Хърватия и че хърватските предложения за конфедерация не са нищо повече от тактически маневри. Това не е причина за конфликта, но е фактор, разпалващ още повече страстите.

Положението в Източна Славония е подобно на това в околностите на Книн, с тази разлика, че издигнатите барикади са отстранени. Полицейският началник в Осиек Йосип Рейхъл-Кир играе важна роля като посредник, опитвайки се да намали напрежението, но е убит от хърватски екстремисти, които го считат за последната пречка към открития конфликт. Убиецът е заловен и осъден, но никога не попада в затвора. В края на април 1991 г., след като сърбите на няколко пъти създават напрежение в подстъпите към Борово село, близо до Вуковар, няколко високопоставени хървати идват в областта и взривяват през нощта мини снаряди в селото. Няма жертви и щетите са незначителни, но това дава на сръбските екстремисти повод да предприемат контраатака. От Сърбия пристигат членове на специалните части и залавят двама хърватски полицаи. Хърватската полиция се намесва доста неумело и попада в капан, в резултат на което са убити 12 полицаи, а други 20 са ранени. Хърватия оплаква смъртта им, тръпнейки в очакване на най-лошото. Междувременно ЮНА навлиза в Борово Село, създавайки „буферна зона“ и отделя областта от хърватски контрол.

На 15 май 1991 г. трябва да се извърши по процедура ротация в ръководството на югославското президентство. Според конституцията хърватският представител Стипе Месич трябва да замени представителя на Сърбия — Борисав Йович, но размяната не се осъщест-

вява: тя е спряна от сръбско-черногорския блок в президентството с 4:4 гласа (представителите на Словения, Босна и Херцеговина, Хърватия и Македония гласуват за законната промяна). Югославското президентство и правителството на Маркович са единствените органи в Югославия, които все още имат общо югославско представителство, въпреки и с намаляваща власт и съгласие. По-късно Месич разкрива как висшите офицери от ЮНА държат в течение на плановете си и се консултират единствено с представителите на Сърбия и Черна гора. По този начин наподобяващият пуч отказ за извършване на законна ротация парализира президентството, лишавайки държавата от върховната ѝ власт и предопределяйки края на Югославия.

Четири дни по-късно, в неделя на 19 май 1991 г., в Хърватия е проведен референдум, на който гласоподавателите трябва да отговорят дали поддържат независима Хърватия или не. Гласуват 83,6%, от които 93,2% — 2 845 521 души, гласуват „да". Така гражданите на Хърватия отхвърлят варианта тяхната република да остане част от федерална Югославия, но оставят компромисна възможност да влезе в алианс на суверенни държави с другите републики, т.е. един вид свободна конфедерация. Както обикновено, сърбите в Крайна нямат отговор: по същото време те организират референдум с въпрос „Искате ли Крайна да се обедини със Сърбия и двете да останат в Югославия?". Както се твърди, 99% от гласоподавателите отговарят „да".

Кризата се интернационализира, като в нея се включва трети елемент — Европейската общност, а по-късно и Обединените нации. Част от вината за последвалите трагични събития се приписва и на тях, тъй като дълго време смятат, че разумният европейски подход, основаващ се на икономически интереси и дипломация, е приемлив за всички. В края на краищата осъзнават, но твърде късно, че в тази война няма нищо рационално. Това, което правят, е недостатъчно и закъсняло. Освен това дълго време третират жертвата и агресора безпристрастно и поддържат съществуването на една въображаема Югославия.

Ролята на ЮНА: от освободителна към престъпна армия

Това, което най-много разочарова хората в надвисналата ка-

тастрофа, е ролята на ЮНА. Тя се развива от организация, поддържаща комунистическата идеология и възприемана от доста хървати през 1945 г. като „освободителна армия", в престъпна прочетническа организация, отговорна за разрушаването на градове в Босна и Херцеговина и Хърватия и подпомагаща четническите наказателни отряди.

След 1945 г. ЮНА последователно прилага комунистическата политика на Титова Югославия. Известно време педантично се следи осигуряването на равно етническо представителство и много хървати служат във върховното командване и заемат други водещи позиции. След войната на активна служба остават пропорционално по-голям брой сърби и черногорци. Тази „сърбизация" е спряна през 1948 г., когато няколко хиляди офицери, повечето сърби и черногорци, са отстранени от армията заради симпатизиране на Сталин. Подобно развитие, въпреки и в по-малък мащаб, се наблюдава в края на 50-те години и отново през 1965 г., съвпадайки с падането на Александър Ранкович. Министърът на отбраната Иван Гошняк, хърватин и близък довереник на Тито, е отговорен за постигането на етнически и идеологически баланс сред служащите. Докато Гошняк е на власт, бъдещият президент Туджман, тогава полковник, а по-късно генерал, заема висок пост в администрацията на личния състав. През 1968 г. Гошняк е заменен от сърбина Никола Любичич, който протежира своите хора и започва промени в етническата структура във висшите ешелони на армията. Законите, гарантиращи равно етническо представителство сред професионалния армейски личен състав, са игнорирани, а числеността му никога не става обществено достояние. Смята се, че през пролетта на 1991 г. приблизителният брой на действащия личен състав е 70 000, от които 50 000, или около 70%, са сърби и черногорци — във висшия състав този процент е дори по-висок. След 1980 г., както и преди, идеята е умерените сърби (особено тези от Хърватия) и черногорци да поддържат „югославската" линия и да балансират между великосръбския унитаризъм и стремежа на хървати и словенци към по-голяма независимост. Но двамата най-авторитетни хърватски сърби в ЮНА през 80-те години, Бранко Мамула, югославският министър на отбраната до 1988 г. и неговият наследник Велко Кадиевич (дете от смесен брак, който счита себе си първо за югославянин, а после за

сърбин), не успяват да поддържат равнопоставеността, а вместо това на практика тласкат Югославия към война.

До смъртта на Тито ЮНА никога не е била самостоятелен политически фактор. Най-влиятелните военни предано следват неговата политика, поне пред обществеността. Но негласно висшите офицери таят засилващо се недоволство от военната децентрализация и след смъртта на Тито ЮНА започва да прокарва независима политика. За много от решенията не се допитват вече до президентството. По време на ирано-иракската война продават оръжие и на двете страни, като износът на ЮНА достига 3 млд. щатски долара годишно. Ирак получава доставка от оръжие от ЮНА непосредствено преди атаката срещу Кувейт през 1991 г.

Генералите считат Словения и Хърватия за своя най-опасен потенциален противник и остават убедени, че пълната демократизация, многопартийната система и зачитането на етническата и републиканска индивидуалност ще изправят Югославия пред смъртна опасност. По принцип те подкрепят „равенството на народите и малцинствата" и първоначално се отнасят с подозрение към популистката политика, водена от Милошевич. Но демагогията на Милошевич и някои други обстоятелства постепенно я превръщат в негов съюзник. При първите признаци през 1989 г. за формиране на некомунистически партии ЮНА конфискува въоръжението на цялата хърватска териториална отбрана, стигащо за около 200 000 войници, без никакви протести от страна на хърватските власти. Словенските власти обаче успяват да предотвратят обезоръжаването на отбраната си от ЮНА, така че войниците им са добре въоръжени по време на войната и не се налага да внасят оръжие отвън.

В края на 1990 г., след XV конгрес и разпадането на Съюза на комунистите в Югославия, генералите учредяват Съюза за комунистическо движение на Югославия, който никога няма повече от няколко членове извън ЮНА. При изборите в Сърбия през декември същата година генералите подкрепят Сръбската социалистическа партия на Милошевич.

В края на 1990 г. адмирал Бранко Мамула, бивш министър на отбраната и все още имащ влияние в армията, заявява: „Ако трябва да прибегнем до репресии, включително и упражняване на военна сила, ние сме убедени, че Югославия е в състояние да контролира

ситуацията в своите граници." Той заявява още, че „предложението на Словения и Хърватия за конфедерация е неприемливо, тъй като е невъзможно да се създадат еднонационални държави от сърби и хървати без кръвопролитие. Дори и с кръвопролитие е невъзможно." Сред висшите офицери няма националисти от класически тип: те не проявяват мания в преследване на митове или романтична еуфория, а само предразсъдъци и голяма омраза към хърватския „национализъм" и мюсюлманския „фундаментализъм". Тяхното отношение към етническата идентичност е утилитарно — наистина повечето от тях са сърби, но предпочитат да се наричат югославяни. Много офицери на ЮНА донасят със себе си от родните си места примитивизма и склонността към насилие — повечето са от Динарските планини. Този манталитет не зачита личните граждански права и не уважава традициите на градския живот — оттук идва и безсмисленото и варварско разрушаване на градовете.

Изглежда, че чак до лятото на 1991 г. водачите на ЮНА не допускат воденето на битки в голям мащаб. Те подготвят планове за премахване последиците от „антикомунистическите и антиюгославските" събития в страната и са убедени, че могат бързо и ефикасно да възстановят стария порядък без особени кръвопролития, но в действителност надценяват мощта си. Също така вярват, че всяка от югославските нации има „здраво ядро", което с времето ще осъзнае грешките на водачите си и ще се завърне към твърдата концепция на ЮНА за структурата на Югославия. Но масовата демонстрация, приветстваща военния процес срещу шестима хървати, обвинени в контрабандно внасяне и укриване на оръжие, показва, че Хърватия не се страхува и репресиите само засилват неподчинението ѝ. По това време ЮНА, носеща смърт и опустошение, се превръща в смъртоносното оръжие на Милошевич и никога не престава да говори за Югославия, дори и когато ѝ нанася фатални удари.

Политическите и военните кръгове, които провокират, организират и започват войната в Хърватия и Босна и Херцеговина, претърпяват промяна по отношение на това, каква трябва да е крайната ѝ цел. Първоначално концепцията за „Югославия" доминира в публичното пространство, въпреки че идеята за ново определяне на границите и даване на независимост на другите републики се дискутира тайно. С времето, особено след започването на войната и след

като става ясно, че Хърватия не може да бъде сломена, възниква пореалистичната идея за създаване на Велика Сърбия, включваща окупираните области. Изглежда, вариантът „Югославия" преобладава в операциите на ЮНА до октомври 1991 г., но когато планираните офанзиви претърпяват неуспех, той бива отхвърлен и заменен с варианта Велика Сърбия. От този момент нататък ЮНА бързо се превръща в сръбска армия.

Хърватия започва подготовката си за война практически от лятото на 1990 г. През следващата пролет са сформирани доброволни отряди, състоящи се предимно от членове на ХДС. Няколко хиляди членове на дясното крило на Партията за право на държава участват във войната в специални автономно организирани части, наречени Хърватски отбранителни сили — ХОС, повечето от които са интегрирани като редовни части към хърватската армия през октомври 1991 г. Тяхната смелост е безспорна, но те проповядват екстремизъм и често носят усташки символи и портрети на Павелич. През пролетта на 1991 г. започват да се сформират първите бригади, наречени „Хърватски народен защитник" (*Zbor Narodne Garde*). Те координират действията си със специалните полицейски части и формират ядрото на бъдещата хърватска армия. През май в Загреб е организиран парад, чиято цел е да демонстрира на травмираната общественост, че се създава хърватска армия. Това определено повдига самочувствието ѝ. Става ясно, че две армии, които се стремят към една територия, не могат да бъдат възпирани и че войната е неизбежна.

По пътя към независимост

През пролетта на 1991 г., след като сръбските водачи категорично отхвърлят предложението на Хърватия и Словения за конфедерация или съюз на суверенни държави, хърватските ръководители начело с Туджман започват да търсят начин за „измъкване на Хърватия" от Югославия. Няма съмнение, че идеята за пълна независимост на Хърватия битува сред лидерите на ХДС още преди изборите през 1990 г. Но до пролетта на 1991 г. Туджман също е готов да приеме компромисното решение за по-голяма автономия на Хърва-

тия в Югославия. С увеличаване натиска върху Хърватия и зачестяване на въоръжените провокации се взема решение да се обяви независимост. На 25 юни 1991 г. саборът гласува конституционното решение за суверенитет и независимост на Република Хърватия и обявява, че само закони, гласувани от сабора, са валидни в Хърватия и че федералните закони, които не е гласувал, са невалидни. Словенското събрание извършва подобни действия в същия ден. На следващия ден Федералният изпълнителен съвет анулира словенските и хърватските решения и разпорежда на ЮНА и федералната полиция да поемат контрола върху граничните пунктове със Словения, регулирани дотогава от словенската полиция.

Това е ключов момент по отношение на бъдещите събития. Югославия и Сърбия и ЮНА обвиняват Хърватия и Словения в „отцепване" и по този начин оправдават всички методи, които прилагат през следващите месеци в опити да запазят „целостта и териториалния суверенитет на Социалистическа федеративна република Югославия". В този момент те са индиректно подпомогнати от действията на държавния секретар на САЩ Джеймс Бейкър, който посещава Белград няколко дни по-рано и недвусмислено заявява на сръбско-югославската страна, че трябва да зачитат конституцията и законите и преди всичко във връзка с избора на президент на президентството. Той предупреждава представителите на Хърватия и Словения още по-категорично, че САЩ няма да подкрепят аспирациите им за независимост, но и двете републики дават да се разбере ясно, че за тях е вече невъзможно да останат в Югославия. Хърватските и словенските представители заявяват, че политиката на Милошевич и насилието на ЮНА са тези, които са ги принудили да излязат от Югославия и че държавата очевидно се е разпаднала. Няколко месеца по-късно международната общност подкрепя хърватско-словенската позиция, но до това време има вече десетки хиляди жертви.

Акциите на ЮНА в Словения завършват с пълно поражение: словенските войници от териториалната армия лесно отблъскват малките и немотивирани части на ЮНА, които се състоят предимно от несърби и се предават масово. След пет дни е обявено прекратяване на огъня. Изглежда, лидерите на ЮНА се колебаят какво да предприемат и армията не е ангажирана с военния епизод в Словения.

Няколко седмици по-късно словенските власти и ЮНА се споразумяват войската да се оттегли от Словения през следващите три месеца. Това е краят на Югославия — такава, каквато е просъществувала 64 години. Безславната загуба на ЮНА също бележи началото на края на варианта Югославия сред висшия офицерски състав. Той започва да се приспособява към целите на Велика Сърбия, както са очертани в „Меморандума" (стр. 228-229) и които вече са възприети от голяма част от подчинените му.

Не е ясно до каква степен Анте Маркович, премиер на все още съществуващото югославско правителство, е информиран за детайлите на планираното прилагане на сила. Във всеки случай неговата власт бързо отслабва във всички посоки. В края на 1991 г. той окончателно се оттегля, когато ЮНА вече е извършила множество престъпления в Хърватия. Официалните обяснения за неговата оставка са наистина цинични — неприемане на проектобюджета му за 1992 г.

Атаката срещу Словения изправя хърватското ръководство пред проблем. Някои офицери начело с Мартин Шпегел, министър на отбраната и бивш генерал от ЮНА, предлагат Хърватия да подпомогне защитата на Словения, като атакува базите на ЮНА на собствена територия. Политическото ръководство, оглавявано от президента Туджман, отхвърля предложението, считайки, че това силно ще накърни международното положение на Хърватия. Също така съществуват съмнения и опасения доколко хърватската армия е готова за такива действия в момента на нейното създаване. Независимо от това, всеки интерпретира атаката срещу Словения като ясен знак, че скоро ще последва подобна атака и срещу Хърватия и през лятото на 1991 г. започва трескава подготовка в цялата страна. Започва сформиране на териториални войскови части и резервни мобилни бригади, първоначално състоящи се изключително от доброволци, записващи се масово. Повечето от тези части са зле екипирани, само с ловни и леки оръжия, но пък с висок дух. Много бивши хърватски офицери от ЮНА и немалко босненци (босненски мюсюлмани), албанци, словенци и дори сърби се присъединяват към хърватската армия и формират ядрото на командната ѝ структура. През септември 1991 г. започва да действа нейният генерален щаб и цяла мрежа от местни военни управления. През тези летни

месеци цяла Хърватия единодушно е решена да се отбранява, както никога досега. Обичайните спорове между политическите партии са прекратени, както и публикуването на компромати в пресата. Обединяването на политическа основа е най-ясно изразено в началото на август, когато е сформирано правителство на Демократичния съюз с министър-председател Франьо Грегурич, единственото правителство при управлението на ХДС, в което участва и опозицията.

През юли и първата половина на август 1991 г. инцидентите зачестяват, стават по-ожесточени и прерастват във въоръжени сблъсъци. Фокусните точки са около Книн, в Баня край Глина и Костайница, в Източна Славония около Осиек и Вуковар и в Западна Славония около Пакрац и Окучани. Местната сръбска полиция и полувоенни части завземат полицейските участъци и отстраняват хърватските полицаи. Първото масово престъпление срещу цивилни става на 6 юли 1991 г., когато въоръжени сръбски отряди подпалват незащитеното село Целие (между Осиек и Винковци) и прогонват хърватското население. Местните хърватски военни части атакуват сръбското село Палаца, но скоро в защита на сърбите пристигат танковете на ЮНА. Експулсии и масови престъпления срещу хървати следват в Дал, Ердут, Алмаш и други източнославонски села. Местната хърватска власт в Осиек тормози сръбските граждани, които масово напускат града и се насочват към близките сръбски села. В Източна Славония избухва истинска местна война, в която ЮНА открито подкрепя сърбите. Милошевич и сръбското правителство и парламент поддържат тезата, че Сърбия не е във война, но добре въоръжени доброволци и полувоенни части от наемници под командването на екстремиста Войслав Шешел и международния престъпник Желко Ражнятович Аркан влизат в Източна Славония под протекцията на полицейските сили на Република Сърбия. Там те извършват престъпления и зверства срещу хърватското население. Подобно на това, въоръжени групи под командването на „Капитан Драган" влизат от Сърбия в Баня и в областта на Книн. На 26 юли 1991 г. местни сръбски части в Козиброд, село близо до река Уна, убиват хърватски полицай, а след това и 17 цивилни в близките села Струга и Куляни. Това е първото масово убийство на хърватски граждани и войници, след което подобни престъпления са извършени в Славония, Баниян и далматинските села (Кусоне, Дал, Товар-

ник, Кралевчани, Скела, Вочин, Шкабърна и много други), достигайки кулминацията си на 19 ноември 1991 г. във Вуковар, където неколкостотин цивилни и войници са убити след завземането на града. Най-голямото масово престъпление е през първата нощ, когато 260 ранени хървати и пленени войници са изведени от градската болница и са разстреляни.

От хърватска страна първото масово убийство е извършено на 13 септември 1991 г. на моста, прекосяващ Корана в Карловац, където 13 сръбски затворници са убити. В края на есента хърватски полувоенен отряд обсажда Госпич и убива почти 100 сръбски граждани. В село Пакрачка Поляна в Западна Славония специална хърватска военна част избива 22 затворници и граждани. Извършени са и индивидуални убийства на сръбски граждани в Сисак, Вуковар, Осиек, Карловац и други места и дори и в Загреб, където цяло сръбско семейство е избито. От хърватска страна виновниците обикновено са отстранени от армията, срещу тях са възбудени следствия, но нито един не е осъден, а след време са освободени от ареста и прехвърлени на други служби. От сръбска страна никой от престъпниците не е обвинен или осъден, въпреки че престъпленията им са много повече.

През втората половина на август и септември 1991 г. в Хърватия бушува истинска война. Все по-често и по-открито ЮНА е основният атакуващ: на 17 август нейни части завземат Окучани в Западна Славония и започват атака срещу близките Пакрац и Нова Градишка, на 21 август окупират цяла Бараня, а на 25 август обсаждат Вуковар. В същото време местни сръбски части, подкрепяни от ЮНА, завладяват хърватските анклави Киево и Върлика, близо до Книн в Далмация, и изгонват хърватите, след което се придвижват към крайбрежието, застрашавайки Задар и блокират Шибеник.

Наред с военните операции протича интензивна дипломатическа дейност. По това време Европейската общност е тази, която се опитва да разреши югославския проблем, по-късно към нея се присъединяват Обединените нации; САЩ оставят нещата в ръцете на Европейската общност. Въпреки че всички страни в конфликта считат мнението на международната общност за много важно, са наясно, че едва ли дипломатическите решения ще повлияят съдбоносно на реалните условия. В първия етап на сблъсъците в Хърватия

Военни действия в Източна Славония и района на Дубровник

международната общественост и дипломацията са твърде объркани от противоречивите сведения и отчасти поради обвиненията на сръбската пропаганда, че това, което се случва, е повторение на 1941 г. Поради това международната дипломация не реагира адекватно дълго време. Изтъкнати представители на Европейската общност и САЩ

посещават Белград и Загреб през пролетта и лятото на 1991 г., организирайки срещи между членове на сръбското и хърватското ръководство, призовавайки към разум и опитвайки се да успокоят атмосферата. Те обаче нямат общо становище и не постигат никакви резултати чак до края на 1991 г. През юли в Хърватия пристигат наблюдатели от Европейската общност и въпреки че не успяват да намалят напрежението по фронтовата линия, получават представа за ситуацията и изготвят доста по-обективни и подробни доклади. На 17 юли 1991 г. Туджман се среща с генерал Кадиевич, югославския министър на отбраната, а на 7 септември в Хага започва мирна конференция за Югославия, председателствана от лорд Карингтън. Десет дни по-късно, отново под председателството на лорд Карингтън, Туджман, Кадиевич и Милошевич се срещат в Игало, черногорски летен курорт. На 15 октомври Туджман и Милошевич се срещат под патронажа на Михаил Горбачов, но войната в Хърватия продължава да бушува. До края на 1991 г. са подписани общо 16 споразумения за прекратяване на огъня, никое от които не продължава повече от 24 часа. Те са нарушавани и от двете страни: сърбите и ЮНА — защото се стремят да завладеят повече територии, а хърватите — защото искат да си възвърнат това, което са загубили.

За кратко време някои от събитията на международната дипломатическа сцена може да са били от интерес за всяка от страните, но накрая всичко води до признаване на независимостта на Хърватия и Словения, а по-късно и на Босна и Херцеговина. През юни 1991 г. представители на Европейската общност настояват Словения и Хърватия да отложат за три месеца решенията си за независимост; това означава, че те се опитват да печелят време и че независимостта на Словения и Хърватия рано или късно ще бъде международно призната. Въпреки това както хърватското, така и словенското правителство са наясно, че трябва да се защитават с военна сила, преди тази цел да бъде постигната. На 14 септември 1991 г. хърватското командване решава да блокира базите на ЮНА в градовете, които контролира, и да призове войниците в тях да се предадат. ЮНА използва това като претекст да премине от локални действия към обща офанзива срещу Хърватия. Вече са подготвени планове, които залагат на уязвимостта на страната заради подковидната ѝ форма: тя трябва да бъде прекъсната в най-тесните ѝ точки,

Военни действия в Западна Славония, Централна Хърватия и Далмация

разкъсана на няколко малки анклава и окончателно покорена. Предвижда се хърватската съпротива да не е в състояние да устои повече от десет, най-много двадесет дни, което е потвърдено и от анализите на НАТО. Атаката започва в Западна Славония и Централна Хърватия по посока на Вировитица и Карловац, с цел да се достигнат унгарската и словенската граница. Едновременно с това и с помощта на югославския флот са атакувани крайбрежните градове Задар и Шибеник, което блокира всички хърватски пристанища, докато военновъздушните сили и артилерията обстрелват градовете. На 18 септември 1991 г. ЮНА завзема Петриня и левия бряг на река Купа, достигайки Карловац, а в началото на октомври прекосява реката и се доближава на 30 км от Загреб. Тътенът от артилерийския огън по реката достига столицата, която живее през нощта в затъмнение и при почти ежедневни въздушни тревоги. Самият Загреб почти не е атакуван, а самолетите, които прелитат над него, целят най-вече сплашване и деморализиране на жителите му. От време на време бомбардират предаватели, трансформатори и други стратегически съоръжения в околностите, но единственото истинско бомбардиране е върху резиденцията на Туджман в стария град.

ЮНА и местните сърби прогонват несръбското население от завзетите от тях територии, като до края на годината бежанците в Хърватия достигат около 500 000. В същото време сръбските граждани в хърватските градове, особено тези, близо до фронтовата линия, като Сисак, Карловац, Задар, Госпич, Осиек, Винковци и дори Загреб, са дискриминирани по различни начини — уволнявани от работа, поставяни са взривни устройства в колите и домовете им. Много от тях побягват на другата страна и броят на бежанците достига десетки хиляди.

Докато напредването на частите на ЮНА и местните сърби към вътрешните фронтови линии през септември и октомври е много по-бавно от планираното, то завземането на военните бази на ЮНА в хърватските градове се оказва успешно. След няколко дни базите в Госпич и Перушич в Лика се предават, както и тези в Сесвете близо до Загреб, в пристанището Плоче, в областта около Шибеник и др. Малко по-късно големият гарнизон към щаба на армията във Вараждин решава да предаде оръжията и да напусне града и Хърватия. При всички тези действия хърватската армия придобива

голямо количество оборудване — около 200 танка, 150 бронетранспортьори, повече от 400 100-милиметрови оръдия и безброй леки оръжия, всички с амуниции. Това изиграва решаваща роля в понататъшното развитие на войната. Напредването на ЮНА и сръбските части е спряно на река Купа точно преди Сисак и Карловац, около Госпич, на моста, водещ до Шибеник, и непосредствено преди Задар. Става ясно, че духът на ЮНА е нисък: много войници дезертират, а мобилизацията в Сърбия е обречена на провал (в Белград е по-малко от 15%). Дезорганизацията е пълна и ЮНА не успява да демонстрира техническото си превъзходство. Докато списъчният състав на ЮНА остава непроменен или намалява, до есента хърватските въоръжени сили с новопридобитото въоръжение и последващата успешна мобилизация достигат числено превъзходство. В края на годината те разполагат с 200 000 въоръжени и в бойна готовност войници и с около 35 000 въоръжени полицаи. По това време, вероятно през втората половина на октомври, командването на ЮНА преминава на резервния вариант от плана: ако не могат да подчинят цяла Хърватия, ще се опитат в най-добрия случай да осигурят нова граница по линията Вировитица-Карловац-Госпич-Карлобаг или — в най-лошия, да окупират част от Източна Славония с Бараня, част от Западна Славония, част от Далмация и области в Централна Хърватия, където сърбите са мнозинство. На практика това е концепцията на Меморандума за Велика Сърбия и приемайки го, ЮНА се превръща от армия, която се стреми да представлява цяла Югославия, в инструмент на великосръбската политика на Милошевич. Тя се превръща де факто в сръбска армия.

Действайки за постигането на тази нова идея, ЮНА — все още по-мощна по отношение на тежко въоръжение, бойни кораби и самолети — се концентрира върху прочистване на „незаетите ниши“ и борбата за добиване излаз на море за бъдещата Велика Сърбия. Това означава, че основните сили са концентрирани в североизточните и югоизточните краища на Хърватия — Вуковар и Дубровник.

Войната в Хърватия достига своя пик в пряк и преносен смисъл с битката при Вуковар. След август 1991 г. 1500 лековъоръжени хърватски войници в града попадат под обстрела на многократно превъзхождащ ги враг. В продължение на три месеца елитни части на ЮНА обстрелват този 45 000 град с артилерийски и танков огън,

но съпротивата, оказана от неговите защитници, надхвърля всички очаквания. Вуковар е почти разрушен, но атакуващите дават между 5000 и 8000 жертви, губят около 600 танка и други бронирани коли. Хърватия губи 2500 войника (включително и тези, които се опитват да преминат през блокадата отвън и да помогнат на града), а почти същият брой граждани загиват или изчезват. Когато градът се предава, защитниците са убити или изпратени в сръбски лагери, а оцелелите цивилни граждани са малтретирани, ограбвани и прогонвани от града. Въпреки че със завземането на Вуковар сърбите попълват завоеванията си в Източна Славония, армията им вече е доста отслабнала. Тя не притежава морала и силата да продължи атаките срещу Винковци, Осиек и Джаково.

Освен от стратегическата необходимост от осигуряване на голямата вътрешна територия на бъдещата Велика Сърбия с подходящо пристанище, нападението срещу Дубровник е мотивирано и от отдавнашния стремеж на обитателите на планинска Херцеговина и Черна гора да превърнат този красив град в сръбски. В същото време старите пропагандни внушения, че „гражданите на Дубровник никога не са били хървати, а сърби, покръстени в католическата вяра", започват разпалено да се повтарят в Сърбия и Черна гора и сред сърбите в Босна и Херцеговина. Планът е Дубровник да се отдели от Хърватия и насилствено да се присъедини към Югославия. Защитниците на града, малко на брой и зле въоръжени, са разбити за няколко дни и градът е изцяло обкръжен по вода и суша. Повечето от нашествениците са черногорци и почти цялата област около Дубровник е плячкосана и опожарена. Дори държавата одобрява това престъпление — в първите дни на агресията черногорската телевизия включва в новините си призив от черногорски училищни настоятелства за изпращане на учители в Дубровнишката област. В ожесточената и последна атака на 6 декември са убити 22 души. Няколко десетки снаряда падат върху старата част на града, а луксозните хотели в околността са напълно разрушени. Все пак защитниците успяват да задържат града и накрая международната общественост заема категорично страната на Хърватия, разбирайки ясно кой е атакуващ и кой е подложен на атака. Шести американски флот се доближава застрашително близо до фронтовата линия.

До този момент хърватите са успели да организират военната

си мощ и през декември провеждат първата си основна контраатака в Западна Славония. Те изтласкват местните сръбски части от областта на Псун и Папук почти до басейна на река Драва и по-нататък до река Сава. Населението на сръбските села в района побягва през Драва към Босна пред напредващата хърватска армия, палеща техните домове — така, както сърбите прогонват хърватските селяни и опожаряват хърватските села два-три месеца по-рано. Сега, за първи път, сърбите и ЮНА са готови да прекратят огъня и под натиска на международната общественост Хърватия също се съгласява. Прекратяването на военните действия е подписано в Сараево на 3 януари 1992 г. и е поддържано, с по-големи или по-малки нарушения, през следващите три години и половина. То е в сила по цялата линия, разделяща воюващите страни. Общините с преобладаващо сръбско население и част от окупираните области са поставени под протекцията на Обединените нации и са демилитаризирани. Нищо не се казва за тяхното бъдеще и през следващите месеци и години хърватската дипломация успява, макар и с много трудности, да постигне признаването на тези области като неразделна част от Хърватия.

Освен хилядите жертви, войната в Хърватия причинява и огромни разрушения. Непреките щети (в туризма, транзитния трафик, инвестициите и т.н.) са практически неизчислими и ще са необходими около 20 млрд. щатски долара да се възстанови това, което е разрушено (хърватският брутен вътрешен продукт спада от 16 млрд. долара преди войната на около 8 млрд. долара през 1992 г., която се счита за първата следвоенна година). Около 500 културни паметници са разрушени или силно увредени, а най-често на прицел са католическите църкви. Пострадват и много болници, училища и детски градини.

Международно признание

Сред основните принципи, приети на мирната конференция за Югославия, която започва в Женева през септември, е, че републиканските граници не могат да бъдат променени насила и че правата на всички нации и етнически малцинства трябва да бъдат защитени. Няколко дни по-късно Съветът за сигурност на ООН приема първа-

та Резолюция (№ 713) за условията в територията на Социалистическа федеративна република Югославия (СФРЮ), която налага край на военните действия и продължаване на преговорите под патронажа на Европейската общност. Наложено е всеобщо и пълно ембарго върху вноса на оръжие и военно оборудване, което остава в сила няколко години. Ембаргото върху оръжията благоприятства сръбско-югославската страна, тъй като ЮНА може да води война месеци наред, без да зависи от внос, докато страните, за които войната е отбранителна — Хърватия и в следващите години и Босна и Херцеговина, са зле въоръжени и са принудени да внасят тайно оръжия на много по-високи цени.

В началото на октомври, когато Хърватия е атакувана най-жестоко от ЮНА, Стипе Месич напуска Белград и длъжността си президент на Югославското президентство. Съборът е свикан в подземна зала, защитена от въздушни атаки, и на 8 октомври установява, че тримесечният мораториум над конституционното решение от 25 юни за обявяване на независимостта на държавата е изтекъл. Така те скъсват всички държавни и легални връзки със СФРЮ и отхвърлят легитимността на конституираните органи в бившата обща държава. В същото време признават независимостта и суверенитета на всички други бивши югославски републики. Това е окончателното откъсване от Югославия, след което Хърватия би се върнала към бившата обща държава само при пълна загуба във война. Вниманието сега е насочено към надеждата, че международната общност рано или късно ще признае новата държава.

В началото на ноември, на международната конференция в Женева, Европейската общност представя четвъртата версия на конвенцията, предлагаща кризата в Югославия да се разреши чрез приемане на републиканските граници като международни граници на новите държави, както и зачитане на правата на малцинствата. Тъй като Сърбия и (по-късно) Черна гора отхвърлят това предложение, е сформирана арбитражна комисия, председателствана от френския адвокат Бадинтер. В началото на декември комисията Бадинтер утвърждава разпадането на Югославия (не както сръбско-югославската страна твърди, че някои републики са се отцепили), а месец по-късно Съветът на министрите на Европейската общност обявява международното признаване при някои условия. За Хърватия това озна-

чава, че трябва да защитава правата на сръбското малцинство. Саборът взема решение за влизане в сила на конституционния закон за човешките права и свободи и за правата на националните и етнически общности или малцинства в Република Хърватия, което е оценено положително от комисията Бадинтер.

В основата на признаването на Хърватия и Словения от Европейската общност лежат различни интереси и доста дипломатически уговорки. Германското застъпничество за признаването на Словения и Хърватия е последователно и ловко водено от външния министър Ханс-Дитрих Геншер и надделява, въпреки че някои страни са на друго мнение. Хърватия окончателно е призната от страните на Европейската общност на 15 януари 1992 г. (един ден след Ватикана и Исландия), а през следващите дни и от почти всички останали европейски държави. През април са последвани от САЩ, Русия и Китай, когато Хърватия вече е приета за член на ООН и на някои други международни институции.

Влизането на Хърватия в международната общност става сравнително лесно, но през следващите години сериозните грешки във вътрешната ѝ и външна политика затрудняват хода и забавят процеса. Един от основните проблеми е неподходящата ѝ намеса в Босна и Херцеговина.

14

ВОЙНАТА В БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА: РОЛЯТА НА ХЪРВАТИТЕ И ХЪРВАТИЯ

Геополитически Хърватия лежи точно срещу Босна и не може да бъде индиферентна към това, което се случва там. Във великосръбската стратегия войната в Босна е продължение на войната в Хърватия, а хърватите в Босна и Херцеговина също са жертви.

Първите свободни избори в Босна и Херцеговина, проведени през ноември и декември 1990 г., са спечелени от „национални" партии — преобладаващо от Мюсюлманската партия на демократичното действие, водена от Алия Изетбегович, Сръбската демократическа партия начело с Радован Караджич и Хърватския демократичен съюз, който има някои промени в ръководството, докато Мате Бобан става негов председател в края на 1992 г. Изетбегович е избран за президент на президентството, а трите партии формират коалиция, която обаче никога не заработва ефективно. Съществуват огромни различия в концепцията, преди всичко между босненците, които поддържат идеята за неделима Босна и Херцеговина, и сърбите, които открито се стремят да я разделят и анексират тяхната част към Сърбия.

В началото политиката на Хърватския демократичен съюз е непоследователна и отразява политическото разделение сред хърватите в Босна и Херцеговина. Мнозинството от тях в Западна Херцеговина и в някои части на Централна Босна в близост до хърватската граница следват традицията и искат отцепване от Босна и Херце-

говина и присъединяване към Хърватия. След 1990 г. те разчитат на подкрепата на Туджман и някои от неговите близки сътрудници в новото политическо ръководство, които също поддържат идеята за разширяване на Хърватия и отделянето ѝ от Босна и Херцеговина, въпреки че по тактически причини никога не го заявяват открито. От друга страна, хърватите в Сараево, Тузла, Баня Лука и много други градове, както и в Централна и Северна Босна, които поколения наред са свикнали с живота в многоетнически общности, се противопоставят на разделянето и подкрепят идеята за единна и суверенна Босна и Херцеговина. Първите трима председатели на ХДС в Босна и Херцеговина, които заемат длъжността последователно през първите две години, поддържат идеята за сътрудничество с мюсюлманите и единност на Босна и Херцеговина. Но в края на 1992 г. начело на ХДС в Босна и Херцеговина застава Мате Бобан, който насърчава разделянето и работи непоколебимо за постигане на тази цел, първо прикрито, а по-късно открито и публично.

Тъй като през 90-те години нито мюсюлманите, нито сърбите са мнозинство в Босна и Херцеговина, хърватите са тези, които накланят везните и формират мнозинство за едните или другите. Според преброяването през 1991 г. мюсюлманите са 39,5%, сърбите — 32%, хърватите — 18,4%, и югославяните — 7,9%.

Войната в Хърватия оказва силно въздействие върху Босна и Херцеговина. През май 1991 г., когато ЮНА се опитва да прехвърли танкове в Хърватия, няколко хиляди хървати ги спират близо до Мостар, тъй като не вярват на официалното изявление, че те са на път за рутинни учения в близък артилерийски обхват. Първите инциденти, при които загиват хървати, са през октомври 1991 г., когато части на ЮНА атакуват Дубровник. По това време ЮНА навлиза в граничното херцеговинско село Равно, населено с хървати, и го сравнява със земята. ЮНА мобилизира граждани от всички етнически групи в Босна и Херцеговина за войната в Хърватия, което допълнително засилва напрежението. Сърбите откликват до известна степен, мюсюлманите много по-малко, а хърватите правят всичко възможно, за да избегнат мобилизацията. Босненският президент Изетбегович заявява: „Това не е наша война“, което всички групи интерпретират по удобен за тях начин. Той е обвиняван от сърбите в присъединяване към хърватските отцепници, а от хърва-

тите — в заемане на неутрална позиция в една агресивна война.

Босненските сръбски водачи, заедно с лидерите на Сърбия и Черна гора и командването на ЮНА планират войната в Босна много внимателно още след първите признаци за провал на СФРЮ и социализма. През 1990 г. някои сръбски села в Босна и Херцеговина са въоръжени, подобно на тези в Хърватия. През септември-октомври 1991 г. е основан Озренският четнически отряд (Озрен е планина в Централна Босна), който да продължи „най-добрите" четнически традиции от Втората световна война. С развитието на войната в Хърватия става напълно ясно, че идеята за Югославия е загубена кауза и сърбите започват подготовката на войната в Босна много по-открито и ефективно в сравнение с действията им в Хърватия. Прикривайки истинските си намерения зад демагогски твърдения, че зачитат „волята на сръбския народ", те напълно изоставят идеята за единна Югославия и я заменят с великосръбска политика. Сръбската демократическа партия, водена от Караджич, все по-открито подкрепя отцепване и окупиране на голяма част от Босна и Херцеговина. Готвейки се за война, те завземат контрола върху комуникациите и взривяват мостовете на Сава, за да предотвратят доставки, пристигащи от Хърватия за хърватски и мюсюлмански части, които могат да бъдат сформирани в бъдеще.

В края на февруари 1992 г. е насрочен референдум за или против независимостта на Босна и Херцеговина.

Хърватският демократически съюз е затруднен: трябва или не трябва да подкрепя независимостта? Това означава и дали трябва да подкрепи единна или разделена Босна и Херцеговина? В този момент привържениците на Бобан открито застават срещу независима Босна — и по този начин в полза на разделяне на държавата, но са възпрени от особено деликатната ситуация, в която е Хърватия. В края на краищата натискът от католическата църква и интересите на хърватите в Централна и Северна Босна надделяват. Болшинството хървати гласуват за независимост и техният глас е решаващ: гласуват 63,7%, от които 99,4% за независимост. Референдумът е бойкотиран и дори не се състои в областите под контрола на СДП. По този начин хърватите с около 20% от електората и мюсюлманите успяват да се наложат. Така Босна става независима държава, но през следващите години хърватските политици оспорват нейната не-

зависимост и законност.

Ръководството на СДП не признава резултатите от референдума и ги счита достатъчни за „сръбските региони“ да се отцепят от Босна и Херцеговина и да се присъединят към Велика Сърбия. С откритата подкрепа на ЮНА и командването на териториалната отбрана на Босна и Херцеговина те започват война за завземане на възможно по-големи територии. От по-късно публикувани мемоари и документи е установено без съмнение, че конците се дърпат от кабинета на Слободан Милошевич в Белград. Сръбската телевизия и всички други медии под контрола на Милошевич са пълни със злобна пропаганда срещу мюсюлмани и хървати, целяща да разпалва страстите на босненските сърби. През март, скоро след референдума, от Сърбия в Босна влизат елитни полувоенни части от наемници и доброволци на Шешел и Аркан. Повечето от тях са „временни воини“, които избиват масово хората във Вуковар и Източна Славония няколко месеца по-рано. През март 1992 г. те налагат терор, хвърляйки бомби и провокирайки инциденти в Баня Лука, Босански Брод, Биелина и други босненски градове. На 30 март Благое Аджич, главнокомандващ ЮНА сърбин от Босна и Херцеговина, заявява в Белград, че неговата армия е „готова да защитава открито сърбите от открита агресия“. Два дни по-късно частите на Аркан започват тридневна кървава саморазправа в Биелина, убивайки почти 1000 души, повечето от които мюсюлмани. Това и други по-малки сръбски атаки са причина гражданите на Сараево да организират масов антивоенен поход на 5 април, по време на който сръбски снайперисти обстрелват множеството. Това е първият ден на сръбската обсада на Сараево, която продължава три години с няколко краткотрайни прекъсвания. На следващия ден — 6 април 1992 г., Европейската общност признава Босна и Херцеговина като единна държава, а босненските сърби обявяват отделна сръбска република. Така започва войната в Босна и Херцеговина.

Хърватия вече е започнала въоръжаване на херцеговинските хървати през 1991 г. и началото на 1992 г., предвиждайки действията на сърбите в Босна. Когато обсадата на Сараево бележи началото на открита война, въоръжените хърватски части са организирани в Хърватски съвет за отбрана (ХСО), „единствената институционална форма на хърватска отбрана“ в Босна и Херцеговина. Скоро за-

почват първите големи сблъсъци между ХСО и сръбските сили. Военната организация на мюсюлманите започва доста по-късно (сформирането на армията на Босна и Херцеговина става през следващите месеци), така че към ХСО се присъединяват значителен брой мюсюлмани. По същото време много от тях се включват и към Хърватските отбранителни сили (ХОС), организирани от реакционерите в Херцеговина и подпомагани от съмишлениците им в Хърватия. Въпреки че ХОС са крайни националисти, те подкрепят териториалната цялост на Босна по-последователно и истински в сравнение с ХСО.

ХСО и ХОС, с помощта от Хърватия, изразена във въоръжаване и човешка сила, успяват да задържат сръбската армия, но само в Херцеговина и малки части в Централна Босна. Тъй като мюсюлманите са изцяло неподготвени за война, а хърватите извън Херцеговина също са зле подготвени и дезорганизирани, сръбската армия води през 1992-93 г. „неинтензивна" война, без големи рискове и местейки ударните си отряди от един фронт на друг, успява да завладее около 70% от територията на Босна и Херцеговина при сравнително малък брой жертви. На много места — Зворник, Фоча, Брънчко, Приедор и др., завладяването на земите е последвано от масови избивания, при които по-голяма част от жертвите са мюсюлмани. Няколко десетки хиляди мюсюлмани и хървати са държани в концентрационни лагери, докато стотици хиляди напускат домовете си. Организираното плячкосване на мюсюлманска и хърватска собственост и масовото изнасилване, предимно на мюсюлмански жени, е част от плана, чиято цел е „етническо прочистване" на територии под контрола на босненските сърби. Повечето от прогонените хървати и много мюсюлмани избягват и остават в Хърватия, самата тя опустошена от наскоро прекратената война и затруднена да понесе този нов икономически и психологически товар.

Алия Изетбегович и Франьо Туджман винаги са се отнасяли предпазливо един към друг, но сега, в началото на юли 1992 г., изправени пред общ враг, те подписват „Споразумение за приятелство и сътрудничество между Хърватия и Босна и Херцеговина", което служи за основа на военна спогодба. Често това сътрудничество не е хармонично, но води до постепенна стабилизация на отбраната в това, което е останало от Босна и Херцеговина. Независимо

от наложеното ембарго, мюсюлманската армия на Босна и Херцеговина получава оръжие през Хърватия от различни източници. Това снабдяване расте количествено и прави възможна продължителната защита на Сараево, Бихач, Тузла, Зеница и други части на Централна Босна. Под натиска на международните санкции Сърбия намалява, а с времето напълно спира помощите за босненските сърби, които бавно започват да губят преимуществото си.

Дори и така, в края на 1992 г., когато държат 70% от територията на Босна и Херцеговина и са сигурни в крайната победа, те обявяват обединяването на Република Сръбска Крайна в Хърватия със Сръбската република в Босна и Херцеговина, показвайки ясно желанието си за принос във великосръбската политика — „всички сърби в една държава".

Война между хървати и мюсюлмани

По въпроса за Босна политиката на Хърватия е безпринципна и често лицемерна. През 1991 г., на 25 март в Караджорджево и на 15 април в Тиквеш, се провеждат срещи между президентите Туджман и Милошевич. Официални изявления никога не са публикувани, но неофициално те обсъждат как да избегнат войната в Хърватия и в бивша Югославия. През първата половина на 90-те години хората в Хърватия и извън нея често дискутират възможността за разделяне на Босна и Херцеговина по границата, прокарана между Хърватската бановина и останалата Босна според споразумението на Цветкович-Мачек от 1939 г.

През ноември 1991 г. в херцеговинското село Груде е основана „Хърватска общност на Херцег-Босна" (*Hrvatska zajednica Herceg-Bosna*) като „политическа, културна, икономическа и регионална общност" на хърватите в Босна и Херцеговина. Неин център е Мостар и включва общините с хърватско мнозинство или с голям брой хървати, както и тези, в които ХДС печели изборите в края на 1990 г. Около 200 000 хървати живеят на тази територия. Това е едва 25% от общото хърватско население в Босна и Херцеговина и все пак през следващите години политиката на Хърватия спрямо Босна изцяло е съобразена с аспирациите на Херцег-Босна, а не с

интересите на всички хървати в Босна и Херцеговина или с интересите на Хърватия като държава.

Веднага след основаването си „Хърватската общност на Херцег-Босна“ следва политика, която ясно показва, че се счита за напълно автономна част от Босна и Херцеговина и по-близка до държавата Хърватия, отколкото до Босна и Херцеговина. Ръководството на Хърватия поддържа сепаратизма на херцеговинските хървати политически, икономически и военно, но в същото време подписва споразумения и декларации в подкрепа на целостта на Босна и Херцеговина. Това засилва съмненията и конфронтацията в хърватско-мюсюлманския военен съюз и води до обособяване сред мюсюлманите: някои, включително и политиците, все още считат себе си и хърватите за естествени съюзници срещу сръбските нападатели, докато други подкрепят „равностоенето“, т.е. да бъдат еднакво резервирани спрямо сърби и хървати.

Тезата за равностоенето се налага още в комунистическия период, когато много хора смятат ситуацията в Босна и в цяла Югославия в общи линии за добра и че някои „националистични“ групировки възбуждат страстите и предизвикват вълнения. Колко парадоксално може да бъде понякога такова убеждение се вижда от думите на говорител пред масов митинг на 5 април 1992 г. в Сараево, когато голям брой сръбски танкове и оръдия са насочени към града: „Нека всички сръбски шовинисти да отиват в Сърбия, а всички хърватски шовинисти — в Хърватия! Ние искаме да останем тук заедно. Искаме да запазим Босна като цяло.“ Изглежда, хърватите не получават признание за това, че защитават Босна и Херцеговина и спасяват много мюсюлмани в първия етап на войната.

По-късно много мюсюлмани напускат Хърватския съвет за отбрана (ХСО), за да се присъединят към мюсюлманската армия на Босна и Херцеговина, така че са налице две армии с различно командване. Вместо близко сътрудничество на бойното поле, недоразуменията се увеличават и понякога се прилагат напълно противоположни тактики. През август 1992 г. от добре подготвена от ХОС засада край Мостар е убит генерал Блаж Кралевич, водач на херцеговинската ХОС, подкрепящ близкото сътрудничество с мюсюлманите и армията на Босна и Херцеговина.

Малко след това частите на ХОС бързо се разформироват или

разпадат и ХСО остава единствената армия на херцеговинските хървати. През октомври 1992 г., на конгрес на ХДС на Босна и Херцеговина в Мостар е избрано ново партийно ръководство. То се оглавява от Мате Бобан, който вече е бил председател на Херцег-Босна и командващ ХСО и по този начин обединява в една личност трите най-отговорни длъжности — политическа, военна и административна. Той търси баланс в политическия диалог с хърватския президент Туджман и още повече с хърватския военен министър Гойко Шушак, роден в Херцеговина. С течение на времето Бобан престава да зачита Алия Изетбегович, президент на собствената му страна, и така постепенно стават противници.

Отношенията хървати — мюсюлмани се влошават, когато голям брой мюсюлмани, бежанци от Източна Босна, започват да се установяват в региони с преобладаващо хърватско население. Херцеговинските хървати обвиняват мюсюлманите и техните водачи в опити да променят етническата структура, в стремеж към хомогенна, преобладаваща мюсюлманска Босна, във фундаментализъм и в създаване на ислямска държава в Европа. Мюсюлманите, от своя страна, обвиняват хърватите в разкъсване на общия фронт, в тайни преговори със сърбите, в предаване на някои области в Северна Босна на сърбите без сражения и в неоказване на помощ за разбиване обсадата на Сараево.

В началото на 1993 г. напрежението стига кулминацията си и стават първите сблъсъци на ХСО с армията на Босна и Херцеговина. Мюсюлманите започват война за единна Босна, а хърватите — за постигане на максимална независимост или отцепване. В средата на април е извършено първото масово убийство: части на ХСО избиват 117 мюсюлмани, опожаряват 140 къщи и разрушават две джамии и училища в Ахмици близо до Витез в Централна Босна. То е планирано и организирано извън региона с цел предизвикване на война в смесена общност. И двете страни провеждат военните си операции, проявявайки особена жестокост към цивилните граждани. След първоначалния успех на хърватите, през летните месеци инициативата преминава в ръцете на мюсюлманите. ХСО и голямата част от хърватското население са принудени да се оттеглят от Централна Босна, напускайки градове и оставяйки по пътя си малки анклави под хърватски контрол, които не са в състояние да издържат дълго.

Хърватско-мюсюлманската война отслабва натиска върху сърбите и им носи отдих. По различни начини те подкрепят първо едната, а след това другата страна, в зависимост от условията на полесражението и от това кое им е по-изгодно. Те предпочитат да заемат страната на херцеговинските хървати срещу мюсюлманите и така на 6 май 1993 г. в австрийския град Грац се срещат Караджич и Бобан. Те се уговарят за разделянето на Босна и Херцеговина за сметка на мюсюлманите и постигат частично споразумение за определяне границите на Херцеговина.

В хърватско-мюсюлманската война от 1993-94 г. загиват над 10 000 хървати и вероятно много повече мюсюлмани. Символично и в действителност войната достига своята кулминация в Мостар. Този град, който преди войната е населен от почти равен брой хървати, сърби и мюсюлмани, е трябвало да стане столицата на хърватската част на Босна и Херцеговина при победа на хърватите или в случай на победа на мюсюлманите е трябвало да бъде доказателство за целостта и пълнотата на Босна. Всяка от воюващите страни прогонва, хвърля в затвора или убива цивилните граждани на противниковата страна. ХСО систематично използва артилерията си за разрушаване на източната част на града (която остава под контрола на армията на Босна и Херцеговина), особено старата част, а в близост организира концентрационни лагери. За първи път международната общност почти единодушно обвинява Хърватия, тъй като без съмнение войски на хърватската армия участват в операциите на ХСО в Мостар и в цяла Херцеговина.

В кулминацията на конфликта, през ноември 1993 г. части на ХСО разрушават стария мост, образец на османската архитектура, който е построен през 1566 г. под ръководството на мюсюлмански архитекти от хърватски каменоделци от Дубровник и Корчула, майстори в изработването на такива сложни строежи. Материалните щети са огромни и Централна Босна, където битките са най-тежки, е разрушена не само икономически, но и в културен аспект. Войната носи неизмерими загуби на Хърватия и по един друг начин — тя не само губи хърватите, а статута си на жертва, който на по-ранните етапи ѝ дава основания за претенции.

Някои ислямски групировки бързат да се включат във войната в Босна: те не се ограничават до оказване на помощ на заплашените

мюсюлмани, а често популяризират чисто фундаменталистки програми за реислямизация на босненските мюсюлмани, които с вековете са се отдръпнали от религията. Ислямски наемници и фанатици се борят на страната на мюсюлманите и вземат участие в много от престъпленията срещу хърватите. Напрежението се засилва, когато през август 1993 г. хърватската република Херцег-Босна е обявена в Груде за „държава" на хърватите в Босна и Херцеговина със столица Мостар. Все още на много места в Централна и Северна Босна хърватско-мюсюлманското съглашение се спазва — смекчаващ факт за хърватите и Хърватия. В Бихач, Тузла и областта Посавина армейски части и отряди на ХСО продължават да се сражават срещу сърбите. В обсаденото Сараево солидарността на мюсюлмани, хървати и около 30 000 сърби, които не желаят да преминат на другата страна, се запазва до края. Всичко това поддържа надеждата, че независимо от всичко многоетническата структура на Босна може и да се запази.

Хърватите в Босна и Херцеговина дават около 30 000 жертви във войната срещу сърбите и мюсюлманите. До началото на 1994 г. почти половината (750 000) от предвоенното хърватско население в Босна е принудено да напусне домовете си. Това е слабото място на хърватската външна и вътрешна политика. Заради войната срещу мюсюлманите Хърватия е застрашена от международни санкции, подобни на тези, наложени вече на Югославия, и няма международната подкрепа за обединяване на хърватските територии, които не са окупирани от сърбите.

Съществуващият през 1991 г. консенсус върху основните въпроси от национална важност се разпада. Повечето опозиционни партии и в голяма степен католическата църква се противопоставят на държавната политика в Босна — натиск, който води до силно намаляване популярността на ХДС и президента Туджман.

Хърватите в Сараево и в частите на Босна под контрола на мюсюлманите страдат най-тежко и имат най-основателна причина да са недоволни от политиката на Хърватия по отношение на Босна. През януари 1994 г. те основават в Сараево Хърватския национален съвет, който изработва първия план за сътрудничество и помирение между хървати и мюсюлмани. Американската дипломация бързо възприема тази инициатива и организира във Виена предварителна

среща на представители на двете страни, последвана от голяма конференция във Вашингтон, на която присъстват представители на висшите кръгове в Хърватия и Босна и Херцеговина. Когато през февруари 1994 г. Мате Бобан се оттегля от водещите позиции, мюсюлманите и хърватите се споразумяват да прекратят военните действия и подписват във Вашингтон спогодба, която слага край на хърватско-мюсюлманската война в Босна. Изработено е проектоспоразумение за създаване на хърватско-мюсюлманска федерация в Босна и Херцеговина и нейната конфедерация с Хърватия. Предишните неприятели, които сключват не „брак по любов", а „брак по сметка", сега могат да се съюзят срещу общия враг. Нормализирането на обстановката върви трудно и независимо от публичното разгласяване на новата ситуация, само неколцина бежанци се завръщат по домовете си и се оказва много трудно, ако не и невъзможно, да се формират общи институции. Все пак спънките са премахнати, а армията на Босна и Херцеговина много по-свободно получава въоръжаване. Сърбите, които до момента се радват на относително спокойствие, много скоро се изправят пред големи трудности.

Хърватия през 1992-95 г.: към военна победа

Въпреки че подписаното в началото на 1992 г. решение за спиране на военните действия донася облекчение за Хърватия, ситуацията е далеч от нормалната. Резолюция № 743 от февруари 1992 г. на Съвета за сигурност на ООН установява четири зони на мироопазващите сили на Обединените нации (UNPA): Изток (Източна Славония — Вуковар и Бараня и областта около Осиек), Запад (Западна Славония — областта около Окучани и Пакрац), Север (Кордун и Баня) и Юг (вътрешността на Далмация). Международната общност се съгласява единодушно, че UNPA са неразделна част от Хърватия, но настоява всички въпроси да се решават чрез споразумяване. За своята част сърбите подкрепят съществуващото положение и подкопават всеки постигнат успех. Например е постигнато съгласие някои, държани от сърби хърватски области, така наречените „розови зони", да бъдат безусловно върнати на Хърватия, но това никога не става.

Въстаналите сърби създават парадържава на хърватска терито-

рия — Република Сръбска Крайна, и с повече или по-малко откритата подкрепа от босненските сърби и Югославия непреклонно настояват да бъде признато отцепването ѝ от Хърватия. Техният аргумент е, че след като отцепването на Хърватия от Югославия вече е признато, същото може да се постигне и за Крайна по отношение на Хърватия. Но дори Югославия не ги признава. Между 1992 г. и 1995 г. реинтегрирането на Крайна се превръща във въпрос от типа „да бъде или да не бъде". В Източна Славония сърбите държат най-плодородната част на Хърватия, а в централните части блокират пътищата между Загреб и Далмация, окупират три летища и спират речния транспорт по Сава и Дунав. От тридесетте най-големи градове сърбите държат три, а единадесет други са в артилерийския обстрел на хърватските или босненските сърби.

Би могло да се каже, че сърбите печелят войната, тъй като те държат една четвърт от територията на Хърватия, докато преди войната съставляват 12% от хърватското население.

Както и да е, в тази война няма победители. Границите са непоносими както за хърватите, така и за сърбите. Териториите под контрола на сърбите в Централна Хърватия и Далмация са на 500 км от Белград, а комуникациите са ужасни. Те нямат излаз на море, което на някои места е само на няколко километра, както и връзки със Западна Европа. Така както са ограничени, сърбите в хърватските области са изправени пред неизбежно обедняване и мрачно бъдеще и принудени да емигрират, дори и без военна заплаха от страна на хърватите.

Бежанците са особено тежък товар и за двете страни — както морално, така и материално. В Хърватия има 250 000 бегълци и много малка част от тях са настанени в къщи и апартаменти, изоставени от сърби. Повечето са настанявани в хотели и ваканционни селища. В тези години всяка политическа дискусия започва и завършва с въпроса: кога бежанците ще се завърнат по домовете си или ще бъдат ли някога в състояние да се върнат? Сърбите също бягат масово и тези, които напускат области, далеч от зоната на военните действия, се опитват да разменят собствеността си за тази на хървати в Босна или в Югославия, но много сърби, особено тези от Западна Славония, се настаняват в изоставени хърватски къщи в Източна Славония.

Много бездомни хора също се преместват в Босна и Югославия, особено във Войводина и в самия Белград.

След края на военните действия, през януари 1992 г. хърватската тактика и стратегия се развива винаги на две нива: преговори, а ако преговорите не водят до резултати, тогава се преминава към други средства. Първоначално Хърватия вярва, че малките изненадващи военни атаки могат да осигурят бърз успех, но след първата победа през пролетта на 1992 г. в Бараня хърватската армия трябва да се върне на изходна позиция. През същата година сложна, но успешна операция освобождава западната част на община Дубровник и вдига обсадата на града. Някои стратегически позиции, от които сърбите контролират Задар и околностите му, също са завзети, например Милевци, важно плато между Шибеник и Книн. През януари 1993 г. хърватската армия започва операцията „Маслениц а" и освобождава малка, но много важна част от вътрешността на Задар — пролива Масленичко ждрело, над който някога е построен стратегически важен мост на адриатическия крайбрежен път. След това освобождават задарското летище, което извежда Задар от непосредствена опасност. Освободена е и електроцентралата Перуча, която преди това е минирана от сърбите. Това прекъсва захранването с ток в Далмация и я изправя през следващите месеци пред сериозен недостиг на електрическа енергия.

През септември 1993 г. откъм Госпич е атакувано сръбското укрепление Медак, но операцията доказва, че не се постига много по метода на локалните изненадващи атаки. Това донася на Хърватия гнева на международната дипломация, която изисква мирно решаване на всички въпроси. Нещата се влошават и от репресиите над цивилните граждани преди и след операцията, когато имотите им са опожарявани и плячкосвани (по същото време бушува и хърватско-мюсюлманската война в Босна). Поради това ООН разпорежда демилитаризация на зоната, която хърватските части освобождават в операцията. За Хърватия е ясно, че ще си навлече драстично наказание, ако предприема по-нататъшни военни действия от подобен вид. Но това не сплашва и не обуздава бунтуващите се сърби, които продължават периодично да обстрелват хърватските градове.

Налага се промяна в курса, предимно чрез преговори: в загребското споразумение (така нареченото споразумение на руското по-

солство) от март 1994 г. е решено постигането на мир да стане чрез триетапен процес на изграждане на доверие между „двете страни" (този евфемизъм е използван за успокояване на сръбската страна). Първият етап е установяване на стабилен мир, вторият е да се намерят решения на икономическите проблеми, а в последния етап ще са дискусиите и споразуменията по политическите въпроси. При изпълнението на първия етап се постига съгласие за създаване на буферна зона, широка 2 км и придвижване на тежката артилерия 20 км назад от демаркационната линия. Положителната страна на това споразумение е, че донася на Хърватия период на относително спокойствие, особено в Централна Далмация и в резултат туристическият сезон на 1994 г. протича сравнително успешно. От друга страна, по някакъв начин допринася за превръщането на бунтуващите се хърватски сърби в релевантна, наистина равноправна страна в преговорите. Освен това споразумението не фиксира крайни срокове за изпълнение на етапите, което открива пътя на сърбите за ново забавяне.

Стратегическата ситуация се променя, когато е подписано споразумение за прекратяване на военните действия между хървати и мюсюлмани в Босна и Херцеговина: сръбското военно превъзходство е подкопано, а международният натиск върху тях расте. Проточилата се война в Босна и Херцеговина и Хърватия дестабилизира по-широк регион и поради това международната общност, най-вече Съединените щати, искат да я прекратят, но по начин, който би наказал агресора. Това изнервя сърбите и те търсят бързо решение. В продължение на повече от две години те държат град Бихач в Западна Босна, на границата с Хърватия, в пълно обкръжение, но самият град остава под контрола на мюсюлмани (и хървати), което накърнява целостта на тяхната територия. Поради това босненските и хърватските сърби тръгват през зимата на 1994-95 г. да завземат Бихач. Хърватия недвусмислено заявява, че ще вземе участие. За разлика от предходните три години, тя се намесва в съгласие с международната общност и най-вече с правителството на САЩ. Анклавът Бихач успява да се защитава без директната подкрепа на Хърватия, но въпреки това хърватската армия изпраща хеликоптери и десантни части. В същото време хърватската армия и ХСО предприемат по-малки операции и постепенно освобождават територия в Югозападна Босна около Ливно и Грахово, покрай хърватската граница.

Това индиректно помага на Бихач, но също подготвя и почвата за окончателното освобождаване на Книн, около който примката бавно, но сигурно се затяга.

1995 г.: година на решимост

В края на 1994 г. настъпва затопляне в отношенията между хървати и сърби: 27 км от магистралата Загреб — Източна Славония, които пресичат сектор Запад на умиротворителните сили, са отворени и движението по тях бързо се възстановява, без сериозни инциденти. В началото на 1995 г. нефтопроводът през сектор Север е пуснат в действие — важна стъпка за икономиката на Хърватия, тъй като може да повиши съвкупния обществен продукт на 100 млн. щатски долара. Двете страни си правят взаимни отстъпки (доставка на нефтени продукти, разрешение за цивилните от сектор Запад да пазаруват в околните хърватски магазини и т.н.).

Лидерите на Крайна продължават да провеждат екстремистката си политика. Въпреки че им е пределно ясно, че балансът на силите е променлив, че хърватската армия бързо се въоръжава и че 200 000 сърби в Крайна не биха могли вечно да противостоят на натиска на държава с 4,5 млн. жители, те упорито отстояват искането си за автономия на Крайна. Те дори не отчитат очевидната истина, че нито босненските сърби, нито още по-малко Милошевич биха могли да им помогнат, както са притиснати от международните санкции и голямата икономическа криза. Със забележително равнодушие те отхвърлят „План Z-4“, който през 1994 г. от името на правителствата си им предлагат посланиците на САЩ, Великобритания, Германия и Русия в Белград. Споразумението изисква широка автономия на сърбите в Хърватия, включително и собствена валута. Хърватия приема принципно плана, но с големи резерви, докато представителят на Крайна Милан Мартич (той нарича себе си президент на Крайна) дори не приема текста, който посланикът на САЩ Питър Голбрайт лично му занася в Книн.

В края на април 1995 г. на магистралата край Окучани става сериозен инцидент, който е използван от хърватската армия и полиция като претекст за започване на операция „Мълния“, при която

те си възвръщат само за ден и половина цяла Западна Славония (около 510 кв. км). Много от местните сърби не се конфронтират с хърватската армия и 18 000 от тях избягват в съседна Босна. Остават по-малко от 2000. Като отмъщение, ден по-късно бунтуващите се сърби изстрелват няколко далекобойни ракети към Загреб, който е на около 40 км, както и към други хърватски градове. В Загреб загиват 7 цивилни граждани.

Босненските сърби подлагат на изпитание търпението на международната общност в продължение на месеци и години, но когато през юли 1995 г. преминават в защитената зона Сребреница в Източна Босна (и в Жепа през август) и избиват няколко хиляди военнопленници и цивилни, то напълно се изчерпва. В същото време хърватската армия и ХСО завземат няколко стратегически точки в босненските планини, близо до Книн, затруднявайки много отбраната на града. На 2 август представители на хърватската държава и на сърбите от Крайна се срещат в Женева, на която хърватите правят предложения, които, в случай че бъдат приети, би означавало капитулация за сърбите. Сърбите проявяват явни признаци, макар и със закъснение, че могат да се предадат, независимо колко е унизително за тях. Хърватите вече са взели решение. Международната общност продължава да подкрепя мирното решаване на всички спорни въпроси и по принцип не оневинява хърватските атаки. Както и да е, изглежда, САЩ са тези, които дават недвусмислен сигнал да се продължи напред.

Операция „Буря“

В ранната сутрин на 4 август около 150 000 хърватски войници атакуват 630-километровата фронтова линия, отбранявана от около 40 000 сръбски войници. Още първия ден сръбската фронтова линия е разкъсана на 30 места в дълбочина 5-15 км. На втората сутрин хърватските войници влизат в Книн и издигат хърватския флаг върху градската крепост, което бележи края на Република Сръбска Крайна символично и де факто. Сръбската съпротива продължава още само два дни. След 1201 дни обсада Бихач е освободен и още една от целите на операцията е изпълнена.

В последвалата паника и суматоха повечето от гражданите се оттеглят със сръбската армия: броят на бежанците е около 100 000, в допълнение към тези, които са напуснали домовете си по-рано. Остават само 5-6000 души, повечето от които старци. Причините за изселването на сърбите са комплексни. Някои трябва да напуснат, принудени от сръбската армия, докато други се изселват, страхувайки се от реваншизма на хърватската армия или на бившите си съседи хървати, които са прогонили и чиито домове са ограбили (по-късно се установява, че тези страхове са напълно основателни). Пропагандата също играе роля, не преставайки да внушава, че това е повторение на 1941 г. и че сърбите отново могат да бъдат жертва на ножа на усташите. Изглежда, много от тях остават в плен на идеологията, която ги тласка към собствената им гибел. След възприемане на принципа за сръбска държава, в която няма да живеят несърби, се прочистват етнически. Когато загубват територията, която контролират, приемат за себе си принципа, според който за тях няма място в хърватската държава. Сръбската православна църква, като един от основните центрове, подкрепящ великосръбската национална програма, също дава своя принос за това отношение. Нейните свещеници напускат регионите, контролирани от хървати и босненци, твърдейки, че са заплашвани. Минимален брой православни свещеници остават след 1991 г. в хърватска територия, под контрола на Загреб, а след 1995 г. — само двама в контролираните от мюсюлмани и хървати части на Босна и Херцеговина.

Когато хърватската армия навлиза в териториите, които освобождава, няколко стотици сръбски цивилни граждани са убити, а сръбската собственост е ограбвана и опожарявана. Хърватските власти са недопустимо толерантни към тези действия, а съдебното преследване се превръща във фарс, когато извършителите са известни или дори заловени. Хърватия отново е сериозно критикувана от международната общност и най-пресилените обвинения от сърбите за „геноцид", изглежда, имат някакво основание.

Нов епизод и бежанска трагедия започва след като сърбите напускат Хърватия, придвижват се на изток, пресичайки границата с Босна и пристигат в областта на Баня Лука. Там те прогонват около 20 000 мюсюлмани и хървати и се настаняват в техните къщи. Босненските хървати се прехвърлят в Хърватия и се установяват в

изоставените от сърбите къщи.

Войната наближава края си

Независимо от победата над съюзниците им в Хърватия, босненските сърби продължават да предизвикват международната общност. Те не зачитат зоната около Сараево, забранена за обстрел, и убиват повече от 40 души с един-единствен снаряд, след което през септември 1995 г. НАТО започва широка въздушна атака срещу сръбските противовъздушни установки, трансмитери, складове и комуникации. В същото време в Западна и Северна Босна хърватските и мюсюлманските части предприемат съвместна офанзива. Сърбите са деморализирани и дезорганизирани и бързо губят територии, понякога отстъпвайки в паника. ХСО и босненската армия успяват да освободят почти 15% от територията на Босна и Херцеговина, което съвпада с предложението на международната общност за разделяне 51:49 в полза на хърватско-мюсюлманската страна. Босненските сърби са принудени да водят сериозни преговори. Всички основни сили са в съгласие една с друга, но преговорите, които започват през ноември 1995 г. в Дейтън, Охайо, се водят в голямата си част под покровителството на САЩ. След около 20 дни интензивни преговори, в които американските посредници прилагат всички видове дипломатически натиск, е подписан общ мирен договор (делегациите на Хърватия, Босна и Херцеговина и Сърбия са водени съответно от Франьо Туджман, Алия Изетбегович и Слободан Милошевич), утвърждаващ суверенитета на Босна и Херцеговина със столица Сараево. Територията е разделена на принципа 51% за федерацията и 49% за сръбската общност. Потвърдено е правото на всички бежанци да се завърнат по домовете си, а международната общност, представлявана в случая от НАТО, изпраща 60 000 войници, инспектиращи прекратяването на военните действия. На страните, съдействащи на мирния процес, е обещана финансова и друга помощ. Подписите на тримата президенти върху документа от Дейтън слагат края на войната в Босна и Херцеговина, но много проблеми остават нерешени. През следващите месеци мирният договор не е спазван стриктно поради различните му интерпретации, както

и заради нежеланието на едната или другата страна, особено на сърбите, да го спазват.

Докато президентите преговарят в Дейтън, нова драма се разиграва в бившата военна зона. САЩ искат да стабилизират мира в Хърватия и се водят преговори за бъдещето на Източна Славония, която единствена е останала под сръбски контрол. Подписано е споразумение в Ердут, малък град край Осиек, временно държан от сърбите. В него се настоява за преходен период, продължаващ една или две години, през който международната общност ще контролира региона. След това властта изцяло преминава в Хърватия.

Това слага край на войната в Хърватия. Президентът Туджман обявява, че във войната от 1991-95 г. загиват 10 668 хърватски войници и цивилни граждани, 2915 са обявени за изчезнали, а 37 180 са ранени. Загубите на другата страна, предимно хърватски граждани от сръбска националност, са неизвестни.

15

ХЪРВАТИЯ ПРЕЗ 90-ТЕ ГОДИНИ: МЕЖДУ БАЛКАНИТЕ И ЕВРОПА

В началото на 1992 г. международната общност признава Хърватия за независима държава. През 19 и началото на 20 век много хървати мечтаят за независимост и когато югославската криза се засилва в края на 80-те години, все по-голям брой хора се убеждават, че демокрация и икономически прогрес могат да се постигнат само извън югославската общност. Но когато тази независимост е извоювана, нови пречки застават на пътя към по-добрия живот. Икономиката претърпява неизмерими загуби: освен общото разрушение, пътища и железопътни линии са блокирани в продължение на пет години, а за същия период около четвърт от територията ѝ, със значителен икономически потенциал, е окупирана. Поради липсата на сигурност хърватският туризъм спада през 1992 г. и 1993 г. до 10% от предвоенния си обем, а чуждите туристи избягват страната. Пагубната атмосфера на войната разрушава обществените отношения и контактите между националностите. Когато смъртта и разрушенията стават ежедневие, дискутирането на теми за морала, честността и работата за доброто на общността стават безсмислени.

Това са обективните причини за забавянето на развитието на Хърватия, но някои действия силно влошават положението. Проведена е приватизация, при която малък брой хора, близки на властта, придобиват значително богатство. Тъй като новите собственици са некомпетентни и често искат възможно най-бързо да продадат

новопридобитата си собственост, много приватизирани фирми банкрутират. Спадането на стандарта на живот е отразено не толкова в ниските заплати, колкото в удвояването на безработицата, достигаща 20% (преди войната около 1 500 000 хора са трудово заети, а седем години по-късно — едва 950 000). Към това се прибавя драматичното увеличаване на броя на пенсионерите, лошото здравеопазване и спадът в строителството на жилища. Десетки или може би стотици хиляди хора са заети в сивата икономика. Всички проблеми, които някога блокираха икономиката на държавната собственост, сега са в тежест на приватизираната икономика — ниска производителност, неплатежоспособност, вътрешен дълг и липса на инвестиции. Съществуват проблеми и на капиталовия пазар: банките не са реструктурирани финансово и продължават да са под силен държавен контрол. Въпреки откриването още през 1992 г. на фондови борси, те не са придобили важност, най-вече заради конюнктурата. Инвестиционният цикъл е нарушен: през 1995 г. нивото на инвестиции е 14% от това, което е било през 1990 г. (първата година от кризата), а през 1997 г. не достига и половината от цифрите за 1990 г. През 1996-97 г. инвестициите умерено се повишават. Пристанищата на Сплит, Задар и Шибеник са сведени до незначителен местен трафик в продължение на пет години, тъй като железопътната линия на Книн е в ръцете на бунтовниците. След 1995 г. трафикът се оживява, но остава слаб. Дори в Риека тонажът на пристанищния трафик пада от над 12 млн. тона през най-добрите години до 2 млн. през 1997 г. Хърватската икономика страда и от затварянето на пазарите на другите югославски републики, и от кризата, разстроила икономиките на бившите социалистически държави.

Автократичният стил на управление на президента Туджман оставя своя отпечатък върху цялата държава. Той концентрира властта в свои ръце и дори надхвърля конституционните си правомощия. Култът към личността, който се развива, се корени в остарялото схващане за „универсалната" президентска власт и неприкосновената политическа длъжност, наследена от предишните недемократични системи. От друга страна, съществува тенденция при хърватския електорат да търси лидер, на който може да се разчита да води нацията в трудни времена, когато бъдещето е несигурно. Правителството е маргинализирано, неговите основни функции са да разработ-

ва и прилага стратегически решения, взети от президента и неговите съветници. Саборът все повече се превръща в „монархически парламент", в който мнозинството от ХДС изпълнява решенията на президента без дискусии. Съдбата на правителствените служители често зависи от личната им лоялност към президента.

Всичко това логически води до пълна централизация на всички държавни служби в Загреб, което, от своя страна, предизвиква негодувание в другите части на Хърватия, считащи се за пренебрегнати. Често разделянето на държавната власт на съдебна, изпълнителна и законодателна не се зачита. Висшите държавни служители са защитени от закона и нерядко съдят независимата преса и журналисти, когато не харесват радикалната им критика и сатира, предявявайки искове за големи суми като компенсация на морални щети. Въпреки че конституцията дава широки правомощия на президента, самият той ги увеличава. На практика няма сфера от живота в Хърватия, в която президентът Туджман да няма влияние, ако го желае. Той арбитрира спорта и културните събития — например кои филми да се прожектират. Информационната програма на държавната телевизия, особено по време на предизборни кампании, е партиен орган на управляващия ХДС.

След 1990 г. ХДС и президентът Туджман няколко пъти участват в избори на различни нива на управление. През 1992 г. и 1997 г., чрез внимателно подбиране на подходящия момент и адаптиране на избирателния закон към нуждите им, той печели два петгодишни мандата на първи тур с 55% от гласовете. Така ХДС печели и парламентарните, и местните избори. Въпреки това политическите и икономическите затруднения водят до спад в популярността на ХДС. От 42% през 1990 г., когато населението включва поне 12% сърби и има минимален брой въздържали се, той печели по-малко от 30% в някои избирателни райони на парламентарните и местните избори през следващата година. Броят на гласоподавателите сърби рязко намалява, което автоматично елиминира опозицията на ХДС, а до 40% от хърватите се въздържат. След 1990 г. голям брой хора, които винаги гласуват за партията на власт, подкрепят ХДС. В заключение, нито едни избори след 1990 г. не могат да бъдат считани за справедливи и честни, тъй като опозицията е дискриминирана по различни начини. При всеки избор правителството променя закона

в своя полза, дори давайки избирателно право на хърватската „диаспора", особено на хърватите в Босна и Херцеговина, които необяснимо защо гласуват за ХДС. По този начин ХДС все още успява да запази властта на национално ниво. Той се радва на голяма подкрепа в малките градове и села и областите, засегнати от войната. В някои големи градове или райони (Риека, Осиек, Истрия) ХДС никога не печели, а в Загреб и Сплит дори губи.

Президентът Туджман счита, че създаването на независима Хърватия е негово лично постижение. Той изцяло е погълнат от националните проблеми и преценява всяко събитие от гледна точка на ползите, които предполага, че ще донесе на хърватската държава. Тъй като е историк, политическото му мислене често следва примери от историята.

Неговата идея е създаване на общество без вътрешни конфликти, ръководено от ХДС, което ще е синтез от „всички укрепващи държавата хърватски традиции" — от Анте Старчевич до хърватските комунисти.

От раздутото разгласяване за завръщането на хърватската диаспора в родината не произтича нищо особено. Много малко хора се връщат и още по-малка част от тях донасят опит, знания, възможности и финансови средства. Завърналите се са известни повече с натрапчивите си идеи и мании от миналото.

Войната силно изостря всеобщата нетолерантност: някои открито внушават ксенофобия и етнически, религиозни и други предразсъдъци, стремейки се да компрометират ХДС. Властите, а до известна степен и обществеността, често са недопустимо безразлични към подобни изблици, а в някои случаи дори ги поддържат. Тезата, че докато хърватите се отбраняват във войната, не биха могли да извършват военни престъпления, упорито се налага в общественото пространство. Новият консерватизъм се засилва и през 1992 г. се провъзгласява „духовно възраждане" и завръщане към традиционните християнски ценности. Правени са опити за издигане на семейството в култ — семейство с много деца и майка домакиня, както и за забрана на абортите. Държавата активно насърчава хърватското наивистично изкуство, което вече е международно известно като „израз на хърватския дух", и пренебрегва други по-важни и стойностни течения в изкуството.

През 1990 г. църквата приветства победата на демокрацията и свободните избори, но голяма част от младите духовници открито подкрепят ХДС, който през следващите години започва да се радва и на по-широка подкрепа. Това произтича отчасти от традиционната позиция, която заема църквата в хърватското общество, което гледа на нея като на защитник на националните интереси, и отчасти от безвкусното и раболепно отношение на властите към църквата. По-широката общественост възприема възгледа, че „*Croatdom*" трябва да се идентифицира с католицизъм, т.е. католическата църква е единна с държавата и че държавата е единна с католическата църква. Поради всичко това в началото на 90-те години църквата отправя доста слаба критика към социалната несправедливост. Единствено заема по-твърда позиция срещу опитите на хърватските политици да разделят Босна и Херцеговина. Когато папа Йоан Павел II посещава Загреб през септември 1994 г. — първият папа, идващ в Хърватия след много векове*, хората го посрещат ентусиазирано. Той се среща с висшите държавници, а на публично причастие говори в духа на църковния канон и опрощението. Много от присъстващите биха предпочели да не се вслушват в това, което говори папата. (През 1998 г. той отново посещава Хърватия и обявява за блажен Степинац.) Все пак със задълбочаването на кризата църквата става по-критична към обществените събития. Изглежда, че номинирането в края на 1997 г. на Йосип Бозанич, роден през 1949 г. и следователно твърде млад, за архиепископ на Загреб, може да се окаже повратна точка в политиката на църквата. В нея започват да доминират вселенският и социалният елемент, а не националният.

На международната сцена най-голяма вреда на Хърватия носи собствената ѝ политика спрямо Босна и Херцеговина. На думи хърватското правителство винаги поддържа идеята за неделимост на Босна и Херцеговина, но в действията си често проявява противоположна тенденция. В допълнение към това, хърватската външна политика изобилства с импровизации, грешки и гафове. През 1993 г. централноевропейските държави — Чехия, Унгария, Полша и Словакия, към които по-късно се присъединяват Словения и Румъния, предлагат на Хърватия членство в Централноевропейската асоциа-

*Папа Александър III е бил в Задар през 1177 г.

ция за свободна търговия (ЦЕФТА), но получават отказ. По това време президентът вярва, че Хърватия би могла да влезе в европейските структури директно, без да бъде партньор на бившите комунистически държави. Държавата не изпълнява международните си задължения, които е поела, и това охлажда отношенията ѝ с бившите ѝ близки съюзници — Германия и САЩ. Обещанията за влизане на Хърватия в програмата на НАТО „Партньорство за мир", както и ставането ѝ на асоцииран член на Европейския съюз остават неизпълнени до 1998 г., а бъдещите перспективи в това отношение са доста неясни. Антиевропейските настроения в някои кръгове, близки до властите, въпреки че са споделяни от ограничен брой, допринасят за тези неуспехи. Тези хора избират изолацията, за да не се налага да приспособяват хърватските стандарти към европейските.

Войната прогонва половин милион хървати от домовете им в Хърватия и Босна и Херцеговина. Хърватските власти открито подкрепят сръбските планове за размяна на населението и през 1992 г. Туджман и Добрица Чосич, президент на Югославия, дори подписват договор за „преместване". Тяхното схващане е, че сърби и хървати не могат да живеят съвместно и че тези, които живеят на „погрешната" страна на границата, трябва да се прехвърлят на „правилната", въпреки че добавят допълнителна клауза, според която това трябва да се извършва по „собствена" воля. Единственият спорен въпрос е: къде лежи границата? След операция „Буря" през 1995 г. броят на бежанците сърби нараства неимоверно много и времето изглежда подходящо за размяна на населението.

Все пак има някои обещаващи моменти. През април 1996 г., след повече от три години очакване, парламентът на Съвета на Европа приема Хърватия като свой четиринадесети член. Това става само след като хърватските представители поемат ангажимент за изпълнение на 21 условия във връзка с правата на човека и малцинствата. Въпреки че влизането в Съвета на Европа е трудно, това е първата и необходима стъпка към членството в друга европейска и евроатлантическа организация. През септември 1996 г. Мате Гранич, хърватският външен министър, подписва споразумение с югославския си колега Милотинович за нормализиране на отношенията между двете държави, което на практика слага край на петгодишната (необявявана) война. Всичко това допринася за много силен ту-

ристически сезон през 1997 г. с над 30 млн. нощувки, много по-успешен от предходната година, въпреки че все още е едва 44% от предвоенната година. Това представлява 13% от хърватския брутен вътрешен продукт.

Международният натиск и стабилизацията на мира принуждават хърватските власти да смекчат отношението си към завръщането на сръбските бежанци. Това е свързано с изпълнението на мисията на умиротворителните сили на ООН в Източна Славония, които призовават всички да се завърнат по домовете си: за сърбите, потърсили убежище в Източна Славония, към другите части на Хърватия, а за хърватите — обратно към Източна Славония. Известен брой сърби се завръщат по домовете си в Хърватия, но много остават в Източна Славония. Предвоенният брой на сърбите в Хърватия вероятно е преполовен, но гражданските и малцинствените права на тези, които остават, са тест за хърватската държава.

Мисията на умиротворителните сили на ООН приключва успешно през януари 1998 г.: Вуковар и неговите околности са реинтегрирани към Хърватия. Така Хърватия управлява своята цяла и международно призната територия, войната остава назад. Раните от нея заздравяват бавно. Мирът в Босна и Херцеговина, който е под международно наблюдение и има пряко въздействие върху положението в Хърватия, независимо дали ни харесва или не, все още продължава. Възможно дестабилизиране в региона, особено в Босна и Херцеговина, все още заплашва стабилността на държавата. Войната в Косово през 1998 г. и интервенцията на НАТО през 1999 г. влияят отрицателно върху туризма и международния трафик през страната. Хърватия отново има шанса да се присъедини към Европа, нещо, което желае в продължение на повече от 500 години. Въпросът е дали сега ще използва този шанс?

БИБЛИОГРАФИЯ

Основни източници

Banac, I. The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics, Ithaca. NY, 1984.
Beuc, I., Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Zagreb 1985.
Castellan, G., Histoire des Balkans, Paris 1991.
———— and G. Vidan, La Croatie, Paris 1998.
Dabinović, A., Hrvatska državna i pravna povijest, 1st published Zagreb 1940; reprinted Zagreb 1990.
Dadić, Ž., Povijest nogzaktnih znaesti u Hrvata, Zagreb 1982.
Dedijer. V., I. Božić, S. Ćirković, M. Ekmečić, History of Yugoslavia, New York 1974.
Donia, R. J., and J. V. A. Fine, Bosnia and Hercegovina: A Tradition Betrayed. London 1994.
Frangeš, I., Povijest hrvatske književnosti. Zagreb – Ljubljana 1987.
Gazi, S., A History of Croatia, New York 1973.
Goldstein, I. (ed.), Kronologija, Hrvatska – Europa – Svijet, Zagreb 1997.
Goldstein, S. (ed.), Jews in Yugoslavia, Zagreb 1989.
Guldescu, S., Croatia: Land, People, Culture, Toronto 1964.
Horvat, J., Politička povijest Hrvatske, 2 vols, first published. Zagreb 1936-8; reprinted Zagreb 1990.
Jelavich, B., History of the Balkans, Cambrige 1983.
Klaić, V., Povijest Hrvata, 4 vols 2nd ed Zagreb 1975.
Macan, T., Povijest hrvatskoga naroda, Zagreb 1992.
————, Hrvatska povijest, Zagreb 1995.
Malcolm, N., Bosnia: A Short History, London 1994.
Paličević, D., Povijest Hrvatske, Zagreb 1994.

Pavlowitch, S., The Improbable Survivor: Yugoslavia and its Problems, 1918 – 1988, London 1998.
————, Tito: Yugoslavia's Great Dictator, London 1992.
Peroche, G., Histoire de la Croatie et des nations slaves du sud, 395-1992, Paris 1992.
Sirotković, H., and L. Margetić, Povijest države i prava naroda SFR Jugoslavije, Zagreb 1990.
Šanjek, F., Kršćanstvo na hrvatskom prostoru, Zagreb 1991.
Šišić, F., Pregled povijesti hrvatskog naroda, Zagreb 1962.

До края на 18 век

Belošević, J., Materijalna kultura Hrvata od 7. do 9. Stoljeća, Zagreb 1980.
Adameček, J., Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV. do kraja XVII – stoljeća, Zagreb 1980.
———— et al., Seljačke bune u Hrvatskoj u 17. stoljeću, Zagreb 1985.
Bertoša, M., Mletačka Istra u XVI. i XVII. stoljeću, Pule 1986.
Budak, N. (ed.), Etnogeneza Hrvata, Zagreb 1995.
Ferluga, J., L'amministrazione bizantina in Dalmazia, Venice 1978.
Foretić, V., Povijest Dubrovnika do 1808. godine, 2 vols, Zagreb 1980.
Fortis, A., Travels into Dalmatia, London 1778.
Goldstein, I., Bizant na Jadranu, Zagreb 1992.
————, Hrvatski rani srednji vijek, Zagreb 1995.
————, (ed.) Zvonimir kralj hrvatski, Zagreb 1997.
————, and M. Kruhek (eds), Sisačka bitka 1593, Zagreb 1994.
Herman J. (ed.), Welt der Slawen, Berlin 1986.
Klaić, N, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1970.
————, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, Zagreb 1975.
————, Srednjovjekovna Bosna, politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe 1377. godine, Zagreb 1989.
Pericić, Š., Dalmacija uoči pada Mletačke Republike, Zagreb 1980.
Rački, F. (ed), Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia, Zagrabiane 1877.
Raukar, T. Hrvatsko srednjovjekovlje, Zagreb 1997.
Rendić-Miočević, D., Ilirii antički svijet, Split 1989.
Suić, M., Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1980.
Supičić, I., (ed), Hrvatska i Europa, vol. I: Rano doba hrvatske kulture, Zagreb 1997.

Šanjek, F., Crkva i kršćanstvo u Hrvatskoj, vol. I: Srednji vijek, Zagreb 1988.
Šidak, J., Studije o „Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu, Zagreb 1975.
Šišić, F., Povijest Hrvata u doba narodnihvladara, first published Zagreb 1925; reprinted Zagreb 1990.
————, Povijest Hrvata za doma Arpadovića I, Zagreb 1944.
Wilkes, J., Dalmatia: A history of the Roman Province. London 1969.
————, The Illyrians, Oxford 1992.

От края на 18 век до 1918 г.

Džaja, M. S., Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878-1918), Munich 1994.
Gross, M., Povijest pravaške ideologije, Zagreb 1973.
————, Počeci moderne Hrvatske, neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860, Zagreb 1989.
———— and A. Szabo, Prema hrvatskom gradjanskom društvu, Zagreb 1992.
————, Die Anfänge der modernen Kroatien (1830-1878), Vienna 1993.
————, (ed.), Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća, Zagreb 1981.
Horvat, J., Ljudevit Gaj, Biografija, Zagreb 1974.
Jelavich, C., The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920, Seattle WA, 1977.
Karaman, I., Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Zagreb 1972.
Lovrenčić, R., Geneza politike 'novog kursa', Zagreb 1972.
Pavličević, D., Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj, Zagreb 1980.
————, Hrvatske kućne zadruge, Zagreb 1989.
————, (ed.), Vojna krajina od 16. st. do sjedinjenja Hrvatskom 1881, Zagreb 1984.
————, (ed.), Dnevnik Maksimilijana Vrhovca, Zagreb 1987.
Stančić, N., Hrvatska nacionalna ideologija preporodnogu pokreta u Dalmaciji – Mihovil Pavlinović i njegov krug, Zagreb 1980.
————, 'Hrvatski narodni preporod, 1790-1848' in Hrvatski narodni preporod, Zagreb 1985.
Strecha, M., Katoličko hrvatstvo, Zagreb 1997.
Szabo, A., Središnje institucije u Sagrebu 1860-1873, 2 vols, Zagreb 1987.
Šidak, J., Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća, Zagreb 1973.
————, Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49, Zagreb 1979.

Šidak, J., M. Gross., I. Karaman and D. Šepić, Povijest hrvatskoga naroda, 1860-1914, Zagreb 1968.
————————, V. Forctić, J. Grabovac, I. Karaman, P. Strčić, M. Valentić, Hrvatski narodni preporod-ilirski pokret, Zagreb 1988.
Valentić, M., Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom, 1849-1881, Zagreb 1981.
Vranješ-Šoljan, B., Stanovništvo gradova banske Hrvatske na prijelazu stoljeća, Zagreb 1991.

1918 г. — края на 20 век

Alexander, S., Church and State in Yugoslavia since 1945, Cambridge 1979.
Beloff, N., Tito's Flawed Legacy: Yugoslavia and the West, 1939 to 1984, London 1985.
Bennett, C., Yugoslavia's Bloody Collapse: Causes, Course, Consequences, London 1995.
Bilandžić, D., Povijest Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Zagreb 1978.
Boban, Lj., Svetozar Pribićević u opoziciji, Zagreb 1973.
————————, Maček i HSS, 2 vols, Zagreb 1974.
————————, Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade (1941-3), Zagreb 1985.
————————, Kontroverze iz povijesti Jugoslavije, vols I (1987); II (1989); and III (1990), Zagreb.
————————, Hrvatska u diplomatskim izvještajlma izbjegličke vlade, 1941-1943. 2 vols, Zagreb 1988.
Deakin, F. W. D., The Embattled Mountain, London 1971.
Djilas, M., Wartime, London 1977.
Glenny, M., The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War, London 1992.
Garde, P., Vie et mort de la Yougoslavie, Paris 1992.
Grmek, M. D. M., Gjidara, N. Šimac, Le Nettoyage ethnique. Documents historiques sur une idéologie serbe, Paris 1993.
Hoptner, J. B., Yugoslavia in Crisis 1934 -1941, New York 1962.
Hory, I. and M. Broszat, Der kroatische Ustascha-Staat, Stuttgart 1964.
Jelić, I., Hrvatska u ratu i revoluciji, Zagreb 1978.
————————, Jugoslavenska socijalistic!ka revolucija, Zagreb 1979.
Jelić-Butić, F., Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-5, Zagreb 1977.
————————, HSS (u ratu i revoluciji), Zagreb 1983.
————————, J. Četnici u Hrvatskoj 1941-1945, Zagreb 1986.

Kočovic!, B., Žrive drugog svetskoga rata u Jugoslaviji, London 1985.
Krizman, B. (ed.), Korespondencija Stjepana Radića, 2 vols, Zagreb 1972-3.
Krizman, B., Ante Pavelić i ustaše, Zagreb 1978.
————————, Pavelić izmedu Hitlera i Mussolinija, Zagreb 1980.
————————, Pavelić u bjegstvu, Zagreb 1986.
————————, Ustaše i Treći Reich, 2 vols, Zagreb 1988.
————————, Hrvatska u prvom svjetskom ratu i hrvatsko-srpski politički odnosi, Zagreb 1989.
Kvaternik, E. D., Sjećanja i zapažanja, Zagreb 1995.
Lasić, S., Sukob na književnoi ljevici, Zagreb 1970.
Lydall, H., Yugoslavia in crisis, Oxford 1989.
Maček, V., In the Struggle for Freedom, London 1957.
Magaš, B., The Destruction of Yugoslavia: Tracking the Break-up, 1980-1992, London 1993.
Mastnak, T., 'Finis Yugoslaviae', East European Reporter, vol. 5, No. 1, Jan.-Feb. 1992, pp. 3-7.
Maticka, M., Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945-1948, Zagreb 1990.
Matković, H., Svetozar Pribićević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature, Zagreb 1972.
McFarlane, B., Yugoslavia: Politics, Economics and Society, London 1988.
Mićunović, V., Moskovske godine, 1956-1958, Zagreb 1975.
Rusinow, D., The Yugoslav Experiment, 1948-1974, London 1978.
Stein-Erlich, V., Jugoslavenska porodica u transformaciji, Zagreb 1975.
Tomašević, J., Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia, Stanford, CA, 1955.
————————, The Chetniks: War and Revolution in Yugoslavia 1941-1945, Stanford, CA, 1975.
Zbornik dokumentata i podataka o narodnooslobodliačkom ratu jugoslavenskih naroda, 14 vols, Beograd, 1950-60.
Žanić, I., Prevarena povijest, Zagreb 1998.
Žerjavić, V., Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga, Zagreb 1992.

Когато през 4 век Римската империя се разделя на Западна и Източна, границата между двете се простира от черногорския бряг по протежение на р. Дрина до мястото на сливане на Сава и Дунав и продължава на север. Тази граница, която фактически остава непроменена в продължение на 1500 години, е мястото, където се срещат западноевропейският католицизъм и източното православие. Съществували са и продължават да съществуват етнически сходства между народите от двете страни на това разделение, но културите и историите им са коренно различни. Хърватите и Хърватия в западната си част традиционно са свързани с унгарски, италиански и германски региони и Западна Европа, както и силно са повлияни от средиземноморския начин на живот.
С установяването на независимостта на Хърватия през 90-те на 20 век все по-осезателно се чувства необходимостта от написване на достъпна история на страната и народа. Книгата на Иво Голдщайн удовлетворява тази нужда без излишна емфатичност върху най-новите събития. Тя представлява поглед върху хърватската култура и най-вече върху развитието на хърватското национално самосъзнание и дух — самостоятелно и повлияно от най-близките съседни държави.

Иво Голдщайн (роден 1958 г.) е преподавател по средновековна история в Университета в Загреб и бивш директор на Института по хърватска история към същия университет (1991-96).

Книгата е включена в програмата на Централноевропейския университет за подпомагане превода и издаването на академични трудове в областта на хуманитарните науки, която се финансира от Центъра за развитие на книгоиздаването към Институт „Отворено общество“ — Будапеща, и Център за изкуства „Сорос“ — София